

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2012

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ШЕЛЕХАНЬ О.В. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я
- КОЛЕСНИЧЕНКО А.М., ОСТРОВЕРХОВ А.С. Фігурний келих із Пантикапея та розповсюдження дутого у форму скла у Північному Надчорномор'ї в I — середині II ст.
- ДЗНЕЛАДЗЕ О.С. До історії вивчення сарматського намиста
- РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я
- ПУГОЛОВОК Ю.О. Еволюція житла роменської культури

Articles

- 3 SHELEKHAN O.V. Battle Axes of Scythian Type from the Black Sea North Region
- 13 KOLESNYCHENKO A.M., OSTROVERKHOV A.S. Plastic Bowl from Panticapaeum and Blowed into a Form Glassware Circulation in the North Coast of the Black Sea in the 1st c. and the middle of the 2nd c. BC
- 27 DZNELADZE O.S. To the History of Sarmatian Beads Study
- 36 RUDYCH T.O. Anthropological Structure of Ancient Rus Cities in the Dnipro River Middle Region
- 49 PUHOLOVOK Yu.O. Evolution of Romny Culture Dwellings

Публікації археологічного матеріалу

- ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., БУНЯТЯН К.П. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога
- КОСЬКО О., КЛОЧКО В.І., ОЛЬШЕВСЬКИЙ А. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян

Publications of Archaeological Materials

- 54 POZIKHOVSKYI O.P., BUNYATYAN K.P. Globular Amphora Culture Sites in the Suburbs of Ostroh
- 67 KOSKO A., KLOCHKO V.I., OLSZEWSKI A. Ritual Object of the Black Sea North Region Cultural Community of the Early Bronze Age in the San River Region

ЄВДОКИМОВ Г.Л., ДАНИЛКО Н.М., МО-
ГИЛОВ О.Д. Скіфський курган 10 біля с. Мала
Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї
ГОПКАЛО О.В. Про дату скляних жетонів у чер-
няхівському ареалі

76

YEVDOKYMOV H.L., DANYLKO N.M., MO-
GYLOVO.D. The Scythian Barrow 10 near Mala Le-
petykha Village in the Dnipro River Lower Region
GOPKALO O.V. About the Date of Glass Tokens
in Cherniakhivska Culture Area

96

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А., КАРАВАЙКО Д.В. Ми-
сливство носіїв юхнівської культури
НЕДОПАКО Д.П. Технологічне дослідження
залізних виробів XI—XIII ст. з розкопок біля
с. Кошчіївка на Київщині

103

112

To the History of Ancient Crafts

GORBANENKO S.A., KARAVAIKO D.V. Yukh-
nivska Culture Bearers' Hunt
NEDOPAKO D.P. Technologic Research of the
11th—12th c. Ironware from the Excavations near
Koshchiivka Village in Kyiv Region

Історія науки

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Відділ археології кам'яного
віку Інституту археології НАН України. Істо-
рія та персоналії
БЕССОНОВА С.С., СКОРИЙ С.А. Визначний
дослідник старожитностей України (пам'яті
Галини Іванівни Смирнової)

122

135

History of Science

ZALIZNYAK L.L. The Stone Age Archaeology
Department of the Institute of Archaeology of
the NAS of Ukraine. History and Persons
BESSONOVA S.S., SKORYI S.A. An Outstan-
ding Researcher of Ukrainian Antiquities (to the
memory of Halyna Ivanivna Smyrnova)

Рецензії

МАГОМЕДОВ Б.В. Рец.: Л. Вакуленко. Україн-
ські Карпати у пізньоримський час (етнокуль-
турні та соціально-економічні процеси)

143

Book Review

MAHOMEDOV B.V. Rec.: L. Vakulenko. The Uk-
rainian Carpathians in the Late Roman Period
(ethno-cultural and social-economic processes)

Хроніка

До 60-річчя Юрія Володимировича Буйнова
До ювілею Наталії Михайлівни Секерської
Пам'яті Володимира Володимировича Рубана

145

148

149

News Review

To Yurii Volodymyrovych Buinov's 60th Jubilee
To the Jubilee of Natalia Mykhailivna Sekerska
To the Memory of Volodymyr Volodymyrovych
Ruban

Наші автори

151

Our Authors

Список скорочень

152

Abbreviations

Здано до набору 03.04.2012. Підписано до друку 28.05.2012. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Тираж 570 прим. Зам. 3293

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

О.В. Шелехань

БОЙОВІ СОКИРИ СКІФСЬКОГО ТИПУ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Уточнено типологію та хронологію бойових сокир скіфської доби, поширених на теренах Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, скіфи, бойова сокира, типологія, хронологія.

З появою скіфів у степах Північного Причорномор'я відбулися інноваційні зрушення в матеріальній культурі не лише кочовиків, але й їхніх осілих сусідів. Найвиразніше ті зміни фіксуються в комплексі озброєння. Вивченню скіфської паноплії присвячений значний корпус праць, які проаналізовані й підсумовані в низці спеціальних досліджень (Горелик 1993; Клочко 2006; Грицюк 2009). Зазначимо, що найґрунтовнішою роботою є актуальна й досі монографія А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964).

Тут розглянемо лише одну категорію наступальної зброї ближнього бою, яку класифікують як ударно-рубальну древкову, себто сокири, чекани та клевці.

Такий вибір зумовлений тим, що найактивніше ця тема розроблялася ще в 1960-і рр., і на тлі подальшого поповнення джерел, уточнення хронологічних схем і зміни уявлень щодо етнокультурного розвитку за доби раннього заліза намітилося відставання в осмисленні цієї категорії озброєння та її ролі у військовій справі. Обране коло зброї визначене її конструктивними особливостями: наявністю залізної ударної (рубальної) частини та короткого дерев'яного руків'я (Кулинский 2007, с. 13). Функціонально ці артефакти належать до знарядь рукопашного бою та парадної зброї (Грицюк 2009, с. 114).

Перш ніж перейти до основної теми, уточнимо деякі нюанси термінології. В публікаціях європейських археологів скіфські сокири позначають терміном угорського походження «czekan» (Kostrzewski 1936, s. 3; Bukowski 1977, p. 187; Глосек 1998, с. 192; Kłosińska 2003, s. 219), який фігурує і в працях окремих вітчизняних дослідників (Черненко 1980). Але

загалом в радянській літературі їх частіше називали «сокира-молоток» через характерне потовщення обуха (Іллінська 1961, с. 36; Мелюкова 1964, с. 66). Своєю чергою М.В. Горелік поділив масив бойових сокир за шириною леза на вузькі («топоры») та широкі («секиры»), наголосивши водночас на їхніх функціональних розбіжностях: перші призначалися, щоб колоти, розколювали, інші — щоб рубати («рассекать»). Окремо дослідник розглядав чекани та клевці, визначальною рисою яких вважав вузьке горизонтальне лезо, що закінчується вістрям (Горелік 1993, с. 41, 53). В.І. Клочко, характеризуючи подібні вироби чорногорівської культури, використав терміни «клевец» (Клочко 2006, с. 270), а В.М. Грицюк перерахував три рівнозначні групи зброї рукопашного бою — сокири, чекани та клевці, об'єднуючи їх за принципом дії (Грицюк 2009, с. 113).

Типологія

Нині є три варіанти типології скіфських сокир. Першими цій проблемі приділили увагу В.А. Іллінська та А.І. Мелюкова. Працюючи паралельно, дослідниці запропонували досить розбіжні схеми систематики. В.А. Іллінська поділила зразки на три групи: сокири, клевці та сокири-молотки (Іллінська 1961, с. 33). А.І. Мелюкова здійснила детальніший поділ, що включає два відділи з двома типам кожний і можливими варіантами в них (Мелюкова 1964, с. 66). Але в типології В.А. Іллінської не враховані всі нюанси морфології, А.І. Мелюкова фактично лишила поза увагою чекани.

Враховуючи ці недоліки та залучивши ширше коло джерел, Є.В. Черненко розробив детальнішу схему, яка кардинально відрізняється від попередніх (Черненко 1980). Проте деякі

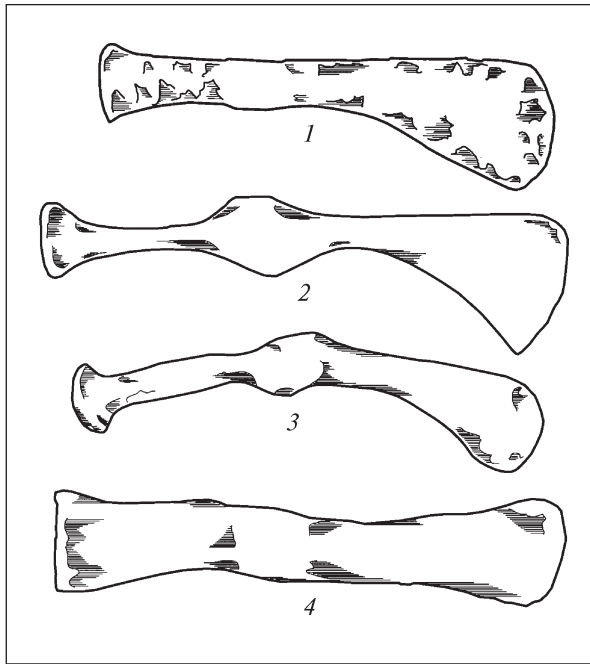

Рис. 1. Типологія ударно-рубальної зброї. Група I — бойові сокири: 1 — Старша Могила; 2 — Дуплинське; 3 — хут. Шумейко; 4 — Мала Офірна

групи (наприклад, клиноподібні сокири) охарактеризовані ним недостатньо, зокрема не вказана чітка межа між бойовими та робочими інструментами. Через те поза увагою дослідника лишилася низка суттєвих відмінностей, які вирізняли бойові сокири.

На нашу думку, щоб вписати бойові сокири в типологічну схему, слід дещо доповнити систематику А.І. Мелюкової, що ґрунтується на базових конструктивних відмінностях, варіаціях виконання певних деталей і функціональному спрямуванні. Слід також дотримуватися чіткої ієрархії критеріїв, притаманної розробці А.І. Мелюкової, та уніфікувати основні поняття, як то пропонує Ю.С. Худяков (Худяков 1979).

Найперше необхідно провести межу між бойовою та робочою сокирами. В.А. Іллінська визначала робочу сокиру за масивністю та використанням обуха як молота за слідами на ньому (Іллінська 1961, с. 29). А.І. Мелюкова додала до того ще й локалізацію виробу в похованні. Зокрема, бойову сокиру, за її спостереженнями, клали біля правого стегна небіжчика разом з іншими зразками зброї (Мелюкова 1964, с. 66).

І.Б. Шрамко також звертає увагу на масивність робочих знарядь як їхню визначальну рису (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; 1994, с. 43), але головним критерієм диференціації сокир вважає технологію їх виготовлення. Металографічні дослідження знарядь ворсклинського регіону показали, що обух і провух робочої со-

кири формували шляхом загинання заготовки (Шрамко І.Б. 1990, с. 137), натомість провух бойової робили наскрізною прошивкою, тобто пробивали (Шрамко І.Б. 1989, с. 150). Але поза межами ворсклинського локального варіанту, зокрема в Правобережжі, відомо кілька сокир, що мають морфологічні риси бойового знаряддя (граційні, невеликих розмірів і ваги) та водночас технологічні риси робочого (зварювальний шов на провусі, що лишився від загинання заготовки). Це знахідки з кургану 9 біля с. Михайлівка (Пруси), кургану 485 біля с. Капітонівка та Пастирського городища (Іллінська 1961, с. 37, 39; 1975, с. 103; Ковпащенко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122). Натомість метод прошивки зафіксований і на робочій сокирі з Люботинського городища (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135).

Очевидно, що в бойових сокирах не передбачалося навантаження на обух. Таким чином, повертаючись до питання термінології, можна твердити, що використовувати термін «сокира-молоток» стосовно зразків відділу II типології А.І. Мелюкової некоректно (Мелюкова 1964, с. 66; див. також: Есаян, Погребова 1985, с. 79). Недбала обробка молоточкоподібного обуха (Шрамко Б.А., Фомін, Солнцев 1970, с. 52) вказує на те, що він не використовувався як ударна частина та, ймовірно, був лише проти вагою. Підсумовуючи сказане, окреслимо такі вимоги для визначення бойової сокири.

1. Стрункі пропорції. Бойові зразки мають складний профіль з вузьким чітко виділеним лезом. Для робочих варіантів характерна прямокутна в перетині форма обуха, ширина якого більша за висоту, приміром як у сокири з кургану 7 групи Частих (Пузикова 2001, рис. 19, 2).

2. Техніка виготовлення. І бойову, і робочу сокиру виковували із залізної заготовки, але вони різняться за якістю. Основну увагу при виготовленні бойового знаряддя приділяли лезу, яке могли піддавати цементації та гартуванню (Вознесенская 1975, с. 82; Москаленко, Недопако 1980, с. 65).

3. Умови знахідки. Для зразків із поховань ще однією визначальною рисою є кореляція з обрядом, інвентарем і їх розміщенням щодо небіжчика (Мелюкова 1964, с. 66). Здебільшого бойову сокиру клали праворуч від небіжчика руків'ям уздовж стегна. Подібно розміщені сокири і на антропоморфних скульптурах (Шелехань 2010 с. 37).

4. Трасологічний аналіз інформує про використання артефакта як бойового чи робочого знаряддя (Іллінська 1961, с. 29; Солнцев,

Шрамко 1998, с. 132). У бойових сокир основне навантаження припадало на лезо, в робочих — і на обух (спрацьований).

Розгляд знахідок з такої точки зору дозволив виключити з числа бойових сокир екземпляри господарського призначення, а саме з кургану 12 біля с. Пруси, кургану 411 біля с. Пекарі, кургану 472 біля с. Оситняжка та кургану 2 біля с. Трипілля. Стосовно останньої пам'ятки варто нагадати, що з Трипілля походить два виробу, відомі за малюнком В. Хвойки. На відміну від В.А. Іллінської (Іллінська 1961, рис. 3, 2, 3), Б.А. Шрамко також не вбачав у них бойові сокири та вважав їх мотиками (Шрамко Б.А. 1961, с. 89).

Якщо зважати на те, що функціональне призначення є важливішою підставою для виділення вищих таксономічних одиниць ніж морфологічні розбіжності, то сукупність скіфської ударно-рубальної зброї слід поділити на дві групи — сокири та чекани. Між тим, ми вважаємо клевець різновидом чекана, тобто нижчою таксономічною одиницею, оскільки вони дещо різняться за формою, хоча принцип їхньої дії однаковий. Відтак, пропонуємо доповнити типологію А.І. Мелюкової та розглядати чекани як II групу бойових сокир. Через надзвичайне розмаїття форм за незначної кількості знахідок цей варіант типології доцільний лише для матеріальної культури скіфів Північного Причорномор'я.

Таким чином, масив древкової ударно-рубальної зброї поділено на дві основні групи — сокири (рис. 1) і чекани (рис. 2).

Група I. Для впорядкування першої групи практично без змін застосовано підхід А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964, с. 66), згідно з яким група бойових сокир поділена на два відділи: 1) масивні сокири та 2) легкі, представлені одностововими виробами. Поява двостовових зразків дозволяє виділити третій відділ.

Перший відділ — клиноподібні сокири — свого часу поділяли на два типи: сокири з прямою лобовою частиною та з виїмкою в основі. Але, зважаючи на окреслені нами вимоги, вважаємо, що доцільніше розглядати як бойові виключно сокири другого типу. Отже, сюди потрапляють 4 екз.: з кургану 9 біля с. Куцеволівка, кургану біля с. Луки та дві сокири зі Старшої Могили (див. додаток, там і посилання).

Другий відділ — легкі сокири — поділяється на два типи.

II.1 — сокири з прямою спинкою. До них належать 18 екз. — з курганів під Кругликом, Ленківцями, Дуплинським, Реп'яхуватої Мо-

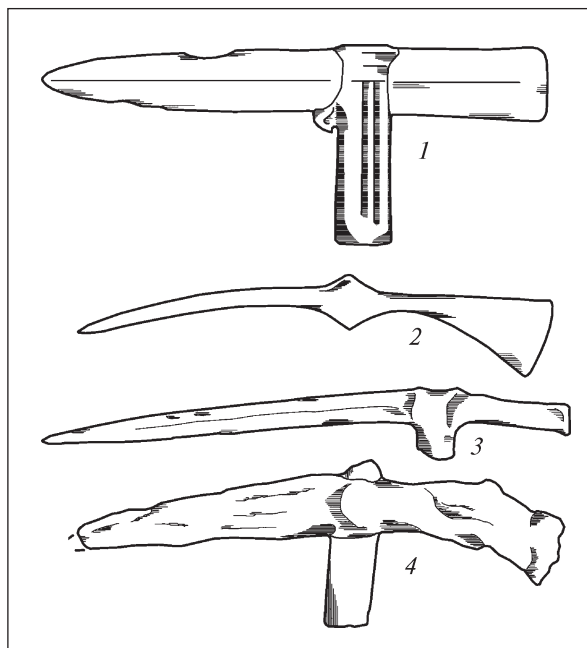

Рис. 2. Типологія ударно-рубальної зброї. Група II — чекани: 1 — Оріхове; 2 — Трахтемирівське городище; 3 — Мелітопольський курган; 4 — Перша Завадська Могила

гили, Більського городища (2 екз.), Новосілки Гримайлівської, Перебиківців, кургану 1 могильника Скоробор, курганів 3, 5 (2 екз.) і 468 з Оксютинців, кургану 12 біля Вовківців, поховання 4/2 групи Страшної Могили, зруйнованого кургану Люботинського могильника, кургану 485 біля Капітоновки та Жовтокам'янки. Серед зразків цього типу можна виокремити два варіанти: з лезом, відтягнутим донизу, та симетричним до поперечної осі.

II.2 — сокири з вигнутою спинкою — менш численні. До таких віднесено 8 екз.: з курганів біля хут. Шумейка та Осняги, кургану 448 біля Журівки, кургану 2 біля с. Червоний Поділ, кургану 9 біля с. Михайлівка, поховання 109/3 могильника Мамай-Гора, кургану 6 біля Любимівки та поховання 6/2 біля Дніпрорудного.

Третій відділ — двостовові сокири — на потребі виокремлювати такий уже наголошували дослідники (Bukowski 1977; Черненко 1980). Це стало можливим після розкопок кургану Мала Офірна (Петровська 1968, с. 164; Максимов, Петровська 2008, с. 7) і вияву аналогіч сокирі з нього в закордонних публікаціях скіфських старожитностей як, приміром, з поховання біля м. Грабонуг. Можна припустити інше культурне коріння двостовових сокир, оскільки вони широко представлені в пам'ятках ранніх саків (Bukowski 1977, s. 187). У цьому відділі в перспективі можна виділити два типи: симетричні та асиметричні соки-

ри. Нині в межах України відомо лише дві дволезові сокири: курган Мала Офірна та поховання 3 кургану Переп'ятиха.

Група II (чекани) поділена на два відділи.

Перший відділ — це власне чекани, тобто зразки з прямим профілем бойової частини. У Північному Причорномор'ї відома лише одна випадкова знахідка біля с. Оріхове Донецької обл. — біметалевий чекан з бронзовою втулкою та залізним бойком, що має численні аналогії серед старожитностей за межами Надчорномор'я. Б.Б. Піотровський окреслив коло подібних артефактів, розпорошених на теренах Євразії від Алтаю до Малої Азії (Піотровський 1954, с. 156). Припускають, що такі вироби маркують найдавніший пласт скіфських старожитностей періоду перших вторгнень у Східну Європу та Передню Азію (Подолад 1994, с. 181).

Другий відділ — клевці, тобто зразки вигнутого профілю. Їх поділено на три типи.

II.1 — клевець з лопаттю на тильній стороні репрезентований лише екземпляром з Трахтемирівського городища. Винятковість знахідки обумовлена привнесеним їй характером. Прямою аналогією трахтемирівському клевицю є виріб з кургану Цукур Лиман (Вахтина 1989, с. 52). В цілому ж подібна форма тяжіє до культури Західного Сибіру (Іллінська 1961, с. 36).

II.2 — грацильні клевці вигнутого профілю, ромбічні в перетині. Відомо 4 екз. — з кургану 1 біля Вовківців, Гайманової Могили, Мелітопольського та Бердянського курганів.

II.3 — масивні клевці вигнутого профілю, теж ромбічні в перетині. Відомо 6 екз. — чотири походять з Бердянського кургану та по одному з Першої Завадської Могили та могильника Скельки.

Через значне поширення клевців у західно-сибірських культурах виникло припущення про їхнє походження від ананьїнських прототипів (там само). Але це правомірно лише стосовно екземплярів VII—VI ст. до н. е. Від кінця VI ст. до н. е. скіфська матеріальна культура втрачає характерні риси, що споріднюють її з середньо- та передньоазійськими пам'ятками. Та попри це у дослідників ствердилася думка про ананьїнське походження всіх без винятку клевців (Петренко 1961, с. 70). На нашу думку, немає твердого генетичного зв'язку між клевцями всіх трьох типів. Адже екземпляри першого типу датовані лише ранньоскіфським часом і представлені спорадичними знахідками, ймовірно, привнесеними з іншого культурного середовища. Натомість клевці другого та тре-

тього типів, хоча й малочисленні, репрезентують пізнішу групу, хронологічно відірвану від ранньоскіфських зразків і компактно поширену тільки у скіфському середовищі. Аналогії їм не знайдені в синхронних споріднених культурах, тож можна припустити, що останні є продуктом власне скіфського походження.

Датування та хронологія

Через зміни в уявленнях про датування скіфських старожитностей і використання різних категорій опорних хроноіндикаторів маємо суперечливі погляди щодо дати певних екземплярів бойових сокир. Є побудови, в яких сокири фігурують в ілюстраціях хронологічної шкали (Медведская 1992; Смирнова 1993; Могилов, Діденко 2009). Особливої уваги вони заслуговують при розгляді ранньоскіфської хронології, адже в той період і з'явилися інноваційні для Східної Європи категорії речей (Боковенко 1989, с. 79). Самі сокири не можна вважати чітким хронологічним маркером. Але, оскільки деякі зразки походять із закритих комплексів, датованих за різними показниками, хронологічна позиція кожного зразка може бути визначена з певною вірогідністю (Горбунова 2005, с. 22).

Група I. Серед бойових сокир, що вписуються в загальну картину розвитку скіфської матеріальної культури, виділено дві хронологічні групи. Вони певним чином співвідносяться з представленим типологічним розподілом.

Середина VII — третя чверть VI ст. до н. е. Так можна датувати: 4 екз. клиноподібних (відділ I) — курган 9 Куцеволівка, Луки, дві сокири зі Старшої Могили; 14 екз. відділу II типу 1 (грацильні з прямою спинкою) — Круглик, Ленківці, Реп'яхувата Могила, дві сокири з Більського городища, Новосілка Гримайлівська, Перебиківці, курган 1 Скоробор, кургани 3 і 468 та 2 екз. з кургану 5 Оксютинці, курган 12 Вовківці, Дуплинське; єдиний зразок відділу III — дволезова сокира з Малої Офірни.

Наприкінці першого періоду, *в середині VI ст. до н. е.*, з'являються зразки відділу II типу 2 (грацильні з вигнутою спинкою, 3 екз.) — курган біля хут. Шумейка, Осняги та курган 448 біля Журівки.

У другій половині V — IV ст. до н. е. спостерігаємо спад сокир відділу II типу 1: відомо 3 екз. — курган 485 Капітонівка, Жовтокам'янка, поховання 4/2 групи Страшна Могила. Маємо також 4 екз. відділу II типу 2 — курган 9 біля с. Михайлівка, поховання 109/3 могильника Мамай-Гора; курган 6 біля Любимівки, похо-

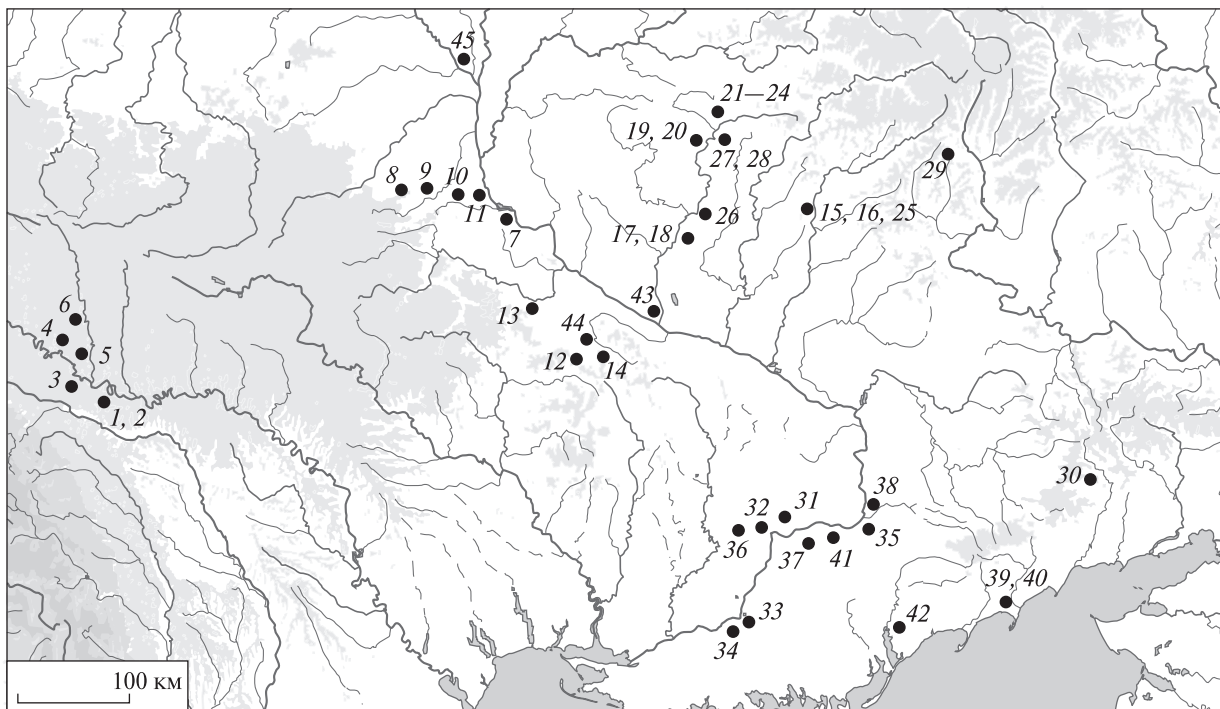

Рис. 3. Розповсюдження ударно-рубальної зброї на території Північного Причорномор'я. Нумерація пунктів подана згідно каталога

вання 6/2 біля Дніпрорудного та курган 2 біля с. Червоний Поділ.

Таким чином, простежується певна закономірність в хронологічній мінливості скіфських бойових сокир. Клиноподібні та дволезові зразки притаманні лише похованням ранньоскіфського періоду. Легкі сокири також демонструють деякі зміни. В ранньоскіфський період поширені переважно зразки з прямою спинкою, а з вигнутим профілем з'являються лише в середині VI ст. до н. е. У проміжку від останньої чверті VI і до середини V ст. до н. е. сокири відсутні, особливо з огляду на те, що екземпляр, відомий за публікацією дореволюційних розкопок Ольвійського некрополя (Скуднова 1960, рис. 4), викликає сумніви щодо його належності до скіфської зброї. Після появи наприкінці VI ст. до н. е. сокир з вигнутим профілем виробу першого та другого відділів співіснували до кінця IV ст. до н. е.

Окремо стоять сокири, що походять з територій, прямо чи опосередковано пов'язаних з передньоазійськими походами скіфів. Окремішність від східноєвропейських комплексів пояснюється значною типологічною однорідністю хронологічних груп, чого немає у Північному Причорномор'ї. Всі зразки, за рідкісним винятком, відносяться до відділу II типу 1. Одиначними знахідками представлені зразки відділу I і відділу II типу 2. Натомість набір ва-

ріацій відображає все розмаїття, на яке були спроможні тогочасні майстри.

Знахідки, що традиційно вважаються безпосередніми прототипами власне скіфських сокир (Іллінська 1961, с. 50; Есаян, Погребова 1985, с. 81), не розглядаються разом з північнопричорноморськими через те, що не завжди можна назвати їхніми власниками саме скіфів (Техов 1972, с. 218; Погребова 1981, с. 44; Махортьх 1991, с. 63). Значна кількість поховань з залізними провушними сокирами скіфського типу здійснена за кобанським обрядом: небіжчика в скорченому стані вкладали до ґрунтової ями з кам'яною конструкцією, а сокиру клали біля черепа (Техов 1980, с. 222; Погребова 1981, с. 44; Эрлих 2007, с. 188). Але деякі аналогічні зразки походять з поховань, влаштованих за кочівницьким обрядом (Техов 1980, с. 219). Та навіть ці сокири з поховань, віддалених від основного етнічного масиву кочових скіфів, і знайдені в іншому етнічному середовищі недоцільно розглядати, не враховуючи первинний ареал їх виготовлення та поширення. Але детальний огляд сокир кавказьких культур виходить за межі нашого дослідження. Тож обмежимося лише окресленням їхніх подібних і розбіжних рис зі зразками з Північного Причорномор'я.

Нагадаємо, що основна маса поховань з сокирами припадає на регіони, де відбувалися безпосередні контакти кочовиків з населенням кобан-

ської та колхідської культур — південну Абхазію та Колхіду (Пиотровский 1954, с. 141; Погребова 1969, с. 179; 1981, с. 44; Есаян, Погребова 1985, с. 21; Махортых 1991, с. 7, 9), що не збігається з міркуваннями Є.І. Крупнова про шляхи вторгнення в Закавказзя вздовж узбережжя Каспійського моря (Крупнов 1954, с. 193; 1960, с. 66; протилежну думку див.: Погребова 1984, с. 41).

Маємо майже синхронні паралелі між формами з Кавказу та Придніпровського Лісостепу, приміром, поховання 70, 99 і 212 Самтаврського могильника, Келермес та, відповідно, Старша Могила і курган 12 біля Вовківців (Мелюкова 1964, с. 66; Есаян, Погребова 1985, с. 81; Галанина 1991, с. 15), поховання 103 і 173 Тлійського могильника та курган 485 біля Оксютинців (Іллінська 1961, с. 36; Техов 1980, с. 219). Але зауважимо, що ці паралелі не є повними аналогіями (Погребова 1969, с. 187; Есаян, Погребова 1985, с. 82), а переважна більшість сокир у похованнях Українського Лісостепу з'являється дещо пізніше.

Група II. Масив чеканів розпадається на дві нерівноцінні хронологічні групи.

VII — перша половина VI ст. до н. е. Так датується біметалевий чекан з Оріхового та залізні клевиці з Трахтемирова та два з Цукур Лиману.

V—IV ст. до н. е. Тоді в Північному Причорномор'ї з'являються принципово нові форми, а саме, масивні вигнуті клевиці (Перша Завадська Могила, могильник Скельки та чотири клевиці з Бердянського кургану) та грацильні (курган 1 Вовківці, Мелітопольський, кургани Шпола, в уроч. Дар'ївка, біметалевий клевець Бердянського кургану та Гайманова Могила).

Загалом спостерігаємо таку картину. В початковий період скіфської історії сталося механічне привнесення нових елементів в матеріальну культуру кочових скіфів і осілих племен зі скіфоїдною культурою. Деякі рідкісні зразки (біметалеві чекани та залізні клевиці з лопаттю) не мали продовження в новому середовищі. Натомість сокири з лопаттю та молотчоподібним обухом, привнесені до Північного Причорномор'я в середині VII ст. до н. е., були підхоплені та використані місцевими майстрами для продукування таких зразків. Можна припустити, що під впливом нововведень, починаючи від межі VII—VI ст. до н. е., була здійснена спроба розвитку бойові сокири на основі місцевих масивних клиноподібних прототипів.

У подальшому, в середньоскіфський період, відбулося різке скорочення такого виду озброєння. Сокира з кургану Жовтокам'янка більше нагадує дериват ранньоскіфських масивних

екземплярів ніж інноваційний виріб. У курганах 448 біля Журівки та хут. Шумейка відмічені різновиди сокир, що стануть притаманними для подальшого періоду скіфської історії (Полін 1984).

Відтак, у світлі останніх досліджень етнокультурної історії скіфів зміна в наборі озброєння може постати як відображення просування нової хвилі кочовиків у Північне Причорномор'я (Алексеев 2003, с. 192) і певних трансформацій у матеріальній культурі (Алексеев 1992, с. 117). Але можна також припускати, що подібні зміни пов'язані з затуханням у скіфській культурі відносно архаїчних кавказьких елементів. Адже через переміщення головного осередку кочової орди скіфів із Прикубання до Подніпров'я культурні контакти з племен кобанської культури переключилися на населення Українського Лісостепу та грецькі поліси.

У пізньоскіфський період, після лакуни кінця VI — першої половини V ст. до н. е., розпочався новий виток у розвитку матеріальної культури скіфів. У той час помітні подальший розвиток і кількісна перевага грацильних форм сокир і чеканів. Можна припустити, що сокири того часу є витворами лише місцевих майстрів, оскільки для них немає прототипів ані в сусідніх культурах, ані в колі синхронних культур іраномовних кочовиків.

У пам'ятках Криму бойові сокири представлені одиничними знахідками — з Талаєвського кургану та поховання 3/2 некрополя Неаполя Скіфського. Від розглянутих зразків вони відрізняються тим, що симетричне лезо розташоване на тонкій видовженій шийці. В.А. Іллінська відносила ці вироби до суто скіфських, а їхню незвичну форму пояснювала індивідуальними рисами (Іллінська 1961, с. 39, рис. 7, 8 9). Проте варто зазначити, що в озброєнні пізніх скіфів Криму сталися значні трансформації (Высотская 1972, с. 149), які полягали, зокрема, в широкому запозиченні сарматських і латенських речей (Симоненко 2005, с. 91, рис. 5). Але появу нових форм сокир складно пояснити культурним впливом. Якщо зважати на те, що кількість зброї у похованнях пізніх скіфів доволі обмежена, можна припустити, що вказані зразки виконували роль лише церемоніальної зброї.

Можна також припустити місцеві корені сокир відділу I. Великі клиноподібні з масивним обухом сокири з'явилися в похованнях і поселенських комплексах на півострові пізніше порівняно з легкими. Певно, подібні вироби були продуктом місцевих ковалів і демонструють або

спробу трансформувати робочі зразки в бойові, або ж є ремінісценцією новочеркаської традиції виготовлення бойових сокир. На це вказують схожі риси їх — клиноподібна форма, виїмка в основі та провух, зміщений до обуха. На користь думки про місцеве виготовлення масивних сокир у той час свідчить і той факт, що попри незначну їх кількість у Північному Причорномор'ї розмаїття їх форм ширше ніж на Кавказі (Вознесенская 1975, с. 82). У тому регіоні вони репрезентовані зовсім рідко — приміром, поховання 70 Самтаврського могильника, а в Середній Європі зовсім невідомі (Скорый 1983, с. 8).

Просторовий розподіл скіфських бойових сокир показує (рис. 3), що протягом VII—VI ст. до н. е. вони «осідали» переважно в пам'ятках Лісостепу. Це можна пов'язати і зі слідами воєнних набігів кочовиків (Фіалко, Болтрик

2003, с. 76), і з місцевим виробництвом за скіфськими зразками (Шрамко И.Б. 1994, с. 43). Знахідки бойових сокир V—IV ст. до н. е. концентруються в Нижньому Подніпров'ї — центральній частині Європейської Скіфії. Тут помітна й концентрація поховань з набором ознак важкоозброєного воїна. У 75 % поховань з сокирами трапилися деталі залізного панцира, а в 72 % — кінського спорядження. Це може бути додатковим аргументом на користь припущення про виділення у скіфському середовищі інституту дружинників (Черненко 1986, с. 85; 1992, с. 101; Бессонова 1998, с. 57). Така тенденція, ймовірно, відображає трансформацію кочової орди в складніший політичний організм. Дотичною складовою того процесу є концентрація поховань важкоозброєних воїнів у смузі так зв. Золотого поясу Скіфії.

Додаток. Каталог знахідок бойових сокир та чеканів та теренах України (порядковий номер в каталозі відповідає пунктам на карті)

Західне Поділля

- 1, 2. Перебиківці, курган 2. Остання чверть VII ст. до н. е. (Смирнова 1993, с. 112, рис. 7, 2, 10).
3. Круглик, курган 1. Остання чверть VII ст. до н. е. (там само, с. 109, рис. 4, 7).
4. Ленківці, курган 1. Перша половина VII ст. до н. е. (Мелюкова 1953, с. 60).
5. Дуплинське, курган 1. Перша половина VI ст. до н. е. (Sulimirski 1936, s. 70, tab. IX, 6).
6. Новосілка Гримайлівська, курган. Перша половина VI ст. до н. е. (Op. cit., tab. XI, 1).

Лісостепове Правобережжя

7. Трахтемирівське городище. Перша половина VI ст. до н. е. (Ковпаненко 1971, с. 116, рис. 2, 41).
8. Мала Офірна, курган. Кінець VII ст. до н. е. (Петровська 1968, с. 173, рис. 4, 10).
9. Переп'ятиха, поховання 3. Остання чверть VII ст. до н. е. (Скорый 1990, с. 106).
10. Реп'яхувата Могила, поховання 2. Кінець VII ст. до н. е. (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42, рис. 11, 1).
11. Куцеволівка, курган 9. Третя чверть VI ст. до н. е. (Бокий, Ольховский 1994, с. 156, рис. 2).
12. Журівка, курган 448. Друга половина VI ст. до н. е. (Ильинская 1975, с. 102, табл. X, 28).
13. Дар'ївка, курган. IV ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 34, рис. 5, 1).
14. Михайлівка, курган 9. IV—III ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122, рис. 37, 13).

Лісостепове Лівобережжя

- 15, 16. Більське городище. VII—VI ст. до н. е. (Шрамко И.Б. 1994, с. 45, рис. 1, 5а, 5б).
- 17, 18. Луки, курган. Перша половина VI ст. до н. е. (Іллінська 1968, с. 152, рис. 1, 1, 2).
- 19, 20. Старша Могила. Перша половина VI ст. до н. е. (Іллінська 1951, с. 198, табл. I, 6, 7).
21. Оксютинці, курган 3. VI ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 8).
- 22, 23. Оксютинці, курган 5. VI ст. до н. е. (там само, рис. 6, 6, 11).
24. Оксютинці, курган 489. VI ст. до н. е. (там само, с. 38, рис. 6, 12).
25. Скоробор, курган 1. VI ст. до н. е. (Ковпаненко 1967, с. 148, рис. 44, 2).
26. Хут. Шумейка, курган. VI ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 1).
27. Вовківці, курган 12. VI ст. до н. е. (там само, с. 38, рис. 6, 14).
28. Вовківці, курган 1. IV ст. до н. е. (там само, с. 34, рис. 5, 3).
29. Люботинський могильник, зруйнований курган (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 88, рис. 59, 6).

Степове Причорномор'я

30. Оріхове, випадкова знахідка. VII ст. до н. е. (Подобед 1994, с. 181, рис. 1).
31. Курганна група Страшної Могили, поховання 4/2. V—IV ст. до н. е. (Тереножкин и др. 1973, с. 114, рис. 28, 12).
32. Перша Завадська Могила. V—IV ст. до н. е. (Мозолевский 1980, с. 104, рис. 43, 5).
33. Любимівка, курган 6. IV ст. до н. е. (Лесков 1968, с. 253).

34. Червоний Поділ, поховання 1/1. Кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. (Полин 1984, с. 112, рис. 13, 3).
35. Гайманова Могила. Середина IV ст. до н. е. (Бідзіля, Мозолевський 1969, с. 118).
36. Жовтокам'янка, курган. Перша половина IV ст. до н. е. (Мозолевський 1982, с. 208, рис. 34, 22).
37. Мамай Гора, поховання 109/3. IV ст. до н. е. (Андрух 2004, с. 17).
38. Дніпрорудний, поховання 6/2. Друга половина IV ст. до н. е. (Елагина, Кузнецова, Кузнецов 2004, с. 142, рис. 3, б).
- 39, 40. Бердянський курган. Друга чверть IV ст. до н. е. (Мурзін, Фіалко 1998, с. 107, рис. 5; 6).
41. Могильник Скельки. Клевець подібний до серії виробів з Бердянського кургану. IV ст. до н. е. (Попандопуло 2011, с. 22, рис. 3, 4).

42. Мелітопольський курган. Третя чверть IV ст. до н. е. (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 115, рис. 129).

Зразки сумнівного походження

43. Закляте, курган 3, сокира відома за малюнком В. Хвойки. VI ст. до н. е. (Іллінська 1968, с. 158, рис. 8, 2).
44. Капітонівка, курган 485, сокира відома за малюнком О.А. Спіцина. IV ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 38, рис. 7, б).
45. Ладижичі, курган 1, сокира не збереглася, відома за згадкою в публікації. IV ст. до н. е. (Ковпаненко Бессонова, Скорый 1989, с. 122).
- 46, 47. Сокири зі збірки НМІУ, відомі за публікацією (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 5; с. 39, рис. 7, 4).
48. Депаспортизований екземпляр, відомий за малюнком з архіву Є.В. Черненко (інформацію люб'язно надав Ю.В. Болтрик).

- Алексеев А.Ю.* Скифская архаика (Скифы в VII—IV вв. до н. э. Историко-археологический очерк). — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.
- Алексеев В.П.* К вопросу о семантике скифского оружия на «борисфенах» // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1996. — С. 5—7.
- Андрух С.И.* Оружие скифских захоронений могильника Мамай-Гора // СПК. — 2004. — XI. — С. 14—19.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Бессонова С.С.* Дружинные курганы в украинской Лесостепи скифского времени // Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. — СПб., 1998. — С. 57—58.
- Бідзіля В.І., Мозолевський Б.М.* Розкопки Гайманової могили в 1969 р. // АИУ. — 1969. — IV. — С. 118—122.
- Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Раннескифский курган на Днепровском Правобережье // РА. — 1994. — № 2. — С. 151—163.
- Боковенко Н.А.* К вопросу о восточных импульсах в раннескифской культуре Северного Причерноморья // Скифия и Боспор. — Л., 1989. — С. 79—80.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чердиченко Н.Н.* Бердянський курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—155.
- Вахтина М.Ю.* Скифское погребение у Цукурского лимана на Тамани // I Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1989. — С. 52—53.
- Высотская Т.Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.
- Вознесенская Г.А.* Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—116.
- Галанина Л.К.* Контакты скифов с ближневосточным миром (по материалам келермесских курганов) // АСГЭ. — 1991. — 31. — С. 15—29.
- Глосек М.* К вопросу о средневековых чеканах // Военная археология. — СПб., 1998. — С. 192—193.
- Горбунова Т.Г.* Типологический метод в археологии и его значение при изучении снаряжения кочевников // Снаряжение кочевников Евразии. — Барнаул, 2005. — С. 22—26.
- Горелик М.В.* Оружие Древнего Востока. — М., 1993.
- Грицюк В.М.* До питання про озброєння скіфського типу: позиція воєнного історика // Епоха раннього заліза. — К., 2009. — С. 111—115.
- Эрлих В.Р.* Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников. — М., 2007.
- Елагина Н.Г., Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В.* Погребальный обряд могильника Днепрорудный // Kimmerowie—scitowie—sarmaci. — Kraków, 2004. — S. 133—147.
- Есаян С.А., Погребова М.Н.* Скифские памятники Закавказья. — М., 1985.
- Іллінська В.А.* Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Іллінська В.А.* Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — XII. — С. 27—52.
- Іллінська В.А.* Из неопубликованных материалов скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 147—163.

- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна реки Тясмин (VII—VI вв. до н. э.). — К., 1975.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.
- Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). — К., 2006.
- Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИ 1965. — М., 1966. — С. 103—106.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 115—120.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Крупнов Е.И. О походах скифов через Кавказ // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 186—194.
- Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960.
- Кулинский А.Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых других видов ручного, метательного оружия и штыков. — СПб., 2007.
- Лесков А.М. Раскопки Каховской экспедиции // АО 1968. — М., 1969. — С. 253—254.
- Лесков А.М., Черненко Е.В., Болтрик Ю.В. и др. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году // НА ІА НАНУ. — 1968/15.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. — Полтава, 2008.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — 1992. — № 3. — С. 86—107.
- Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — 51. — С. 60—73.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Могилов О.Д., Діденко С.В. Скифський курган 448 біля с. Журівка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 45—55.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.
- Мозолевский Б.Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 179—222.
- Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Репяховатой Могины // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 64—79.
- Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 103—112.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв до н. э. // МИА. — 1961. — 96. — С. 53—102.
- Петровська Є.О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 164—174.
- Пиотровский Б.Б. Скифы и Древний Восток // СА. — 1954. — 19. — С. 141—158.
- Погребова М.Н. Железные топоры скифского типа в Закавказье // СА. — 1969. — № 2. — С. 179—187.
- Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. — М., 1981. — С. 42—58.
- Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984.
- Подобед В.А. К вопросу о биметаллических чеканах // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — Тирасполь, 1994. — С. 181—185.
- Полин С.В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 103—119.
- Попандопуло З.Х. Скифский грунтовый могильник «Скельки». — Запорожье, 2011.
- Пузикова А.И. Курганные могильники Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Симоненко О.В. Комплекс озброєння сарматського та пізньоскифського війська // Нариси з воєнної історії давньої України. — К., 2005. — С. 91—106.
- Скорый С.А. Вооружение скифского типа в Средней Европе. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990.
- Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — I (34). — С. 60—74.
- Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 101—118.

- Солнцев Л.А., Шрамко Б.А. Металлографические исследования изделий с Люботинского городища // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 132—140.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Техов Б.В. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. — Тбилиси, 1972.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Худяков Ю.С. Основные понятия оружиеведения // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С. 184—193.
- Черненко Е.В. Скифские боевые топоры // АИУ 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 88.
- Черненко Е.В. Появление тяжелой конницы в степях Евразии // Тез. докл. и сообщ. на конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1986. — С. 85—87.
- Черненко Е.В. Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 101—102.
- Шелехань О.В. Зображення бойових сокир на антропоморфних стелах скіфського часу // Проблеми історії та археології України. Тези доп. VII Міжнар. наук. конф. — Харків, 2010. — С. 36—37.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у лесостепных племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — XXIII. — С. 40—58.
- Шрамко И.Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 149—150.
- Шрамко И.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 137—139.
- Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 43—57.
- Bukowski Z. The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture. — Wrocław, 1977.
- Kłosińska E. Czekan żelazny z miejscowości Wercharta, pow. Lubaczów // Archeologia Polski Środkowowschodniej. — Lublin, 2003. — VI. — S. 219—221.
- Kostrzewski J. Czekany bojowe 'łużyckie' z wczesnej epoki żelaznej // WA. — 1936. — 11. — S. 3—27.
- Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. — Lwów, 1936.

Надійшла 29.09.2011

А.В. Шелехань

БОЕВЫЕ ТОПОРЫ СКИФСКОГО ТИПА ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Уточнение параметров некоторых видов боевых топоров и привлечение новых источников позволило дополнить типологию этих изделий А.И. Мелюковой. Согласно ей, высшей таксономической единицей является группа, выделенная по функциональному назначению. Таким образом, очерчены две группы — собственно боевые топоры и чеканы. В свою очередь, первая группа разделена на два отдела — массивные и легкие. Относительно массивных топоров выдвинуто предположение об их происхождении от местных предскифских форм; легкие образцы безоговорочно признаются заимствованными во время переднеазиатских походов. Вторая группа (чеканы) менее презентабельна и разделена на два отдела: собственно чеканы и клевцы.

Все боевые топоры распадаются на две хронологические группы. Первая группа (середина VII — третья четверть VI в. до н. э.) соответствует раннескифскому этапу. Изделия этого времени изготовлены под влиянием технологий кавказского центра металлообработки, а некоторые были привнесены и маркируют самые ранние памятники времен вторжения скифов в Восточную Европу. Вторая группа датирована второй половиной V—IV вв. до н. э. Дискретность в развитии боевых топоров можно объяснить тем, что после перемещения центра скифской орды из Прикубанья в Причерноморье сместился и вектор культурных контактов кочевников из Прикавказья на территорию украинской лесостепи.

Динамика изменения комплекса ударно-рубящего оружия подтвердила привнесение железных проушных топоров в Северное Причерноморье в середине VII в. до н. э. Заимствованные формы были использованы местными мастерами. Далее, в конце V в. до н. э., возникли формы, присущие исключительно памятникам Северного Причерноморья.

Пространственно-хронологическое распределение боевых топоров показывает, что изделия VII—VI вв. до н. э. концентрируются в Лесостепи, что можно связать как с набегами кочевников, так и местным их производством за скифскими образцами. Топоры V—IV вв. до н. э. найдены в погребениях Нижнего Поднепровья, где отмечено и скопление могил тяжелооруженных воинов. Это может быть еще одним аргументом в пользу гипотезы о выделении в скифской среде института дружинников, а вместе с этим — и трансформации скифской орды в более сложный политический организм.

O.V. Shelekhan

BATTLE AXES OF SCYTHIAN TYPE FROM THE BLACK SEA NORTH REGION

More precise definition of parameters of certain types of battle axes and the usage of new sources allowed the author to supplement A.I. Meliukova's typology of these items. According to this typology, the highest taxonomic unit is a group determined by its functional purpose. Thus, two groups are outlined: the proper battle axes and hammer-axes. In its turn, the first group is divided into two parts: massive and light. Concerning the massive axes, an assumption is made that they originated from the local pre-Scythian forms; the light specimens are unconditionally acknowledged to be borrowed during the Western Asian campaigns. The second group (hammer-axes) is less representative and is divided into two parts: the proper hammer-axes and pickaxes.

All battle axes are divided into two chronological groups. The first group (from the middle of the 7th c. to the third quarter of the 6th c. BC) corresponds to the Early Scythian stage. Products of this period were made under the influence of technologies of the Caucasian metalwork centre and some of them were imported and mark the earliest monuments of times of Scythian invasions into Eastern Europe. The second group is dated from the second half of the 5th c. to the 4th c. BC. Discontinuous development of battle axes can be explained by the fact that after the Scythian horde centre moved from Kuban to the Black Sea north region the vector of the nomads' cultural contacts drifted from the Caucasus region to the territory of Ukrainian forest-steppe zone.

Dynamics of change in assemblage of percussion and cutting weapon confirmed the import of iron socketed axes in the Black Sea north region in the middle 7th c. BC. Borrowed forms were used by local craftsmen. Then, at the end of the 5th c. BC, forms peculiar exclusively for the Black Sea north region sites appeared.

Space and chronological distribution of battle axes shows that the 7th and 6th c. BC items concentrated in the forest-steppe zone, which can be related with the nomads' raids or with their local production by the Scythian examples. The 5th and 4th c. BC axes were found in the burials of the Dnipro River lower region where a concentration of heavy warriors' graves is recorded. It can be another argument for the hypothesis of forming the institution of retainers in the Scythian milieu, and together with that of transformation of the Scythian horde into a more complicated political organism.

А.М. Колесниченко, А.С. Островерхов

ФІГУРНИЙ КЕЛИХ ІЗ ПАНТИКАПЕЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ДУТОГО У ФОРМУ СКЛА У ПІВНІЧНОМУ НАДЧОРНОМОР'І В I — СЕРЕДИНІ II ст.

На широкому історико-археологічному тлі розглянуто походження, призначення та технологію виготовлення видутого у форму скляного посуду I — початку II ст., що побутував на північнопричорноморських теренах.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Надчорномор'я, римська доба, скляний посуд, технологія виготовлення, хімічний склад, призначення, семантика.

В Одеському археологічному музеї НАН України зберігається одна з найкращих колекцій стародавнього скла, що дозволяє в головних рисах прослідкувати історію використання та

виготовлення скла від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Значну її частину становить посуд римського часу, серед якого є екземпляри, виготовлені методом видуву в форму. Багато артефактів цієї серії унікальні або ж рідкісні (Сорокина 1960; 1978, с. 270, рис. 1, 11; 2, 8, 18; 3, 8, 16, 19).

© А.М. КОЛЕСНИЧЕНКО,
А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2012

Типологія та ареал розповсюдження

За походженням та побутуванням провідних типів, видутий у форму посуд умовно поділяється на два періоди: 1) I — середина II ст.; 2) середина II—IV ст. Тут піде мова про вироби першого періоду.

Нашу увагу привернув фрагмент фігурного келиха, про який мимохіть згадувала Н.П. Сорокіна (Сорокіна 1968, с. 183). В інвентарній книзі Одеського товариства історії та старожитностей (VI, № 70; № 56140) про нього повідомляється: *«уламок жіночої маски зі світло-рожевого скла; збереглися підборіддя, рот, ніс та одне око, права щока. Місце знахідки — Пантікапей»*.

Доповнимо опис. Скло з незначною кількістю бульбашок округлої та еліпсоподібної форми. Зовнішня поверхня втратила блиск, внутрішня — зберегла. Артефакт укритий райдужною плівкою іризації. Привертає увагу вмiла передача анатомічної будови обличчя та досконало змодельовані риси: пухкі щоки, глибоко посаджене око із заглибленою зіницею; ніс класичного античного типу — тонкий, довгастий, рівний — утворює пряму лінію з чолом. Щільно стулені вуста чітко окреслені. Верхня губа тонша за повну нижню та кутики їх опущені донизу, що підкреслює вираз печалі. Овал лица звужується до важкого підборіддя з ямкою посередині, яке округло виступає вперед. З правого боку на рівні підборіддя та частково на шиї збереглися пасма від пишної хвилястої зачіски, що доходить до шиї. Вцілів шматочок масивної шиї, яка утворювала денце посудини, що не збереглося (рис. 1).

Найближчою аналогією нашому виробу є кружка чи ритон із Кеп у вигляді голови юнака з пишним волоссям на голові, прикрашений листям плюща та гронами винограду. Зверху голова переходить у широку циліндричну горловину з відігнутим обробленим вінцем. Денце заглиблене, зі слідом від понтії. Ручка виготовлена з пласкої стрічки. Н.П. Сорокіна вбачала в персонажі Діоніса. Могила датується серединою II ст. (Сорокіна 1968, с. 168 сл., рис. 1; 2; 1977, с. 133, рис. 5).

До одеського виробу близька й посудина з некрополя Херсонеса (Кунина 1997, с. 281, № 153). За аналогією з екземпляром із Кеп і херсонеським витвором, можна припустити, що в одеському витворі дном також слугувала шия скульптури. На денці херсонеської посудини є вдавнене зображення Медузи (рис. 2, 2). Подібну маску бачимо й на тулубі кубка з ермітажного зібрання. Н.З. Куніна датувала його I ст. і віднесла до продукції східносередземноморських чи італійських майстерень (там само, с. 275, № 116). Певну аналогію нашому артефакту становлять келих із ольвійського поховання другої половини I — початку II ст. (Козуб 2002) та кухоль із Мангалія-норду в Румунії. Останній видавець датувала I ст., але не виключила й II ст. (Bucovală 1968, p. 53, fig. 58, a, b). В обох виробках вінця оформлені у вигляді невисокого розтруба з заокругленим валиком по краю. Таким чином, певно, були оформлені вінця і нашої посудини.

Північнопричорноморську колекцію фігурного посуду можна доповнити ще чотирма екземплярами. Три до війни зберігалися у Київ-

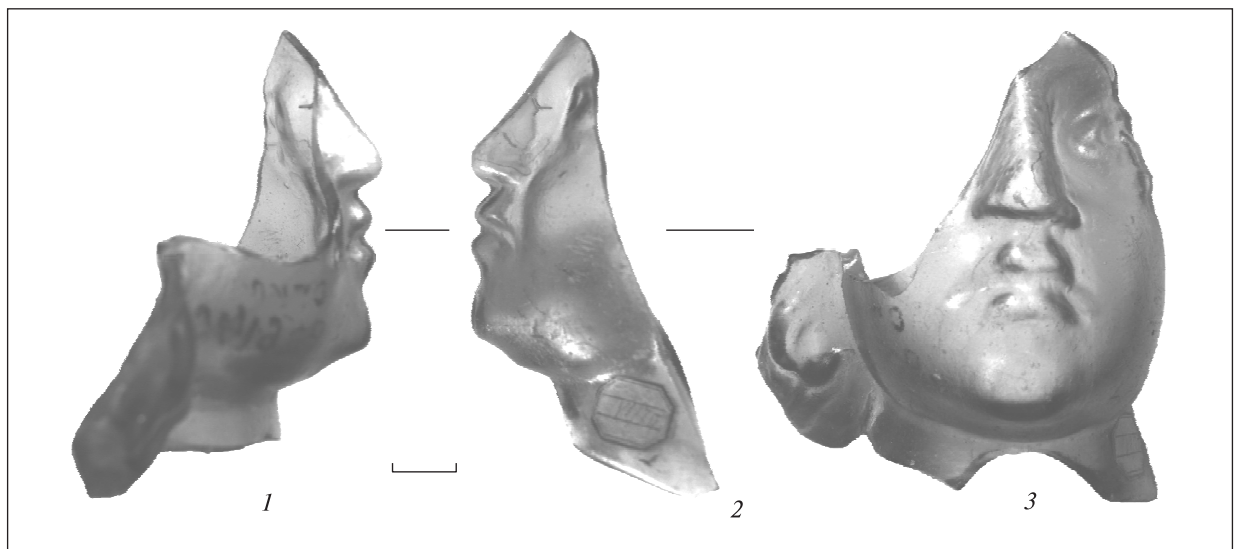

Рис. 1. Фрагмент фігурного келиха зі збірки ОАМ: 1—3 — вигляд справа, зліва та анфас

ському музеї західного та східного мистецтва, і про них відомо з альбому акварелей М.В. Фармаковського. Четвертий кувальце зберігається в Російському історичному музеї (Сорокина 1968, с. 188, рис. 3, 1—2, 4—6).

Посуд І—ІІ ст. із зображенням людських голів відомий у зарубіжних зібраннях (Saldern et al. 1974, S. 161, № 467; Saldern 1980, № 49). Близькі до одеського уламка ємкості у вигляді голови негра з клеймом майстра Трифтоса (Richter 1913, fig. 6).

Келихи з зображенням людських обличчя побутували й пізніше, але їх розвиток відбувався по лінії превалювання форми над художнім змістом. У другій половині ІІ—ІV ст. виготовля-

Рис. 2. Херсонес. Келих у вигляді голови Діоніса?: 1 — загальний вигляд; 2 — клеймо на денці (за: Кунина 1997)

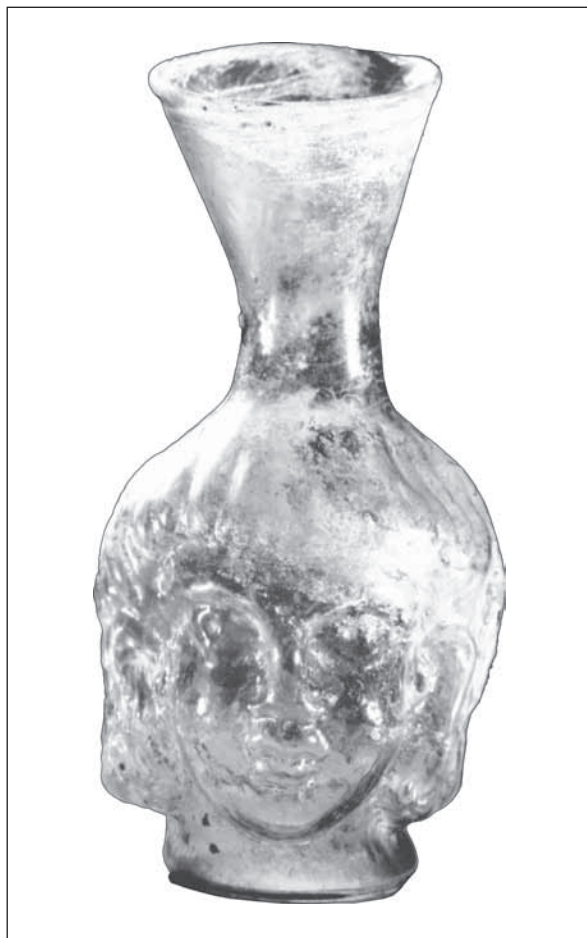

Рис. 3. Посудина у вигляді голови хлопчика (за: Кунина 1997)

ли бальзамарії, ойнохої, глеки, флакони тощо, прикрашені узагальненим образом юного обличчя (рис. 3), виконання якого за рівнем майстерності значно поступається витворам ранішого часу (пор.: Арсеньєва 1977, с. 130, 132, табл. XXVIII, 1; Кунина 1997, № 154—159).

Про популярність такого посуду у населення Північного Причорномор'я опосередковано можуть свідчити скляні пресовані підвіски у вигляді голівок Діоніса та негра (рис. 4; Алексеева 1978, с. 74, табл. 34, 42—46; Корпусова 1983, с. 71, 100, табл. IX, 2—4, 6). Аналогічні амулети є на Кіпрі (Karageorghis 1969, tab. 89, a, b). Відомі випадки їх повторного використання в пізніших культурах.

На початку — в першій половині І ст. н. е. центри виготовлення видутого у форму посуду розміщувалися на східному узбережжі Середземного моря (Сорокина 1978; Кунина 1973; 1997, с. 38). Як свідчать підписані екземпляри, що належать митцям з іменами Енніон, Ясон, Мегас, Нейкайон, Трифтос тощо (Harden 1935; 1958; Шапова 1983, с. 126—127, рис. 33), їх творцями була не

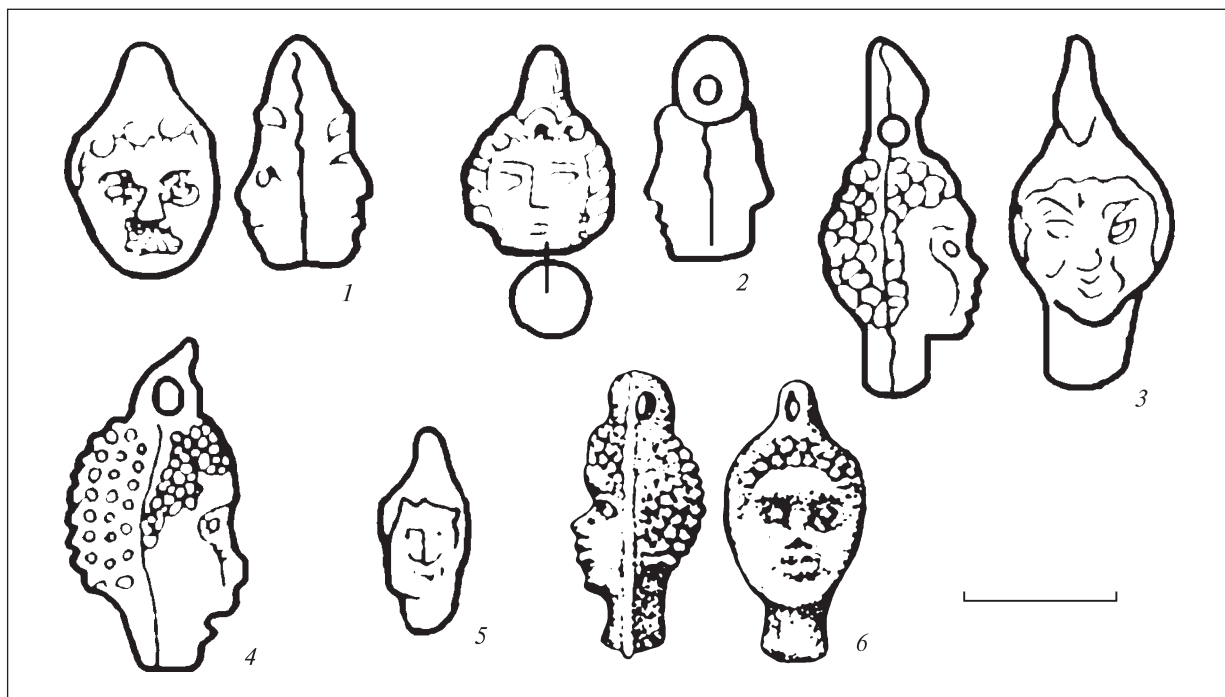

Рис. 4. Скляні підвіски із зображенням голови Діоніса та негритянки: 1, 3, 4 — Пантикапей; 2 — Таманський півострів; 5 — Херсонес (за: Алексеева 1978); 6 — некрополь Золоте, могила 14 (за: Корпусова 1983)

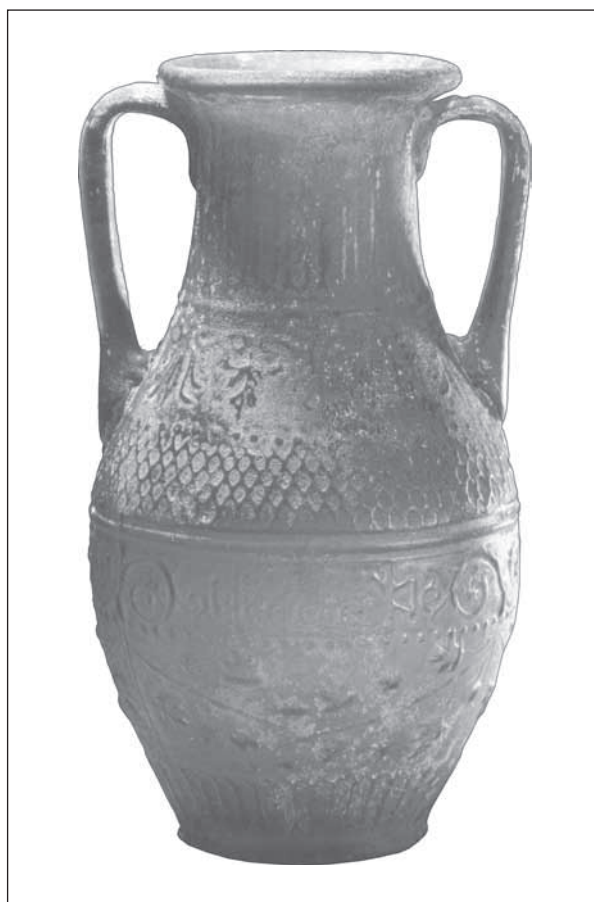

Рис. 5. Пантикапей. Амфора з клеймом майстра Енніона (за: Кунина 1997)

ремісницька сірома. Видування у форму швидко розповсюдилося по всьому римському світу. Власники близькосхідних майстерень засновували філії в провінціях. Приміром, Енніон мав відділення на Апеннінському півострові. Саме з Адріатики та долини р. По походить найбільше виробів з іменем цього майстра (Щапова 1983, с. 134; Кунина 1997, с. 38). Римська влада практикувала й примусове переселення ремісників. Це вповні стосується й *τέχνη*, зокрема й склярства¹. У зоні «сідонського» впливу опинилися Кіпр, острови Егейського моря, Іспанія й інші регіони Західної та Центральної Європи (Harden 1958; Forbes 1966, p. 167, fig. 30). Подібні відділення могли діяти і в містах на північних берегах Чорного моря. Із Пантикапея походить амфора з клеймом Енніона (рис. 5; 6, 1), а в склепі Деметри знайдено дві ойнохої, виконані в традиціях цього майстра (Кунина 1973, с. 106—111, рис. 7; 1997, с. 273—274, кат. № 109—112; 2007, с. 58—59, рис. 1; 2). У зарубіжних зібраннях відомо сім подібних кувалів, з-поміж яких п'ять — з клеймом Енніона (Glass from... 1957, № 67; Israel 1964). У цих же традиціях виконані й фіали, прикрашені ребрами на тулубі (рис. 7). Усі північнопричор-

¹ Таким чином 181 р. до н. е. була заснована Аквілея, де, як повідомляють античні автори, оселилися сирійці, греки та іудеї, які й принесли в це місто склярство та інші складні ремесла (Щапова 1983, с. 132—134).

номорські екземпляри подібного типу знайдені в містах Боспору (Сорокіна 1965, с. 185, рис. 1; Кунина 1973, с. 131, рис. 22, 1—4; 1997, с. 276, № 121, 122). Декілька чаш є в зарубіжних музеях (Saldern et al. 1974, № 450; Liepmann 1982, № 14).

До кола майстерень Енніона відносимо й зразки парфумного посуду, декорованого рельєфними поясками, S-подібними завитками, паличним орнаментом тощо. Подібні вироби розповсюдилися в другій половині I — на початку II ст. (Kern 1954, р. 38—39, fig. 9; Glass from... 1957, № 75; Аракелян, Тирацян, Хачатрян 1969, № 107—111; Сагинашвили 1970, № 4—6, рис. 1; 2; Saldern et al. 1974, № 413—415). Вони були популярні й у населення Північного Причорномор'я (Кунина 1973, с. 119, 121, 123, рис. 16, 3; 17; 18; 1997, с. 279—280, № 138—141; Богданова 1989, с. 56, табл. XIX, 7).

В добірці ОАМ є два подібні амфориски, що походять із Північного Надчорномор'я. Один (ОАМ, А-51084) виготовлений із прозорого рожевого скла. Тулуб яйцеподібної форми, низьке циліндричне горло завершується валикоподібним вінцем. Денце маленьке плоске. Тулуб прикрашений трьома фризами: верхній і нижній — ови, середній — S-подібний орнамент, виокремлений зверху й знизу рельєфними смужками. Стрічкоподібні ручки із синього скла розміщені вертикально. На поверхні виробу вціліли сліди вертикального шва, що вказує на те, що амфориск видутий у двостулкову форму. Висота 7,7 см, максимальний діаметр тулуба 4,2 см, денця — 2,1 см (рис. 8, 1)².

Інший амфориск (ОАМ, А-51085) — з блідо-го бузкового скла. Тулуб яйцеподібний, горло низьке, трохи розширюється догори. Валикоподібне вінце відігнуте під прямим кутом. Дно ледь позначене. Через неточний стик половинок форми частина виробу трохи «сповзла» вниз і вбік. Орнамент тотожний попередньому, але не такий чіткий. Висота 7,1 см, максимальний діаметр тулуба 4,2 см, денця — приблизно 1,4 см (рис. 8, 2).

З Північного Причорномор'я походить близько двох десятків видутих у форму посудин з написами. В одеській добірці є фрагменти від двох кубків і склянки. Кубки з тонкого прозорого жовтуватого-зеленкуватого скла. Один знайдено в Ольвії (склеєний: № А-51444—51447 та ін.). В центральному фризі читаємо:

² У статті Н.П. Сорокіної виріб названий флаконом і намальований без ручок (Сорокіна 1978, с. 270, рис. 2, 18).

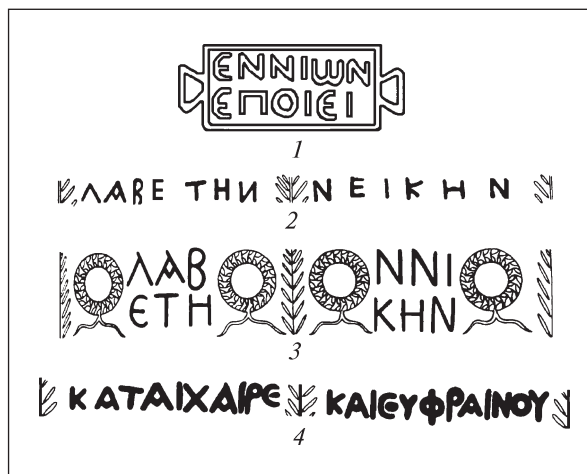

Рис. 6. Написи на посуді: 1 — амфора з Пантикапея; 2 — склянка з околиць Пантикапея; 3 — кубок з колекції О.Х. Лемме; 4 — склянка з колекції С.Г. Строганова (за: Кунина 1997)

Рис. 7. Пантикапей. Чаша-фіал (ОАМ, А-56345)

Рис. 8. Амфориски школи Енніона (ОАМ)

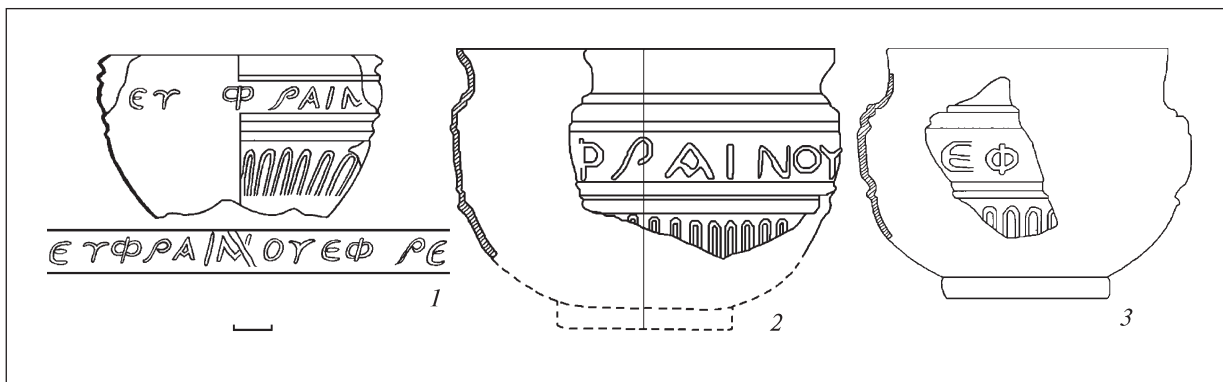

Рис. 9. Зразки кубків з написами на кшталт «ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦ ΠΑΡΕΙ» із Північного Причорномор'я: 1 — Ольвія (за: Сорокина 1978); 2 — Березань; 3 — Пантікапей (за: Сорокина 1962)

Рис. 10. Склянки з написами: 1 — «Будь здоровий і радий»; 2 — «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ» (за: Кунина 1997)

«ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦ ΠΑΡΕΙ» — «Радій, доки живеш!» (рис. 9, 1; Сорокина 1978, с. 269—270, рис. 2, 8). На іншому фрагменті, знайденому під час розкопок Е.Р. Штерна у 1902 р. на Березані (№ А-51964), зберігся фрагмент напису «...ΦΡΑΙΝΟΥ...» (рис. 9, 2; Сорокина 1962, с. 230, рис. 15, 2). Подібний уламок виявлено серед матеріалів із розкопок Пантікапея (рис. 9, 3; Сорокина 1962, с. 230, рис. 15, 2). Кубок такого типу знайдений поблизу с. Лоо на Північному Кавказі (Блаватская 1964).

Подібні вироби Д. Харден відніс до групи G. Йому було відомо 9 екз. Два з них — ольвійського та пантікапейського походження (Harden 1935, р. 163). Датування такого посуду дискутується. Д. Харден відніс його до I—II ст., але вважав, що можлива корекція в бік розширення їх віку. Т.В. Блаватська датувала кубок із Лоо другою половиною I ст., і, на наш погляд, така дата найвірогідніша.

Таким чином, нині у Північному Причорномор'ї відомо п'ять кубків групи G. Останні знахідки припадають на Смирну, Італію, Кіпр і

Марсель. Центрами виробництва такої продукції могли бути Східне Середземномор'я, Акваїля, Кіпр і, можливо, Північне Причорномор'я.

Не менш цікаві склянки групи F з написами «ΚΑΤΑ ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ» — «Будь здоровий і радий!». Подібні вироби датуються не пізніше третьої чверті I ст. Найбільше їх знайдено на Кіпрі, в Сирії та на італійських теренах (Glass from... 1957, р. 67, № 94). В колекціях СНД досі відомо два зразки: склянка з ермітажної добірки (рис. 10, 1; Кунина 1968, с. 224, рис. 1, 3) та уламок із розкопок Пантікапея (рис. 11, 1; Сорокина 1962, с. 230, рис. 14). При вивченні одеської колекції нам трапився ще один фрагмент подібного виробу із Пантікапея (рис. 11, 2).

До третьої групи відносяться склянки з написами «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ» або «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ» — «Отримай перемогу». Подібний посуд Д. Харден відніс до групи K (Harden 1935, р. 178 ff.). Найбільше келихів знайдено на Кіпрі та в Лівані; один кубок походить із Сардинії, ще один — із території Швейцарії. Вироби датуються I ст. і вважаються продукцією сидонських майстерень. Донедавна про поширення подібних склянок на північних берегах Чорного моря можна було судити за двома екземплярами з ермітажної колекції (рис. 10, 2; Кунина 1968, рис. 1, 1, 2; 2, 1, 2). Фрагмент подібної склянки виявлено в Горгіппії (рис. 11, 3; Алексеева, Сорокина 2007, с. 29, табл. 22, 2).

Розглядаючи розповсюдження видутого у форму посуду I — початку II ст., не можна оминути й таку рідкісну форму як так зв. патери. Вони мають вигляд низької чаші на піддоні з масивною горизонтальною ручкою. Відомі два екземпляри з Пантікапея (Кунина 1964, с. 37—39, рис. 7). На одному кінець ручки прикрашає го-

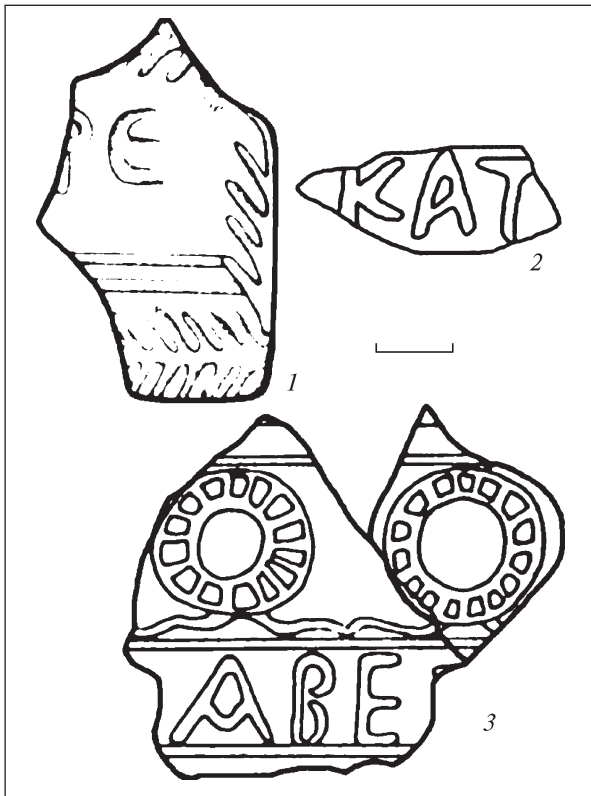

Рис. 11. Зразки фрагментів склянок з написами: 1 — Пантікапей (за: Сорокіна 1962); 2 — добірка ОАМ (А-51615); 3 — Горгіппія (за: Алексеева, Сорокіна 2007)

лівка тварини (рис. 12). Подібним зображенням оздоблений скляний ритон із поховання некрополя Ольвії кінця I — початку II ст., як вважає видавець, аквілейського походження (Козуб 1977). Скляні патери відомі в деяких західних музеях (Glass from... 1957, № 382). Форму патери склярі запозичили від металевих зразків (Сорокіна, Трейстер 1983, с. 147). Можливо, насправді скляних патер було більше, але через вразливість їх у місці з'єднання ємкості з ручкою вони розглядаються дослідниками як блюда.

Технологія скла

Технологія історичного склярства поділяється на два розділи: 1) отримання скла-матеріалу та 2) прийоми обробки готового скла з метою отримання виробів. Змістом першого розділу є хімічний аспект, другого — механічний (Безбородов 1956, с. 117, прим. 2).

Хімічний склад. У Лабораторії археологічної технології ІМК РАН (аналітик В.О. Галибін) зроблено кількісний спектральний аналіз нашої посудини (табл., ан. 1).

Однією з важливих характеристик скла є тип лужної сировини, використаної для його виго-

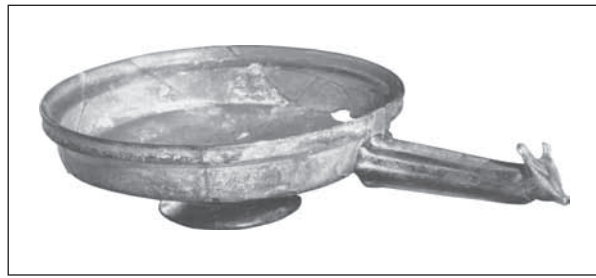

Рис. 12. Патера зі склепу некрополя Пантікапея (за: Кунина 1997)

товлення. Джерелами лугів у давньому склярстві були попел солончакових рослин типу солесосу та натуральна сода (єгипетський натр). Перша сировина характерна для передньоазійської школи склярства, друга — для середземноморської (Forbes 1958, р. 260—261; Шапова 1998, с. 13—14; Галибін 2001, с. 75—76).

Проаналізовані зразки відносяться до трикомпонентного содового скла типу Si(Al)—Na—Ca. Себто, для виготовлення скломаси використано кварцевий пісок, натуральну соду та доломітові вапняки (див.: Шапова 1983, с. 28—30; 1989, с. 97, табл. 3; Галибін 2001, с. 68—72). Використання соди мало б наче вказувати, що батьківщиною скломаси є долина Нілу, але за іншими показниками (CaO+MgO; CaO:MgO; RN) матеріал суттєво відрізняється від власне давньоєгипетського скла. На графіку він накладається на масиви близькосхідного II—I тис. до н. е. та візантійського скла (пор.: Шапова 1983, с. 167—168, рис. 42). Це означає, що склороби працювали в традиціях середземноморської школи склярства (Дзиговский, Островерхов 2000, с. 93). У таких же традиціях працювали й вітрарії Аквілеї, які, на думку деяких авторів, були вихідцями з Сідону чи Александрії (Harden 1958, р. 52—54; Шапова 1983, с. 132—134).

Виріб забарвлений у рожевий колір за допомогою марганцю, головним джерелом якого є піролюзит. Хоча використання цього мінералу фіксують ще біля витоків склярства (Лукас 1958, с. 299—300; Безбородов 1969, с. 64—68; Островерхов 1997, с. 76)³, та в різних хюалур-

³ У давнину піролюзит використовували як джерело фарби чорного та бузкового кольорів (Лукас 1958, с. 401—402). Це й стало однією з умов його застосування в склярстві. Враховуючи властивість марганцю швидко розчинятися в рідинах і фарбувати їх від рожевого до бузкового кольорів, а також протибактеріальні властивості цього металу, мінерали, що мають у своєму складі марганець, давні люди зараховували до сакральних речовин. Їх додання до скляної шихти спершу могло мати суто ритуальний характер (там само, с. 401—402; Галибін 2001, с. 38).

Таблиця 1. Кількісний спектральний аналіз зразків бузкового прозорого скла із археологічних комплексів Північного Причорномор'я I – початку II ст.

№ п/п	Паспорт	Назва речі	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	CuO	MnO	Примітки
1	Пантикапей, ОАМ, № 56140	Фрагмент фігурного келиха	3,3	10	12	0,9	0,60	—	0,005	2,0	Mo+ ; ІІМК РАН, ан. № 241/35
2	Михайлівка	Глечик	3,5	11	13	1,0	0,55	—	0,005	2,3	Mo+ ; ан. № 320/23
3	—«»—	Кабошон-вставка під аметист	4,0	12	13	0,8	0,55	—	0,003	2,3	Mo+ ; Bi+ ; ан. № 320/24
4	Золоте, могила 14	Підвіска (голівка негра)	2,2	9	8	1,1	0,60	0,06	—	2,6	CoO = 0,035; ан. № 493/25

Примітки: 1) Основу скла становить кремнезем; вираховується за різницею (100 % мінус сума всіх перелічених у таблиці елементів); 2) Межа чутливості методу на калій — близько 1,0 %; 3) Жирним шрифтом позначені основні склотворні компоненти, барвники та геохімічні домішки — індикатори сировини.

гічних центрах ставлення до марганцю було різним. Його широко використовували месо-потамські майстри, вибірково — ремісники того відгалуження середземноморської школи, яку деякі дослідники відносять до фінікійського склярства (Шапова 1978, с. 100; Галибин 2001, с. 38, 75—76). У перші століття нової ери марганець самостійно та в поєднанні зі стибієм використовували як знебарвлювач скла (Островерхов 1998, с. 156), але відома й незначна кількість виробів, де марганець застосований для його забарвлення. Це, приміром, глек і центральний кабошон кольє із сарматського поховання біля с. Михайлівка (Дзиговский, Островерхов 2004, с. 124), а також підвіска з некрополя Золоте (табл., ан. 2—4). Геохімічною особливістю перших трьох зразків є наявність слідів молібдену. Домішка характеризує специфіку конкретних покладів піролюзиту та, можливо, в майбутньому дозволить ідентифікувати його родовища (пор.: Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 145—146). Спирачись на цей «збіг», одеський келих також вважаємо роботою італійських майстерень другої половини I ст.

Технологія виробів. Техніка виробництва посуду методом видуву у форму є дериватом техніки дуття, відкритої на теренах Леванту десь у середині I ст. до н. е. (Сорокина 1988, с. 3). Пізніше її застосовували в багатьох центрах Римської імперії та поза її межами. Нова техніка відкрила великі можливості для роботи зі

склом, дозволяла прикрашати посуд рельєфами, тиражувати продукцію без помітного зниження якості за багатьох репродукцій (Шапова 1983, с. 119—126; Сорокина 1988, с. 15; Stern 1995, р. 338; Кунина 1997, с. 38—40; Алексеева, Сорокина 2007, с. 28—29)⁴.

Про виготовлення виробів таким чином свідчать такі морфологічні прикмети: наявність швів і затьоків скла в місцях нещільного прилягання частин форми, повторюваність сюжетів, гладенька плоска матова («кована») поверхня тощо (Шапова 1983, с. 73—74). У нас немає даних про те, з якого матеріалу виготовляли форми. Але загалом у давньому та середньовічному склярстві для того найчастіше використовували камінь і кераміку (там само, с. 72—73, рис. 13, 9—11; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 65). В античну добу розповсюдилося виготовлення гіпсових зліпків з художньо оформлених металевих і керамічних виробів. Такі негативи могли використовувати як матриці для відтворення виробів у глині та

⁴ Завдяки винаходу видувної трубки було налагоджене масове виробництво скляної продукції. З дорогоцінного скло перетворилося на звичний матеріал, а вироби зі скла стали доступними широким верствам населення. Винахід мав значні економічні й культурні наслідки. Це дає привід для поділу історії скла на його передісторію (від моменту зародження склярства до винаходу видувної трубки) та власне історію (Безбородов 1969, с. 136—137; Шапова 1983, с. 193, рис. 48).

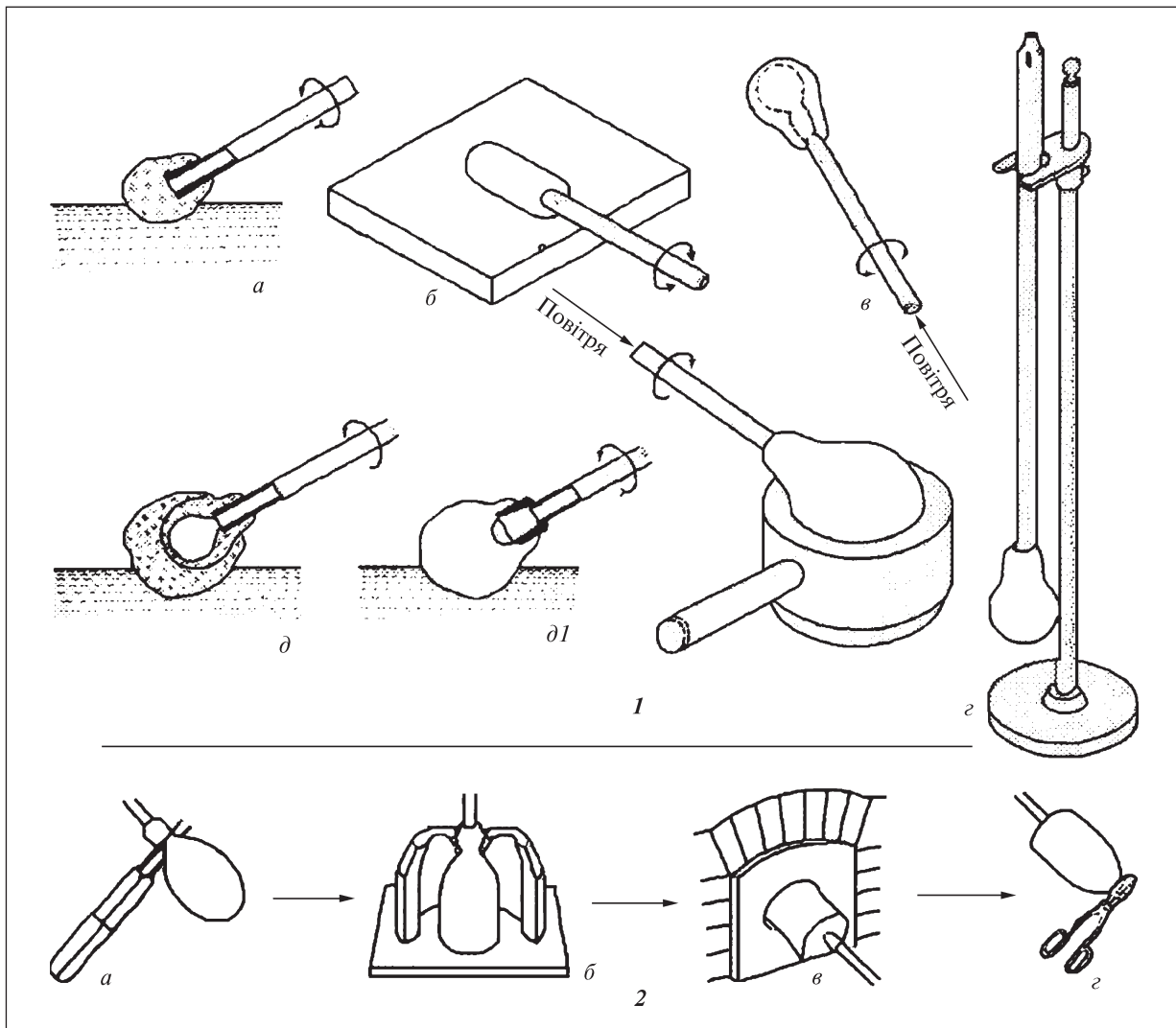

Рис. 13. Етапи виготовлення скляного посуду методом видуву у форму: 1 — попереднє видування «баночки» та «пульки»; 2 — видування келиха у формі «на опоряджування» (за: Энтелис 1982)

склі (Сорокина 1968, с. 185, 188; 1997). Зв'язок керамічного та склоробного виробництв простежується протягом кількох тисячоліть (Щапова 1983, с. 65, табл. 9, рис. 11). Вважається, що давні склярі також використовували форми із бронзи, латуні та навіть чавуну. Але подібні форми у склоробстві з'явилися лише наприкінці XIX ст. (Honey 1946, р. 5). Інша справа — форми з дерева. В наш час майстри використовують їх для видування пробної партії. Найпридатнішою деревиною для виготовлення форм є береза, липа та бук (Энтелис 1982, с. 46).

Деякі дослідники вважають, що між відкриттям техніки вільного дуття та початком використання техніки видуву у форму є хронологічний розрив десь у одне—два століття (Энтелис 1982, с. 39). Наявність хіатусу вони пояснюють складністю нової техніки, що супроводжувалося ламанням чинних виробничих традицій і орга-

нізації виробництва (Щапова 1983, с. 119). Але, як свідчать сучасні дані, такий розрив якщо й існував, то був значно коротшим або ж його зовсім не було. Про це опосередковано може свідчити наявність скляних пресованих підвісок, що копіюють фігурний посуд (рис. 4).

Метод видуву у форму включає елементи вільного формування (рис. 13, 1). Таким чином отримують напівфабрикат: його нижня частина має конфігурацію, якої їй надав негатив форми, а верхня, з'єднана з трубкою, має вигляд напівсфери — «ковпачка». Надалі можливі два варіанти: а) виріб уміщують у піч для відпалу і ковпачок відрізають після застигання скла; б) ковпачок не відрізають, і після відділення від трубки (після чергового розігріву та гарячої обробки) майстер завершував верхню частину виробу (рис. 13, 2; Безбородов 1969, с. 138—141). За допомогою однієї чи кількох збірних форм

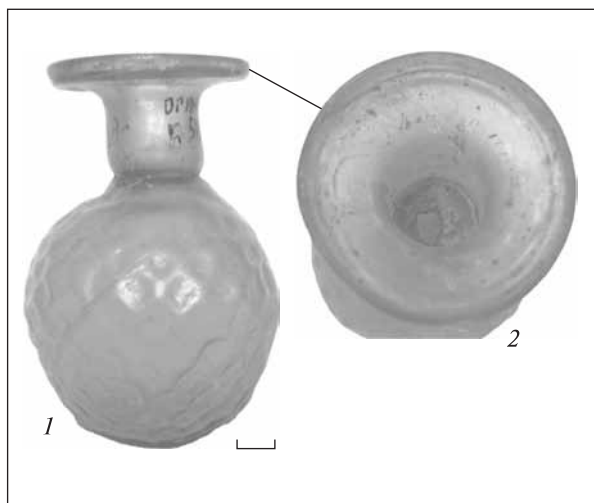

Рис. 14. Пантикапей. Флакон з «шахматним» візерунком: 1 — загальний вигляд; 2 — оформлення вінця (вигляд згори)

склярі могли виготовляти посуд, який різнився за верхньою та нижньою частинами: однотипні основні декоративні частини могли закінчуватися вінцем, мати горловину, бути поставленими на ніжку тощо (Кунина 1997, с. 38). Але були й винятки. Прикладом може бути флакончик I ст. з Пантикапея (ОАМ, № А, 51083). Як показав візуальний огляд виробу, він зроблений у кілька прийомів. Спершу була видута у форму, що складалася з трьох частин, бочкоподібна основа. З якихось причин майстер не залишив скла для верхньої частини виробу. Тож ця деталь була виготовлена окремо, потім, після додаткового розігріву, прикріплена до основи та зафіксована обценьками. Через це в місці прикріплення утворилися заглиблений «манжет» і тонка плівка, що перекрила вхід до ємкості. Тож її довелося пробивати вже після застигання виробу (рис. 14).

Таким чином, як свідчать наведені матеріали, міста Північного Причорномор'я в I — першій половині II ст. були одними з головних споживачів видутого у форму дорогого фігурного скляного посуду. Не виключено, що в деяких з цих міст, у першу чергу в Пантикапеї, тоді працювали відділення провідних склоробних майстерень Середземномор'я, котрі завезли сюди передові, як на той час, методи варіння та обробки скла. Досвід обробки скла тут був накопичений ще в класичний та елліністичний час (Островерхов 2006, с. 150—151). Саме він став основою для подальшого розвитку пізньоантичного та ранньосередньовічного склярства в регіоні (Сорокина 1982, с. 41; Кунина 1997а; Алексеева, Сорокина 2007, с. 43—44).

Призначення та семантика

Матеріали та речі, що побутували в традиційних і ранньокласових суспільствах, відображують світогляд людей, які їх створили. В таких суспільствах пам'ятки матеріальної культури діяли як засоби збереження та передачі складного комплексу інформації, в якій виокремлюють утилітарний, знаковий, міфологічний, естетичний та інші аспекти. Тільки сукупність цих властивостей, поліфункціональна природа побутових речей, що відповідають практичним і символічним вимогам, роблять їх чинником власне людської культури (Топорков 1989). Культове призначення проаналізованих артефактів простежується на рівні матеріалу, призначення, форми та кольору виробів.

Давнє скло відноситься до категорії матеріалів з яскравими сакральними властивостями (Дзиговський, Островерхов 2007). Езотеричний характер склярства не міг не відбитися на його кінцевому продукті. У давнину зі скла виготовляли, головним чином, речі сакрального призначення, зокрема й посуд. Останній у світогляді традиційних суспільств посідав одне з найвищих місць. Він був тотожним храму, рослині, істоті, яка несе благодать, вмістищу харчів і рідини, близькому до образу божества родючості. Посудина була не тільки символом, але й образом світопорядку, тісно перепліталася з уявленнями про життя та смерть (Антонова 1984, с. 121—134; Байбурич 1989, с. 73). Рідини (вода, молоко, вино тощо) та ємкості, в яких їх зберігали, також наділяли надприродними властивостями.

Суттєве семантичне навантаження мали й образи, втілені на фігурному посуді. Його зазвичай виготовляли на замовлення служителів культу, він часто супроводжував поховання жерців.образи на виробах конкретизували божество, з культом якого були пов'язані офіри та узливання. Процес лігітацій відображено в багатьох писемних та образотворчих пам'ятках. Обличчя на посуді, які нині важко ідентифікувати, були відомими персонажами, семантика яких була зрозуміла їхнім творцям і користувачам (Сорокина 1997, с. 11—12, 45—46; Козуб 2002, с. 74).

Щодо зображення на одеському фрагменті (рис. 1), то Н.П. Сорокіна цілком резонно вбачала в ньому Діоніса (Сорокина 1968, с. 183). У містах Північного Понту культ Діоніса був широко розповсюджений протягом усієї античної доби (Шауб 2007, с. 200, 271, 339; Кузина 2008, с. 33—42; Сапрыкин 2009, с. 324—334). У центрах, де знайдено скляний посуд із зображенням Діоніса, культ цього бога був особливо по-

пулярним і мав високий статус (Русяева 2005; 2005а, с. 65—81, 407—409).

У культурі Діоніса важливу роль відігравав посуд для зберігання вина. Прозорі ємкості з зображенням бога, наповнені вином, чудово підходили для діонісійських обрядів, під час яких відбувалося «перетворення» вина на самого бога. Багряне скло одеського фрагмента не тільки підкреслювало колір священної рідини, але й свідчить про безпосередній зв'язок кухля з культом Діоніса. Пурпуровий хітон чи гіматій був одним із атрибутів бога (Ном. Нумн. VII, 6). Водночас червоний і похідні від нього кольори символізували смерть і відродження. Розмалювання масок і теракот діонісійського кола саме в такі кольори підкреслювало хтонічні риси Діоніса.

На деяких фігурних посудинах зображення Діоніса супроводжується обличчям Медузи (рис. 2, 2). Відомі пам'ятки образотворчого мистецтва, що свідчать про культовий зв'язок Діоніса, Медузи, Афіни, змієної богині тощо (Шауб 2007, с. 206—207). Але здебільше зображення Горгони на виробах виконувало роль апотропеїв. На посуді вони могли бути водночас і клеймом майстра. Зображення Медузи опосередковано може свідчити про апеннінське походження деяких виробів. У I — на початку II ст. на італійських теренах у значній кількості виготовляли геми— горгонейони з сардоніксу або ж його скляних імітацій. Подібні амулети вивозили в провінції та північні береги Чорного моря (Неверов 1979, с. 104; 1988, 134—139, 300, 352, 428—433).

Написи на посуді поділяються на три групи: 1) клейма майстрів, 2) «застольні» написи та 3) нагородні. Клейма з іменами майстрів і написи з іменами власників виробів виконували не тільки побутову, але й магічну функцію. Наявність їх на виробі була рівнозначна акту творіння-відродження (Іванов 1964; Лотман, Успенский 1973).

Деякі дослідники вагаються при визначенні реального побутового призначення сигнатур на скляних виробах: був то знак автора, який зробив форму, позначка видувальника чи власника майстерні? (Сорокина 1968, с. 187, прим. 31). Певною мірою питання можна вирішити, проаналізувавши еволюцію клейм Енніона. Коли майстер працював у Сідоні, клеймо мало вигляд «Енніон робив» (рис. 6, 1). Після переселення до Аквілеї він змінив його на «Енніон зробив» (рис. 6, 2), а потім, ставши знаменитим, на амбіційне: «Енніон зробив, пам'ятай про це покупець» (рис. 6, 3; Кунина 2007, с. 60—61). На нашу думку, це означає, що

майстер був не тільки володарем ергастерію, але й сам виконував найскладніші замовлення, про що сигналізував, ставлячи власне клеймо на виробі.

Серед «застольних» і нагородних написів найрозповсюдженіші три формули: 1) «ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ» — «Будь здоровий і радий!» (рис. 11, 1, 2); 2) «ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ» — «Радій, доки живеш» (рис. 9); 3) «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ» — «Отримай перемогу» (рис. 10, 2; 11, 3). Перші дві формули вміщували на посуді, який використовували в язичницькій і ранньохристиянській культовій практиці. Написи близького змісту відомі на потирах⁵ IV—VI ст., знайдених у північнопричорноморських комплексах (Островхов 2006а, с. 446—448, рис. 19, фото 5). У написах римського та візантійського часу деякі дослідники вбачають християнську формулу «Пий у життя майбутнє», запозичену з античних синкретичних релігій (Кунина 1995). Проаналізовані тут зразки розташовуються на самому початку еволюційного ряду.

У склянках і кубках з написами на зразок «Отримай перемогу» деякі дослідники вбачають посуд, який використовувався на різного роду балах і симпозіумах (Кунина 1968, с. 224; Stern 1995, р. 98); інші розглядають написи як побажання перемоги в спортивних чи будь-яких змаганнях. На користь цього свідчать знахідки на Істмі, де проходили однойменні панеллінські ігри (Harden 1935а, р. 5; McClellan 1983, fig. 4). Священні спортивні змагання провадилися в багатьох містах Північного Понту (Скржинская 2000).

Таким чином, розглянутий скляний фігурний посуд відноситься до категорії сакральних цінностей. «Символіка тварин, голів і бюстів богів, антропо- та зооморфних груп фігурного посуду відбивала релігійно-філософські системи у міфологоподібному осмисленні навколишнього світу, в його впливі на життя, долю людини, держави та їхні взаємини з богами. Завдяки цьому фігурний посуд був тісно пов'язаний з релігією та її складною обрядністю, ритуали якої включали офірування та лігітації» (Сорокина 1997, с. 61).

⁵ Уявлення про форму потир (гр. *ποτήρ*, *ποτήριον*; лат. *patera*) з плином часу змінювалися. Як свідчить антична традиція (Apul. *Metamorph.*, XI, 10), зразком для першого потира була форма грудей Єлени Прекрасної (Антонова 1984, с. 128, прим. 9). У Еврипіда та Аристофана під потиром був на увазі фіал (*φύαλη*). Але як би не змінювалася форма посуду в часі, по центру на дні виробу завжди розташовувався омфал (гр. *ομφαλός*; лат. *umbilicus*). Подібні чаші називалися мезофіалами (*φιάλε μεσομφαλός*) (Уваров 1908, с. 27, 34—35, 38).

- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А. Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.
- Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978. — Т. 2 (САИ. — Г1—12).
- Алексеева Е.М., Сорокина Н.П. Коллекция стекла античной Горгиппии. — М., 2007.
- Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М., 1984.
- Аракелян Б.Н., Тирацян Г.А., Хачатрян Ж.Д. Стекло Древней Армении (I—IV вв.). — Ереван, 1969. (Археологические памятники Армении. — Т. 3. Памятники древней эпохи. — 1).
- Арсеньева Т.М. Некрополь Танаиса. — М., 1977.
- Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — М., 1989.
- Безбородов М.А. Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.
- Безбородов М.А. Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.
- Блаватская В.Д. Стеклянная чаша с греческой надписью с Лоо // Кlio. — 1964. — 42. — С. 334—338.
- Богданова Н.А. Могильник первых веков н. э. у с. Заветное // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — М., 1989. — С. 17—70 (Тр. ГИМ. — 70).
- Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. — Одесса, 2000.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Синергетика сарматского погребального комплекса из Михайловки // Kimmerowie—scytowie—sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego. — Kraków, 2004. — S. 115—132.
- Дзиговський А.Н., Островерхов А.С. До сарматського сакрального матеріалознавства // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2007. — С. 137—154.
- Энтелис Ф.С. Формирование и горячее декорирование стекла. — Л., 1982.
- Иванов Вяч. Вс. Древнеиндийский миф об установлении имен и его параллель в греческой традиции // Индия в древности. — М., 1964. — С. 85—94.
- Козуб Ю.И. Стеклянный ритон из Ольвии // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 69—74.
- Козуб Ю.И. Скляний фігурний келих з некрополя Ольвії // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 67—75.
- Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. — К., 1983.
- Кузина Н.В. К вопросу о роли культа Диониса в общественно-политической и культурной жизни Боспорского государства // БИ. — 2008. — XIX. — С. 33—44.
- Кунина Н.З. Две стеклянные паты из некрополя Пантикапея // СГЭ. — 1964. — XXV. — С. 37—39.
- Кунина Н.З. Стеклянные сосуды с греческими надписями в собрании Эрмитажа // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 220—226.
- Кунина Н.З. Сирийские выдутые в форме стеклянные сосуды из некрополя Пантикапея // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 101—150.
- Кунина Н.З. Раннехристианская стеклянная чаша из Нимфея // СГЭ. — 1995. — 56. — С. 46—48.
- Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.
- Кунина Н.З. О боспорском стеклоделии в I—III вв. н. э. // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997а. — С. 39—82.
- Кунина Н.З. Стеклянные сосуды из керченского склепа Деметры // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Антиковедческо-историографический сборник памяти Я.В. Доманского (1928—2004). — СПб., 2007. — С. 57—62.
- Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Миф—имя—культура // Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1973. — 6. — С. 54—99.
- Лукас А. Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. — М., 1958.
- Неверов О.Я. Итальянские геммы в некрополях северопонтийских городов // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Л., 1979. — С. 100—110.
- Неверов О.Я. Античные камеи в собрании Эрмитажа. — Л., 1988.
- Островерхов А.С. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 70—81.
- Островерхов А.С. Стекло из скифских и сарматских памятников восточной части Буджака // Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, А.С. Островерхов. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. — Одесса, 1998. — С. 127—158.
- Островерхов А.С. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI—II вв. до н. э.) // ВДИ. — 2006. — № 2. — С. 131—154.
- Островерхов А.С. Парадигмы древнего стекла (Очерк дискурсивной семиотики) // ССИА. — 2006а. — 3. — С. 409—468.
- Русяева А.С. Региональные особенности культа Диониса в Причерноморье // БИ. — 2005. — IX. — С. 65—83.

- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005а.
- Сагинашвили М.Н. Стекланные сосуды Урбнисского могильника. Каталог. — Тбилиси, 1970.
- Сапрыкин С.Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. — М., 2009.
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2000.
- Сорокина Н.П. Три стеклянных сосуда IV в. н. э. с рельефными изображениями из Северного Причерноморья // МАПП. — 1960. — 3. — С. 228—233.
- Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикапея в 1945—1958 гг. // МИА. — 1962. — 103. — С. 210—236.
- Сорокина Н.П. Сирийский стеклянный сосуд из собрания Одесского археологического музея // КС ОАМ за 1963 г. — Одесса, 1965. — С. 185—189.
- Сорокина Н.П. Фигурный сосуд из Кеп // СА. — 1968. — № 4. — С. 181—189.
- Сорокина Н.П. Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове // Античный мир и археология. — Саратов, 1977. — С. 115—143.
- Сорокина Н.П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 267—274.
- Сорокина Н.П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 40—42; 100—106 (Тр. ГИМ. — 54).
- Сорокина Н.П. Стеклоделие античного мира первых веков н. э. (Основные проблемы). — Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — М., 1988.
- Сорокина Н.П. Религия и коропластика в античности. — М., 1997.
- Сорокина Н.П., Трейстер М.Ю. Две группы бронзовых зеркал из собрания Государственного исторического музея // СА. — 1983. — № 4. — С. 143—150.
- Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // СЭПТ. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989. — С. 89—101.
- Уваров А.С. Христианская символика. Ч. 1. Символика древнехристианского периода. — СПб., 1908.
- Шайб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.). — СПб., 2007.
- Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов позднеантичных стеклянных бус // Е.М. Алексеева. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978. — Т. 2. — С. 98—100 (САИ. — Г1—12).
- Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Щапова Ю.Л. Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Щапова Ю.Л. Стеклянные потиры: археологический аспект истории священных сосудов // ВВ. — 2005. — 64 (89). — С. 198—210.
- Bucovală M. Vase antice de sticlă la Tomis. — Constanța, 1968.
- Forbes R.L. Chemical, culinary and cosmetic arts // A History of Technology. — Oxford, 1958. — 1.
- Forbes R. Studies in Ancient Technology. — Leiden, 1966. — 5.
- Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection. The Corning Museum of Glass. — Corning; N.Y., 1957.
- Harden D.B. Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions // JRS. — 1935. — Vol. 75. — Part 2. — P. 163—183.
- Harden D.B. A Roman Sports Cup // Archaeology. — 1935a. — Vol. 11. — № 1. — Spring. — P. 3—10.
- Harden D.B. Glass-making centres and the spread of glass-making from the first to the fourth century A. D. // Ann. du 1er de l'CAIHV. — Liege, 1958. — P. 47—62.
- Honey W.R. A Handbook for the Study of Glass Vessels of all Periods and Countries and a Guide to the museum collections. — London, 1946.
- Israel Y. Sidonian Mould-Blown Glass Vessels in the Museum Haaretz // JGS. — 1964. — 6. — P. 63—81.
- Karageorghis V. Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1968 // BCH. — 1969. — XCIII. — P. 478—481.
- Kern J.H.C. A Pair of Mould-blown Glass Ampforisks, 1st Century A. D. // Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. — Nieuwe reeks. — 1954. — XXXV. — P. 30—40.
- Liepmann U. Glas der Antike. Kestner-Museum Hannover. — Hannover, 1982.
- McClellan M.C. Recent Finds from Greece of First Century A.D. Mold-Clown Glass // JGS. — 1983. — 25. — P. 70—80.
- Richter G. The Curtis collection of Ancient Glass // Art in America. — New York, 1913.
- Saldern A. von. Glas von der Antike bis zum Jugendstil. Sammlung Cohn. — Los-Angeles; Cal; Mainz am Rhein, 1980.
- Saldern A. von., Nolte D., Baume H., Haevernick Th. Gläser der Antike. Sammlung Ervin Oppenländer. — Hamburg, 1974.
- Stern E.M. Mold-Blown Glass. The first through sixth centuries. — The Toledo Museum of Art, 1995.

Надійшла 10.05.2011

**ФИГУРНЫЙ КУБОК ИЗ ПАНТИКАПЕЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДУТОГО
В ФОРМУ СТЕКЛА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В I — СЕРЕДИНЕ II вв.**

В истории стеклоделия открытие метода дутья где-то в середине I в. до н. э. имело революционные последствия. Благодаря этому гениальному изобретению было налажено массовое производство разнообразной стеклянной продукции. Изделия из стекла становятся доступными широким слоям населения не только в метрополии, но и на периферии, в том числе и в Северном Причерноморье. Одним из ответвлений этой техники было изготовление сосудов методом дутья в форму. Эта техника, появившаяся практически одновременно со свободным дутьем, широко использовалась для изготовления изделий со сложным декором и надписями. Родиной этой техники считается Сидон. Позже она распространилась по всей Римской империи и смежных территориях.

Сосуды, выполненные дутьем в форму, находят при раскопках античных городов Северного Понта. Большие коллекции подобных артефактов хранятся в Одесском археологическом музее, Эрмитаже, других собраниях СНГ и за рубежом. В них представлены практически все ведущие формы, бытовавшие с I по IV вв. Среди фигурных емкостей I — середины II вв. наиболее интересными являются сосуды в виде головы Диониса и великих богинь, амфоры и ойнохои мастера Энниона, а также патеры. Есть кубки с надписями «ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ» — «Будь здоров и радуйся!»; «ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ» — «Радуйся, пока существуешь»; «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ» — «Одержжи победу!». Перечисленные типы относятся к категории ритуальных изделий.

Косвенные материалы свидетельствуют, что часть этой продукции могла производиться филиалами восточно-средиземноморских, итальянских или кипрских мастерских уже в I — начале II вв.

A.M. Kolesnychenko, A.S. Ostroverkhov

**PLASTIC BOWL FROM PANTICAPAEUM AND
BLOWN INTO A FORM GLASSWARE CIRCULATION IN THE NORTH COAST
OF THE BLACK SEA IN THE 1st c. and THE MIDDLE OF THE 2nd c. BC**

Glass-blowing method discovered in about the middle of the 1st c. BC had revolutionary results in the glass production history. Owing to this brilliant invention a mass manufacturing of various glass products was established. Glassware became available for great masses of population not only in the metropolis, but also in the periphery, including the north coast of the Black Sea. One of the branches of this technique was production of vessels with the glass-blowing method. Discovered in fact simultaneously with the free blowing, this technique was widely used for making items with difficult decoration and inscriptions. Sidon is considered to be a homeland of this technique. Later on it was known in whole Roman Empire and the neighbouring territories.

Glassware made by glass-blowing into the form was found during the excavations of the North Pontic Ancient Greek cities. Large collections of such artefacts are kept in the Odesa Archaeological Museum, Hermitage, and other collections of the CIS and abroad. They include in fact all leading forms used since the 1st c. till the 4th c. Among other plastic wares of the 1st c. and the middle of the 2nd c. vessels in the form of Dionysos and the Great Goddesses, amphorae and oinochoai of Ennion master, as well as paterai are of the greatest interest. There are bowls with inscriptions «ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ» — «Be healthy and take joy!»; «ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ» — «Take joy when you exist!»; «ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ» — «Gain a victory!». The types listed belong to the ritual goods.

Indirect materials testify that part of these products could be made by the branches of Eastern Mediterranean, Italian, and Cypriot workshops already in the 1st c. — the beginning of the 2nd c.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ САРМАТСЬКОГО НАМИСТА

Звернення до вивчення намиста із сарматських поховань демонструє недостатню увагу до цієї категорії речей, хоча загалом їй приділяли багато уваги фахівці з синхронних культур і пізніших.

К л ю ч о в і с л о в а: історіографія, сармати, намисто, підвіски.

Підвіски й намиста з різноманітних матеріалів часто знаходять у жіночих і дитячих, а інколи й чоловічих сарматських похованнях. Незважаючи на масовість цієї категорії інвентарю, вона вивчена недостатньо та досі не здійснено всебічного її аналізу. Роботи, що загалом стосуються цього питання, можна поділити на чотири групи: публікації сарматських пам'яток зі знахідками намиста; вивчення власне намиста і підвісок; роботи, присвячені технології виготовлення намиста з різноманітної сировини; дослідження, в яких намиста й підвіски постають як атрибути духовної культури — талісмани й амулети.

Роботи першої групи. Намиста й підвіски з сарматських поховань Північного Причорномор'я опубліковані в численних статтях і монографіях (Гудкова, Фокеєв 1984; Ковпаненко 1986; Костенко 1986; 1993; Симоненко, Лобай 1991; Симоненко 1993; Дзиговський 2000). Хоча автори вказаних праць не мали на меті досліджувати власне намисто, та все ж присвятили йому окремі розділи або надали більш-менш повний опис таких знахідок: вказали кількість їх у кожному похованні, розміри та морфологію, розміщення стосовно небіжчика, визначили по можливості тип відповідно до наявних на той час класифікацій (див. також: Корнілко, Симоненко 1982; Романюк, Симоненко 2001; Кравченко, Синиця 2005).

Багато уваги приділила намисту Г.Т. Ковпаненко в публікації поховання «жриці» з Соколової Могили. Намисто та підвіски, виготовлені з напівкоштовного каміння, скла, різноманітних мінералів і золота детально описані з залученням в окремих випадках датованих аналогій (Ковпаненко 1986, с. 86—104). Це само стосується також намиста з відомого «царського» поховання в Ногайчинському кургані (Зайцев, Мордвинцева 2003; Симоненко 2007; Simonenko 2007). Водночас у багатьох публі-

каціях сарматських пам'яток немає вичерпної інформації про такі знахідки. Дуже часто автори лише вказують, що в могилі були намистини чи бісер і, щонайбільше, наводять їхній діаметр, не завжди звертаючи увагу на морфологічні та інші особливості.

Проте серед робіт цієї групи є приклади вдалого використання намиста й підвісок як хроноіндикаторів. Зокрема, знахідки в пізньоскіфських могильниках передгірського Криму проаналізував О.А. Труфанов. Виявлені ним групи поховального начиння, зокрема й вказані, були розміщені в часі, визначені абсолютні дати для семи груп поховань (Труфанов 2007, с. 5).

Друга група представлена роботами, де об'єктом дослідження було власне намисто з пам'яток різних культур і регіонів, а завдання полягало в пошуку типовизначальних ознак, розробці категоріального апарату, номенклатури та критеріїв опису намиста й підвісок для подальшої систематики та вибудови класифікаційної схеми. Як зазначає А.А. Стоянова у дисертаційному дослідженні намиста з пізньоскіфських пам'яток, проблему типологізації археологічного матеріалу традиційно вирішують у руслі двох підходів — морфологічного (археологічного) та хіміко-технологічного.

Основою першого є критерії виділення типів за формою та візуально помітними технологічними особливостями, які дозволяють говорити про прийоми виробництва речі. Подібний підхід можливий щодо намиста і підвісок, виготовлених з різних матеріалів, і дозволяє об'єднати їх в межах однієї класифікаційної схеми (Стоянова 2006, с. 5). За приклади застосування такого підходу А.А. Стоянова згадує роботи В.Б. Деопік, К.М. Алексеевої, М. Темпельманн-Мончинської, присвячені античному та ранньосередньовічному намисту Центральної та Південно-Східної Європи.

Інший підхід був застосований для створення хіміко-технологічних класифікацій, де

основними ознаками були склад матеріалу і технологія виробництва речей. Такі класифікації часто об'єднують функціонально різні категорії інвентарю, виготовлені з однакової сировини (Стоянова 2006). На ґрунті такого підходу виникла наукова школа, метою якої стала не тільки розробка класифікації, а й з'ясування специфічніших особливостей виробництва: технології, прийому обробки, хімічного складу скла, домішок, засобів отримання кольору стародавніми майстрами. Найповніше цей підхід був реалізований у дослідженні давнього та середньовічного скла, зокрема й скляного намиста, З.А. Львовою, М.А. Безбородовим, Ю.Л. Шаповою та І.І. Кондратьєвим. Враховуючи розмаїття та специфіку цих робіт, їх слід вважати окремим напрямом у дослідженні стародавнього намиста, тож звернемо увагу на них далі.

Від перших десятиліть ХХ ст. з'явилися спроби систематизації намиста (Eisen 1916; Beck 1928; Арциховский 1930; Binns, Klem, Mott 1932). За оцінками К.М. Алексеевої, головним недоліком цих робіт, як і пізніших (Леммлейн 1950; Dikshit 1952; Деопик 1959; 1961), є відсутність *«чіткої системи формального запису ознак предметів»* (Алексеева 1975, с. 7). Розглянемо детальніше запропоновані деякими авторами принципи класифікації.

У 1930 р. А.В. Арциховський опублікував типологію намиста зі слов'янських пам'яток (Арциховский 1930, с. 27—44). Її критерієм були матеріал і форма перетину (поперечного чи поздовжнього), на ґрунті чого й сформовані групи, типи й підтипи намиста. Подібний принцип застосувала В.Б. Деопік для класифікації середньовічного намиста Кавказу та Південно-Східної Європи. Для скляного намиста автор ввела підтип, що відображав особливості обробки, поєднання кольорів, характер внесення іншого кольору в основу намистини та дрібніші технологічні деталі (Деопик 1961, с. 205). Неоднорідність намистин в межах отриманих типів і підтипів викликали критику (Алексеева 1975, с. 7; Стоянова 2006, с. 5).

Технологічним особливостям обробки каміння приділив увагу Г.Г. Леммлейн. На думку автора, спосіб обробки продиктований матеріалом, а, отже, від нього залежала й форма. Побудована ним класифікація намиста з напівкоштовного каміння, переважно сердоліку, охоплює територію Кавказу в час від початку II тис. до н. е. до XIII ст. н. е. (Леммлейн 1950).

Історія дослідження намиста, що походить із пізньоскіфських пам'яток України, детально охарактеризована А.А. Стояною (Стоянова

2006). Серед перших досить повних публікацій з аналізом намиста дослідниця називає Мавзолей і східний могильник Неаполя Скіфського (Сымонович 1961). Н.М. Погребова не тільки описала й проаналізувала намисто з Мавзолею (Погребова 1961, с. 163—173, 184—211), а й простежила використання цих прикрас у костюмі, багатстві та розмаїтті наборів намиста залежно від статусу похованого, зв'язок з іншим інвентарем меот-сарматських пам'яток Прикубання рубежу ер. На думку А.А. Стоянової, деякі висновки Н.М. Погребової не втратили актуальності й досі та підтверджені нинішніми дослідженнями скіфо-сарматських пам'яток Криму.

Окреме місце в проблематиці намиста посідає єгипетський фаянс (Тураев 1911; Пиотровский 1931; 1958; Коровина 1972; Островерхов 1985). Намистини, фігурні плакетки та підвіски набули широкого розповсюдження у Північному Причорномор'ї за античної доби.

У 1970 р. К.М. Алексеева оприлюднила першу класифікаційну схему для намиста VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. з античних центрів та їхньої найближчої околиці (Алексеева 1970). З доповненнями та частковими змінами ця схема стала основою великого монографічного дослідження, яке й нині є актуальним і найповнішим корпусом намиста й підвісок античного часу (Алексеева 1975; 1978; 1982). До роботи залучена більше ніж сотисячна колекція намиста з 35 великих і малих пам'яток. Тип намистини визначався комбінацією семи типологічних ознак: матеріал, форма, пропорції, напрям каналу, орнамент, колір і прозорість (Алексеева 1975, с. 13). Автор виділила шість груп, які об'єднують 29 типів за матеріалом, враховано 227 різновидів форми та 15 сталих варіантів пропорцій, 11 типів розміщення каналу. К.М. Алексеева встановила понад 40 орнаментальних елементів, характерних для античного намиста Північного Причорномор'я, що дали 44 групи орнаменту, які об'єднують 251 його різновид (там само, с. 13—20). Додаткові особливості намиста, що характеризують прийоми його виготовлення, становлять групу ознак, що утворюють варіанти (там само, с. 20—22). До них також належать: структура ядра, наявність слідів виробництва, чіткість використання, характер поверхні, вигляд часточок ребристих намистин, вигляд каналу отвору, оформлення країв отвору, технологія та рельєфність орнаменту, наявність знаків (для виробів з єгипетського фаянсу), індивідуальні особливості форми й орнаменту, кольорові по-

єднання в орнаментах, фактура матеріалу (там само, с. 20—21).

Загалом класифікація налічує 1255 типів, більшість з яких включає декілька варіантів. Численність класифікаційних ознак дозволяє отримати максимально повну морфологічну характеристику намиста в межах одного типу.

Окрім суто формальних проблем, вирішувалися й інші. Одну з перших спроб використати намисто як історичне джерело зробила А.А. Карахмедова. Її дисертація (Карахмедова 1978) присвячена намисту Кавказької Албанії (IV ст. до н. е. — III ст. н. е.). Дослідниця опрацювала понад 12 тис. намистин сімох поховальних груп із дев'яти могильників Кавказької Албанії та розробила класифікацію поховальної обрядовості для кожного могильника. У підсумку матеріал був розділений на три хронологічні періоди: IV—III ст. до н. е., II—I ст. до н. е. та I—III ст. н. е., а для кожної групи пам'яток встановлені характерні типи (там само, с. 5). Чітко датовані типи намистин дозволили вирішити деякі проблеми періодизації поховальних пам'яток Кавказької Албанії (там само, с. 7). Окремі розділи роботи були присвячені питанням економічних зв'язків стародавньої держави, різновидів ремісничого виробництва, ідеологічним уявленням і культурам населення, яке лишило ці могильники.

Ще одну типологію запропонувала М. Темпельманн-Мончинська для намиста і підвісок Центральної Європи доби Великого переселення народів. Вона охоплює чотири ієрархічні рівні: категорія, група, тип і варіант. Категорія об'єднує намистини з одного матеріалу, групи й типи виділені за формою виробів. Основою для виділення варіантів скляних намистин став колір і прозорість скла (Tempelmann-Maczyńska 1985, p. 15—25).

Повертаючись до вивчення намиста і підвісок сарматів Північного Причорномор'я, звернемо увагу на праці з цієї проблематики в археології сусідніх культур. Античні, пізньоскіфські та черняхівські пам'ятки співіснували з сарматськими, займаючи сусідні території. Щільно заселений протягом усієї історії передгірський Крим того часу багатий на поліетнічні могильники.

Низка досліджень присвячена власне намисту й підвіскам з пам'яток пізніх скіфів і сарматів Криму (Корпусова 1983; Столярова 1993; 2001; Хайрединова 1995; Высотская, Рыжова 1996; Храпунов, Стоянова, Мульд 2001; Стоянова 2002; 2004; 2004а; 2005; 2008). У 2006 р. А.А. Стоянова захистила кандидатську дисер-

тацію по намисту й підвіскам населення Криму III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Базою роботи стала колекція намистин з 27 пам'яток, яка налічує 46368 екз. Запропонована класифікація доповнює добірку античного намиста К.М. Алексеєвої та допомагає, на думку автора, скласти цілісне уявлення про розповсюдження цих виробів у регіоні (Стоянова 2006, с. 3). Основний елемент класифікації — тип намистини або підвіски — визначається поєднанням кількох ознак: матеріалу, форми, пропорцій, кольору, прозорості, орнаменту та візуально помітних технологічних особливостей. Однак, на відміну від класифікації К.М. Алексеєвої, типологія А.А. Стоянової багаторівнева, що продиктовано специфікою матеріалу намистин. Нумерація типів всередині кожного рівня наведена окремо. Такий підхід робить класифікацію відкритою та зручною для подальшої обробки матеріалу, для перетворення намиста в повноцінне археологічне джерело (Стоянова 2006, с. 6—7). Вона успішно використовується для систематики та введення до наукового обігу нових колекцій намиста (Стоянова 2008).

Намисту черняхівської культури присвячені статті (Бобровська 1997; 1999; 1999а; 1999б; Бобровська, Сиволап 2003), кандидатська дисертація та монографія О.В. Гопкало (Бобровської). В історіографічному нарисі автор надала оцінку роботам своїх попередників з цієї проблематики — Е.А. Симоновича, В.В. Кропоткіна та ін. і відзначила важливі праці Ю.А. Ліхтер для археології черняхівської культури (Гопкало 2008; там і бібліографія).

У розробці класифікації О.В. Гопкало скористалася набором схем: для морфологічних ознак — системою Ю.Л. Шапової та її школи, для декору — К.М. Алексеєвої, технічні прийоми виробництва скляного намиста проаналізовані за Ю.А. Ліхтер (Гопкало 2008, с. 13—16). 20 тис. прикрас зі скла, фаянсу, металів, бурштину, коралів, мушель, напівкоштовного каміння та кістки розділені на групи за матеріалом. Монохромне намисто поділене на підгрупи за формою, поліхромне — за характером декору. Типи визначені залежно від комбінації форми, кольору та метричних параметрів. Критерієм для визначення варіантів намиста і підвісок зі скла стали ознаки, що характеризують техніку їх виготовлення, для поліхромних — колір декору, для окремих різновидів металевих і бурштинових прикрас — розміри. З урахуванням результатів кореляції датованих комплексів і використанням класифікацій імпорту (скляного посуду, амфор, фібул, пряжок і гребенів), автор

здійснила серіацію та періодизацію намиста й підвісок черняхівської культури (там само, с. 114). Це дозволило дослідниці з точністю до чверті століття простежити ритм потрапляння намиста і підвісок до ареалу тієї культури, оцінити інтенсивність торгівлі між варварами та провінційно-римським населенням (там само, с. 118—119).

Роботи, присвячені намисту, яке походить з ареалу інших культур, допомагають у вирішенні певних проблем вивчення таких речей із сарматських пам'яток. Деякі типи намиста пізньоримського часу та доби раннього середньовіччя вивчені А.В. Мاستиковою (Мастыкова 1999; 2001). У роботі О.М. Мошєєвої про гататове намисто з сарматських поховань Нижнього Поволжя вперше поставлене питання про нові можливі центри обробки цього мінералу — на Уралі та в Західному Казахстані (Мошєєва 1998, с. 159). Можливі шляхи проникнення намиста до сарматів Лівобережного Дону розглянуті в статті Т.Є. Хахоніної. Автор виділяє категорію так зв. «недбалих» намистин, що трапляються тільки в сарматському середовищі, та вважає, що вони могли проникнути через аорсів і сираків (Хахонина 2006, с. 235). Цікавих висновків дійшла дослідниця, вивчаючи етнічні набори намиста III—I ст. до н. е. у межиріччі Салу та Манича. Автор зазначила важливість цього матеріалу як хроноіндикатора, продатувала три поховання за допомогою нових знахідок намиста, що не мали аналогій у добірці К.М. Алексєєвої, здійснила порівняльний аналіз функціональних особливостей намистин залежно від розташування їх у могилі та статі небіжчика (Хахонина 2007).

Розповсюдження античного намиста далі на схід, на терени Сибіру, розглянуті в роботах Е.Б. Вадецької та Н.П. Довгалюк (Вадецкая 1992; Довгалюк 1997).

Першим спеціальним дослідженням в галузі вивчення намиста з сарматських пам'яток слід вважати кандидатську дисертацію І.І. Кондратьєва «Стеклянные украшения сарматского Поволжья», захищену 1987 р. Однак і дисертація, і статті автора майже лишилися поза увагою фахівців. Дисертація І.І. Кондратьєва лише побіжно згадана в одному, найповнішому на сьогодні, історіографічному огляді з вивчення намиста (Жиронкина 2007; 2008 с. 145). Тож проаналізуємо цю роботу детальніше. Давючи загальну характеристику власному дослідженню, автор одразу наголошує, що скляні прикраси сарматського Поволжя репрезентовані тільки намистинами (Кондратьев 1987,

с. 3). Серед завдань своєї роботи автор називає розробку методики морфологічного, технологічного та порівняльного морфологічного дослідження наборів намиста з застосуванням комп'ютера. Передбачалося морфологічне порівняння наборів сарматського намиста з Поволжя з такими з «Північного Причорномор'я, Скіфії, Прикубання, Середньої Азії та Казахстану» (там само). Окремі розділи роботи присвячені вивченню морфології, технології та хімічному складу прикрас. Розглянуто ймовірні шляхи проникнення намиста до сарматів Поволжя. На думку І.І. Кондратьєва, переважна більшість скляних прикрас Нижнього Поволжя VI—IV ст. до н. е. походить із Єгипту та могла потрапити в той регіон «торгівельним шляхом Геродота» через Ольвію, Скіфію, землі гелонів і будинів (там само, с. 16). Починаючи від III ст. до н. е., більшість скляного намиста сарматського Поволжя була виготовлена в майстернях внутрішніх районів Передньої Азії та потрапила до Нижньої Волги через Південне Закавказзя та західне узбережжя Каспію, але частина — в Середземномор'ї, в майстернях Сирії та Єгипту, й сягла сарматів Поволжя через міста Азіатського Боспору і Танаїс. Ці шляхи діяли від III ст. до н. е. до III ст. н. е.

Роботи третьої групи стосуються хімії та технології стародавнього скла. У більшості робіт цього напряму об'єктом дослідження є намисто через його масовість і неперервне використання в осередку тої чи іншої культури. Важливих результатів тут досягла З.О. Львова. Дослідниця запропонувала два класифікаційні підходи. В роботі, присвяченій технологічній класифікації скляного намиста домонгольської Русі, З.О. Львова виокремила дві категорії намиста залежно від способу виготовлення: отримані шляхом накручування розплавленої скляної маси на тверду основу та виготовлені з витягнутих скляних трубочок (Львова 1958, с. 15). Додаткові операції процесу виробництва визначили групи в кожній категорії.

Пізніше З.О. Львова переглянула цю класифікаційну схему, оскільки, на думку дослідниці, спосіб виготовлення поєднує багато прийомів обробки виробу, а через це не є достатньою ознакою для створення типології. Нова класифікація базувалася на виділенні «прийому обробки виробу». Технологічні прийоми З.О. Львова розділила на три групи: гарячої, холодної обробки і шляхом різкого зниження температури розігрітого скла (Львова 1979, с. 91—93). На думку Ю.Л. Шапової, наведений З.О. Львовою перелік технологічних прийомів,

які були відомі склоробам давнини, можна вважати вичерпаним (Щапова 1983, с. 69), відтак, на цьому ґрунті можна описати будь-який спосіб виготовлення скляної прикраси та простежити послідовність технологічних прийомів.

Висвітлюючи історію вивчення намиста, не можна не згадати роботи Ю.Л. Щапової (Щапова 1956; 1978; 1983; 1989). Окрім проблем технології та хімічного складу скляних виробів, дослідниця сконцентрувала увагу на необхідності створення єдиного термінологічного апарату для морфологічного опису предметів давнини (Щапова і др. 2007) і запропонувала номенклатуру, яка містить поняття форми виробу, кольору, прозорості матеріалу, форми каналу отвору, орнаменту, розміру. Кожна група понять містить систему термінів для характеристики зовнішнього вигляду речі (Щапова 1983, с. 52—54). Розроблена для скляного намиста ця система опису цілком придатна для виробів і з інших матеріалів. Розглянуті класифікаційні схеми становлять базу для дослідження намиста сучасними вченими (Русев 1982; Гопкало 2008).

Проблемами скла, зокрема хімічного складу скляного намиста, займалися В.О. Галібін і А.С. Островерхов (щодо нашої теми: Галібін, Островерхов, Субботин 1983; Островерхов 1985). Кілька робіт А.С. Островерхова присвячені античній гліптиці (Островерхов 1990; 2004; 2006; Островерхов, Охотников 1996; 1998; 2001; Батизат, Островерхов 2002; Островерхов, Батизат 2002). Багато уваги А.С. Островерхов присвятив проблемі місцевого виробництва скла та пошуку осередків склярства скіфо-сарматського часу в Північному Причорномор'ї (Островерхов 1981; 1985). На думку дослідника, знахідка склоробної майстерні на Ягорлицькому поселенні (узбережжя Ягорлицького лиману, Херсонська обл.) свідчить про наявність і інших подібних центрів склоробства на північних берегах Понту та навіть дозволяє виокремити для I тис. до н. е. «північнопричорноморський осередок склярства» (Островерхов 1981, с. 218). Проте дослідники неоднозначно трактують широкий асортимент скляних і фаянсових виробів у Північному Причорномор'ї. Гіпотеза про наявність ремісничих центрів склярства того часу має і прихильників, і тих, хто вважає всі вироби з варварських і античних пам'яток імпортом з Єгипту, Малої Азії та Греції.

Четверта група публікацій з нашої проблематики стосується питань духовної культури, використання намиста та різних підвісок як талісманів і амулетів, як предметів неутилітарного призначення.

Предмети культури посідають значне місце серед знахідок сарматського поховального інвентарю. Г.Т. Ковпаненко одна з перших звернула увагу на факт використання сарматами намистин не тільки як прикрас (Ковпаненко 1986, с. 86—104). У відомому похованні сарматки I ст. на Південному Бузі — в Соколовій Могилі — знайдено 67 амулетів. Як зазначає автор, вони не тільки входили до складу прикрас вбрання голови та шиї, а й зберігалися в маленькій сумці, 7 екз. лежали поряд зі срібним глеком, а 14 — між люстром і черепом похованої. Склад амулетів строкатий: різної форми підвіски, пронизки, кільця, намистини з різного матеріалу, зуби та мушлі (там само, с. 86—87).

Дві невеличкі замітки Т.В. Морозовської присвячені металевим ажурним підвіскам, названим «мікрокосмос». І хоча термін не зовсім вдалий, він закріпився в літературі та став деякою мірою традиційним і зрозумілим археологам щодо таких знахідок. На думку автора, підвіски «мікрокосмос», імовірно, мали уособлювати маленьку модель Всесвіту. Вони зазвичай виконані з кількох кілець, спаяних в ажурну кульку або овал і прикрашені одинарними шпичками по краю. На одному кінці вони мають петлю для підвішування. За спостереженням Т.В. Морозовської, на теренах Північного Причорномор'я такі найчастіше трапляються в жіночих і дитячих похованнях (Морозовская 1989, с. 80). Праобразом виробів такого зразка автор вважає дзвоникоподібні підвіски та бубонці, які з'явилися на Близькому Сході та в Закавказзі. Для визначення семантики «мікрокосмосів» та їхнього місця в семіотичній системі поховального ритуалу дослідниця вбачає доречним залучати індоіранські міфологічні паралелі (Морозовская 1989, с. 80).

Ставлення сарматів до амулетів і талісманів допомагають зрозуміти роботи В.Ф. Столби, присвячені духовній культурі грецького та варварського населення Криму. В праці про місце різноманітних амулетів у поховальному обряді некрополя Панське I (Північно-Західний Крим) дослідник звертає увагу на мушлі *Sauri*, які часто знаходять у могилах грецького і тубільного населення Таврики. Проаналізувавши детально дискусію про значення мушель цього виду, вчений доводить, що саме нижня частина (вхідний отвір) була «найбільш важливим та дієвим елементом» в уявленні давніх людей (Столба 2007, с. 158—159). Автор робить висновок, що каури, найвірогідніше, мали апотропеїстичне значення (там само, с. 159). Варті уваги й інші знахідки-обереги: клешня краба з поховання K43 M3, деформовані

залізні цвяхи (що виключає їх утилітарне використання). В.Ф. Столба також детально висвітлює тему віри в зурочення серед давнього населення Таврики (за матеріалами некрополя Панське I) і використання в зв'язку з цими уявленнями намиста, підвісок і амулетів (Столба 2009). Автор відмітив деякі статевовікові особливості наборів амулетів, домінування синіх і блакитних скляних намистин, знахідки каменів з отворами, фінікійських намистин з личинами. До аналізу було залучено широке коло джерел: дані античних авторів, багатий етнографічний матеріал і аналогічні знахідки з інших пам'яток.

На думку більшості дослідників, у давні часи намистини з вічками найчастіше виконували роль оберега від зурочення та досі використовуються з цією метою. Таке намисто дуже різноманітне. Намистини з вічками античного часу мають не тільки широке коло та час побутування, але й вражають розмаїттям прийомів виготовлення. Це, на мою думку, підтверджує виняткове ставлення до них у суспільстві. Походженню намистин з вічками, ідеології «недоброго ока» та психологічним причинам носіння цього виду намиста присвячена стаття О.М. Мошєєвої. У ній висвітлена історія розповсюдження намистин, проаналізовані роботи з цієї проблематики таких спеціалістів як Г. Айзен, Д. Ериксон і Л. Дабін, що вже стали класичними, а також відмічена цікава ідея дослідниці грецького походження Терези Міцопулу про зв'язок намистин із вічками з символом змії («окуляри» кобри), формування її культу як захисниці (Мошєєва 2008; там і бібліографія). Цінні висновки отримані дослідницею при обробці 482 таких намистин з сарматських поховань Нижнього Поволжя V ст. до н. е. — III ст. н. е., зокрема щодо локалізації їх відносно тіла похованого та розподілу в часі від V ст. до н. е. до III ст. н. е. Здебільшого намистини були знайдені поблизу ступнів (120 екз. — 24,9 %), шиї (106 екз. — 22,0 %), гомілок і щиколоток (83 екз. — 17,2 %), рідше вони були розташовані на зап'ястках (67 екз. — 13,9 %) і грудях (52 екз. — 10,8 %), зовсім незначна кількість — на черепі (22 екз. — 4,6 %), в районі тазових кісток (6 екз. — 1,2 %) і в інших місцях (26 екз. — 5,4 %). Поширення намистин з вічками в сарматів Нижнього Поволжя сягало піку в I ст. до н. е., значний приріст спостерігається також у II ст. (там само, с. 26, рис. 3; 4).

Семантичний аналіз деяких категорій амулетів з могильників перших століть нашої ери з Південно-Західного Криму здійснила Н.О. Богданова. Дослідниця розглянула намиста з бурш-

тину, сердоліку, геширу, єгипетського фаянсу, гальки, обплетені бронзою з петелькою для підвішування, кісток, зубів та ікл тварин, мушель, а також дзвоники, ажурні бронзові привіски та намистини з личинами. Значна кількість і розмаїття дзвоників та інших амулетів характерна для сарматського часу (Богданова 1980, с. 82). Опис магічних властивостей дорогоцінного каміння античними авторами, знахідки подібних амулетів у фракійського, скіфського, сарматського та грецького населення, етнографічні дані середньовічного та нового часу народів Кавказу, Середньої Азії, Індії та Ірану допомагають у вирішенні деяких питань семантики амулетів, їхнього місця в поховальній символіці.

Підбиваючи підсумок історіографічному огляду, відзначимо, що попри значну увагу дослідників до намиста загалом такі речі з сарматських поховань не були об'єктом комплексного дослідження. Історіографія цієї проблематики у вузькому розумінні налічує не більше десяти робіт, присвячених окремим питанням, так або інакше пов'язаних з сарматським намистом. Публікації другої половини — кінця XX ст. не інформативні: виміри, якщо й подані, переважно побіжні, часто обмежені лише одним параметром — діаметром (ненайпоказовішим для намиста); показники наведені по-різному: в сантиметрах і міліметрах, іноді не зовсім точно; в багатьох публікаціях є лише згадки про наявність намистин у похованні.

Статті та доповіді на конференціях останніх десятиліть показують, що намиста й підвіски сарматського часу — інформативне джерело для вивчення та реконструкції багатьох аспектів їхньої історії. За умови детального дослідження їх можна використати як хроноіндикатор, додатковий (непрямий) показник майнового та соціального рангу похованого, джерело для реконструкції духовної культури сарматського суспільства. Важливо також отримати відповіді на низку запитань, пов'язаних власне з намистинами та їхніми наборами: щодо синхронності різновидів, залежності наборів від статевовікової належності похованого, закономірностей композиції (або відсутності таких), наборів типів намиста в різних прикрасах (разок, браслет, поодинокі підвіски, деталі поясної гарнітури, обшивка рукавів і подолу одягу), механізму потрапляння та розповсюдження намиста в сарматській культурі. Весь спектр проблем і запитань, пов'язаних із намистом у сарматів, а також приклади вдалого вирішення подібних питань в археології інших культур доводять актуальність і необхідність всебічного вивчення цієї теми.

- Алексеева Е.М. Классификация античных бус // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 177—214.
- Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975; 1978; 1982 (САИ. — Вып. Г 1—12).
- Арциховский А.В. Курганы вятичей. — М., 1930.
- Батизат Г.В., Островерхов А.С. Новые памятники эллинистической глиптики из Нижнего Поднестровья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 287—294.
- Бобровська О.В. До питання про черняхівські «відрцеподібні» прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 97—103.
- Бобровская О.В. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 144—160.
- Бобровська О.В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999а. — № 4. — С. 89—95.
- Бобровская О.В. Периодизация черняховского ожерелья // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доп. семінару. — К., 1999б. — С. 5—7.
- Бобровська О.В., Сиволап М.П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.
- Богданова Н.А. Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // История и культура Евразии по археологическим данным. — М., 1980. — С. 79—88 (Труды ГИМ. — 51).
- Вадецкая Э.Б. Античные бусы в Южной Сибири // Античная цивилизация и варварский мир. Мат-лы III-го археолог. семинара. — Новочеркасск, 1992. — Ч. I. — С. 76—82.
- Высотская Т.Н., Рыжова Л.А. Бусы могильника «Совхоз 10» («Севастопольский») // Древности. — Харьков, 1996. — С. 116—133.
- Галибин В.А., Островерхов А.С., Субботин Л.В. Стекланные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 59—77.
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Деоник В.Б. Классификация бус Северного Кавказа IV—V вв. // СА. — 1959. — № 3. — С. 113—139.
- Деоник В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 202—232.
- Дзиговський О.М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000.
- Довгалюк Н.П. Происхождение стеклянных бус из могильников Саргатской культуры // <http://www.omsu.omskreg.ru/vestnik/articles/y1997—i1/a051/article.html#1>.
- Жиронкина О.Ю. Категория археологических находок — бусы (история изучения: основные тенденции и методы. Ч. 1) // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. — Харьков, 2007. — С. 177—190.
- Жиронкина О.Ю. Категория археологических находок — бусы (история изучения: основные тенденции и методы. Ч. 2) // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008. — С. 137—153.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. «Ногайчинский» курган в степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 1. — С. 61—101.
- Карахмедова А.А. Бусы как один из источников изучения истории Кавказской Албании. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ереван, 1978.
- Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Кондратьев И.И. Стекланные украшения сарматского Поволжья. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1987.
- Корнілко Л.М., Симоненко О.В. Сарматське поховання на Полтавщині // Археологія. — 1982. — 37. — С. 84—85.
- Коровина А.К. Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагории // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 104—112.
- Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. — К., 1983.
- Костенко В.И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э. — Днепропетровск, 1986.
- Костенко В.И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника). — Днепропетровск, 1993.
- Кравченко О.В., Синица Є.В. Сарматське поховання з хутора Хмільна // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — К.; Фастів, 2005. — С. 269—291.
- Леммлейн Г.Г. Опыт классификации форм каменных бус // КСИИМК. — 1950. — XXXII. — С. 157—167.
- Львова З.А. Технологическая классификация стеклянных бус домонгольской Руси // СГЭ. — 1958. — 14. — С. 78—98.
- Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 90—103.
- Мастыкова А.В. О распространении янтарных грибовидных бус-подвесок поздне римского времени на юге Восточной Европы и в Закавказье // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 171—202.
- Мастыкова А.В. Халцедоновые бусы эллипсоидной формы эпохи раннего средневековья: распространение, датировка, социальная атрибуция // РА. — 2001. — № 2. — С. 23—37.

- Морозовская Т.В. Кольца с выступами и подвески «микрокосмос» в погребениях I-х вв. н. э. Северного Причерноморья // История и археология Нижнего Подунавья (чтения памяти профессора А.И. Доватура). Тез. докл. научно-практ. семинара. — Рени, 1989. — С. 79—80.
- Мошеева О.Н. Гагатовые бусы в сарматских погребениях Нижнего Поволжья III—I вв. до н. э. // РА. — 1998. — № 1. — С. 156—161.
- Мошеева О.Н. Глазчатые бусы // РА. — 2008. — № 4. — С. 23—33.
- Островерхов А.С. Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА. — 1981. — № 4. — С. 214—228.
- Островерхов А.С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 92—108.
- Островерхов А.С. Стеклянные геммы на юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 173—176.
- Островерхов А.С. Геммы с изображением Афины и ее символов из Тиры и Никония (первые века по Р. Хр.) // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 114—122.
- Островерхов А.С. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI—II вв. до н. э.) // ВДИ. — 2006. — № 2. — С. 131—154.
- Островерхов А.С., Батизат Г.В. Новые материалы к корпусу глиптики из Тиры // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 114—120.
- Островерхов А.С., Охотников С.Б. Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 165—168.
- Островерхов А.С., Охотников С.Б. Портретная гемма из Никония // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1998. — С. 106—109.
- Островерхов А.С., Охотников С.Б. Глиптика Никония и его окружи // Ольвія та античний світ. — К., 2001. — С. 95—100.
- Пиотровский Б.Б. Египетские предметы в Северо-Кавказском крае // СГАИМК. — 1931. — 6. — С. 28—30.
- Пиотровский Б.Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. — 1958. — № 1. — С. 34—39.
- Погребова Н.Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА. — 1961. — 96. — С. 103—213.
- Романюк Л.М., Симоненко О.В. Сарматський комплекс із Запруддя на Середній Наддніпрянщині // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 19—28.
- Руссев Н.Д. Бусы из могильника Молога II // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 113—119.
- Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993.
- Симоненко А.В. Стеклянные и фаянсовые изделия из Ногайчинского кургана (к дискуссии о дате памятника) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2007. — № 1(27). — С. 57—66.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (Погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.
- Сымонович Э.А. Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского // СА. — 1961. — № 1. — С. 270—273.
- Столба В.Ф. Каури и прочие амулеты в погребальном обряде некрополя Панское I // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 157—162.
- Столба В.Ф. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики // ВДИ. — 2009. — № 2. — С. 109—128.
- Столярова Е.К. Стеклянные и каменные бусы из позднескифских погребений некрополя у городища «Чайка» // Памятники бронзового и железного веков в окрестностях Евпатории. — М., 1993. — С. 45—61.
- Столярова Е.К. Бусы могильника Бельбек IV // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 194—222 (Труды ГИМ. — 118).
- Стоянова А.А. Бусы из могильника Нейзац // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы III Боспорских чтений. — Керчь, 2002. — С. 226—232.
- Стоянова А.А. Бусы и подвески из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2001 гг.) // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — V. — С. 263—320.
- Стоянова А.А. Металлические подвески в форме топориков из Крыма // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. Мат-лы V Боспорских чтений. — Керчь, 2004а. — С. 349—353.
- Стоянова А.А. Металеві підвіски у формі сокирок із Криму // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 47—55.
- Стоянова А.А. Намисто та підвіски населення Криму III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2006.
- Стоянова А.А. Бусы из могильника Фонтаны // Храпунов И.Н. Позднескифский могильник Фонтаны (По результатам раскопок 2000—2001 гг.). — Симферополь, 2008. — С. 17—26.

- Труфанов О.А. Хронологія могильників передгірського Криму I ст. до н. е. — III ст. н. е. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2007.
- Тураев Б.А. Скарабеи с о. Березани // ИАК. — 1911. — 40. — С. 118—120.
- Хайрединова Э.А. Бусы из могильника Дружное // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 59—87.
- Хахонина Т.Е. К вопросу о возможных путях проникновения бус к сарматам Левобережья Дона (по материалам Койсугского курганного могильника) // Археологическое изучение Центральной России. Тез. Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. — Липецк, 2006. — С. 233—235.
- Хахонина Т.Е. К вопросу об этнических особенностях наборов бус у населения междуречья Сала и Маныча в III—I вв. до н. э. // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2007. — 5. — С. 82—88.
- Храпунов И.Н., Стоянова А.А., Мульд С.А. Позднескифский могильник у с. Левадки // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2001. — II. — С. 105—168.
- Щапова Ю.Л. Стекланные бусы Древнего Новгорода // МАСП. — 1956. — 55. — С. 164—179.
- Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов позднеантичных стекланных бус // Алексеева. — 1978. — С. 98—100.
- Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы). — М., 1983.
- Щапова Ю.Л. Древнее стекло. Морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л., Лихтер Ю.А., Сарачева Т.Г., Столярова Е.К. Морфология украшений. — М., 2007 (Морфология древностей. — 4).
- Beck H.C. Classification and Nomenclature of Beads and Pendants // Archaeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity. — Oxford, 1928. — Second series. — V. 77. — P. 1—76.
- Binns Ch., Klem M., Mott H. An Experiment in Egyptian Blue Glaze // JACS. — 1932. — V. 15. — P. 271—272.
- Dikshit M.G. Beads from Ahichchhatra // Ancient India. — 1952. — N. 8. — P. 33—63.
- Eisen G. The Characteristics of Eye Beads from the Earliest Time to the Present // AJA. — 1916. — V. 20. — N. 1. — P. 1—27.
- Simonenko A.V. Glass and Faience Objects from Nogaichik Barrow // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. — 2007. — № 1 (27). — P. 57—66.
- Tempelmann-Maczyńska M. Perlen der römischen Kaiserzeit und frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985.

Надійшла 31.08.2011

Е.С. Дзюладзе

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ САРМАТСКИХ БУС

Подвески и бусы из различных материалов часто находят в сарматских погребениях. Но им уделяют мало внимания, особенно на фоне разработок этих категорий изделий для синхронных и более поздних культур. В целом работы по исследованию бус можно разделить на четыре группы.

Первую составляют публикации сарматских памятников: В.И. Костенко, А.В. Гудкова и М.М. Фокеев, Г.Т. Ковпаненко, А.В. Симоненко, А.Н. Дзиговский и др.

Вторая группа представлена исследованиями собственно бус — их классификации с целью использования этого материала как хроноиндикатора. В классификации применяли два подхода: морфологический (В.Б. Деопик, Е.М. Алексеева, М. Темпельманн-Мончинская, А.А. Стоянова) и химико-технологический. Второй подход выделился в ряд химико-технологических классификаций, где основными признаками были состав материала и технология производства изделий. Наиболее полно он реализован в трудах З.Л. Львовой, Ю.Л. Шаповой, М.А. Безбородова, В.А. Галибина, И.И. Кондратьева. Учитывая многообразие и специфику этих работ, они выделены в отдельное направление.

Первые попытки систематизировать бусинный материал относятся к началу XX в. — Г. Эйсен, Г. Бек, А.В. Арциховский, а также более поздние — Г.Г. Леммлейн, В.Б. Деопик. Е.М. Алексеева подвергла эти разработки критике на основании отсутствия «четкой системы формальной записи всех признаков предмета» и предложила свою разработку бус из античных центров Северного Причерноморья, обработав колоссальный материал. Позже были предложены и другие варианты упорядочения такого материала, которые касались украшений позднескифских памятников Крыма (Э.А. Симонович, Н.Н. Погребова, А.А. Стоянова и др.), черняховской культуры (О.В. Гопкало/Бобровская) и других, синхронных сарматам.

Бусы и подвески использовались сарматами не только как украшения, но и как талисманы и амулеты. Семантику амулетов у сарматов и поздних скифов Крыма рассматривали Т.В. Морозовская, Н.А. Богданова, В.Ф. Столба и О.Н. Мошеева.

Как видим, на общем фоне исследований бусы и подвески из сарматских погребений не были объектом монографического рассмотрения. Насчитывается не более десяти работ, посвященных отдельным вопросам, так или

інаше зв'язаних з бусами. Публікації, як правило, неінформативні і во многих случаях ограничиваются лишь упоминанием о наличии бус в погребении. Это ограничивает возможности использования этого важного и информативного источника для реконструкции разных сторон жизни сарматов и поэтому требует более пристального внимания.

O.S. Dżneladze

TO THE HISTORY OF SARMATIAN BEADS STUDY

Pendants and beads made of various materials are often found in the Sarmatian burials. However, they are paid little attention, particularly comparing to the studies of these products categories from synchronous and subsequent cultures. As a whole, works where beads are researched can be divided into four groups.

The first one comprises publications of the Sarmatian monuments: by V.I. Kostenko, O.V. Hudkova and M.M. Fokeiev, H.T. Kovpanenko, O.V. Symonenko, O.M. Dzyhovskiy and others.

The second group is represented by the research of the very beads: of their classification in order to use this material as a chronological indicator. Two approaches were used in the classification: morphological (V.B. Deopik, K.M. Alexeieva, M. Tempelmann-Maczyńska, A.A. Stoianova) and chemical-technological. The second approach produced a series of chemical and technological classifications in which the material structure and items' production technology were the main features. This approach was used in the most full measure in the works by Z.K. Lvova, Yu.L. Shchapova, M.O. Bezborodov, V.A. Galibin, and I.I. Kondratyev. Taking into account the variety and specifics of these works they are referred to a separate line of research.

The first attempts to systematize the beads material were made at the beginning of the 20th c. by G. Eisen, H. Beck and A.V. Artsykhovskiy, and also later by G.G. Lemmlein and V.B. Deopik. K.M. Alexeieva criticized these elaborations based on lack of «clear system of formal record of item's all features» and proposed her development of beads from the Ancient Greek centres on the north coast of the Black Sea, having processed colossal material. Later, other variants of such material ranking were proposed; they concerned adornments of the Late Scythian Crimean monuments (E.O. Symonovych, N.N. Pogrebova, A.A. Stoianova, and others), Chernyakhivska culture (O.V. Gopkalo/Bobrovska), and other monuments synchronous to the Sarmatians.

Beads and pendants were used by the Sarmatians not only as adornments, but also as talismans and amulets. Amulets semantics of the Sarmatians and the Late Scythians of the Crimea was discussed by T.V. Morozovska, N.O. Bogdanova, V.F. Stolba, and O.M. Mosheieva.

As it can be seen against a general background of the research, beads and pendants from the Sarmatian burials have never been an object of monographic study. There are about ten works concerning certain issues in that or another way related to beads. Publications are usually not informative and in many cases include only mentioning about finds of beads in the burial. This fact limits the potential of application of this important and informative source in reconstruction of various sides of the Sarmatians' life and therefore needs more rapt attention.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Поповнення палеоантропологічних джерел дозволяє дещо по-новому оцінити склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Давня Русь, Середнє Подніпров'я, місто, антропологія.

Поява нового палеоантропологічного матеріалу дозволяє здійснити певну ревізію уявлень щодо антропологічної структури населення міських центрів давньоруської доби. Деталь-

ний аналіз нових надходжень має сприяти розв'язанню багатьох проблемних питань. Тут звернемося лише до одного з них, а саме, формування складу населення давньоруських міст, що є ключовим для вирішення низки проблем, зокрема й тих, що пов'язані з соціальними та

© Т.О. РУДИЧ, 2012

урбаністичними впливами на фізичний тип людини та процесами адаптації.

Деякі слова про історію вивчення антропологічного складу населення давньоруських міст. Інформація щодо окремих черепів, які належали мешканцям Києва та Чернігова доби Київської Русі, містилася ще в публікаціях одного з родоначальників східноєвропейської антропології А.П. Богданова, але довгий час тема складу саме давньоруського міського населення не розроблялась. У тому була певна іронія з огляду на те, що Давню Русь північні сусіди називали Гардарикою — країною міст.

Лише в 60—70-х рр. XX ст. ситуація з вивченням міського населення почала змінюватися на краще. Т.І. Алексеева перша зі східноєвропейських дослідників піддала серйозному аналізу матеріали з міських давньоруських могильників (Алексеева 1973) і сформулювала базові положення про те, що населення міст тієї доби можна охарактеризувати як європеїдне змішане за домінування слов'янської складової та що в його формуванні значна роль належала місцевим етнічним групам. На думку Т.І. Алексеевої, городяни в цілому належали до того само морфотипу, що й мешканці сіл (у межах одного племені).

Але від самого початку було зрозуміло, що вирішити це питання буде не просто. Проблема формування антропологічного складу населення міст досить гостро постала перед дослідницею при створенні узагальненої праці з етногенезу східних слов'ян (там само). Нагадаємо, що Т.І. Алексеева запропонувала типологію східнослов'янських популяцій на ґрунті черепного показника та діаметра вилиць і при її створенні оперувала винятково матеріалами з сільських могильників X—XIII ст. східнослов'янських земель. Саме в процесі цієї роботи рельєфно проявилось, що серії, які представляли матеріали з цвинтарів шести міст, у одних випадках дещо відрізнялися від сільських популяцій свого регіону за окремими ознаками, а в інших — взагалі мали в середньому інші типологічні характеристики. Було зафіксовано, що більшість збірних серій черепів городян, якими оперувала Т.І. Алексеева, мають на відміну від сільських груп свого регіону більший черепний показник і ширину обличчя. Найяскравіше відмінності демонстрували збірні серії з Києва та Чернігова. В середньому кияни та чернігівці були охарактеризовані Т.І. Алексеевою як такі, що відносяться до європеїдних форм, відзначаються суббрахікранією та середньошироким обличчям. Тобто, якщо

стати на суто формальні позиції, мешканців цих міст можна було віднести до суббрахікранного середньолицього морфотипу, характерного для сільських груп території словен новгородських, а не до мезо-доліхокранного середньолицього типу, що характеризував сільське населення колишніх полянських територій. За такої ситуації відразу пригадувалися літописні джерела з їхньою інформацією про присутність новгородців, кривичів, чуді та в'ятичів у південноруських містах (Літопис... 1989, с. 67). Теоретично саме переселенці з новгородських і чудських земель, мешканцям яких була притаманна суббрахікранія, могли привнести її до міст Наддніпрянщини. Те, що вихідці з північних територій могли бути серед населення міст Середнього Подніпров'я, не викликало жодних сумнівів у істориків. Але для того, щоб вплинути на антропологічний склад городян і визначати середні характеристики серій, кількість таких мігрантів мала бути суттєвою. Тобто, антропологічна ситуація в давньоруському Києві та Чернігові потребувала пошуку пояснень. Особливості городян порівняно з довколишніми селянами Т.І. Алексеева схильна була пояснювати, в першу чергу, зміною умов соціального середовища, пов'язаною з урбанізацією. Брахікефалізація городян, на її думку, була окремим проявом загального процесу прискорення росту під впливом зміни середовища, а ширше обличчя — окремим проявом загального процесу укрупнення скелета в умовах міста через зміни в рівні життя. Близької думки щодо біологічних процесів, які проходили у населення міст Європи, дотримувалися й окремі західні антропологи (Wurm 1982).

Т.І. Алексеева повністю не відкидала впливу на формування антропологічного складу городян і певних чужинських елементів, головним чином степових. Присутність у міських могильниках вихідців з варязького середовища дослідниця вважала незначною за винятком серії з Ладоги.

Погляди Т.І. Алексеевої довго були камертоном у дослідженні міських популяцій доби середньовіччя. Витоки городян шукали передусім у сільських популяціях локальної групи, а пояснення відмінностей між мешканцями міста та села — в зміні соціальних умов.

Змістити акценти та приділити більше уваги питанню походження складових міських популяцій запропонував відомий український дослідник В.Д. Дяченко (Дяченко 1993). Науковець вважав, що в роботі з міськими популяціями не можна обмежуватися лише серед-

німи характеристиками серії та констатацією її змішаності, а треба спробувати ширше скористатися можливостями внутрішньогрупового аналізу. Спираючись на результати такого аналізу, вчений дійшов висновку, що черепний показник сумарної київської серії давньоруської доби варто пов'язувати не тільки з ранішим початком процесу брахікефалізації населення Києва, а й з присутністю в популяції поліського та степового типів, для яких характерна брахікефалія, а дещо більший діаметр вилиць киян — не так із соціальними умовами міста, а з наявністю в добірці широколицих типів (поліського, степового, ладозько-дніпровського).

Те, що слід більше уваги приділяти питанню саме походження населення давньоруських міст, яскраво підтвердили нові антропологічні надходження з міських могильників, введені до наукового обігу П.М. Покасом, Т.О. Рудич, О.Д. Козак та І.Д. Потехіною.

Антропологічний склад населення давньоруських міст розглядається тут за матеріалами з досить невеликої території — Середнього Подніпров'я. На тлі значних білих плям, що вкривають антропологічну карту України та Східної Європи, яка репрезентує міське населення доби Київської Русі, ситуація з забезпеченістю краніологічними матеріалами в Середній Наддніпрянщині краща ніж у будь-якому регіоні східнослов'янського світу. Значною мірою це пов'язано з тим, що єдина в Україні група антропологів працює в Інституті археології НАНУ, де зібрано великі колекції і, як наслідок, вивчення антропології міського населення давньоруської доби йде значно швидшими темпами ніж в інших слов'янських землях. Останні надходження дозволяють повному оцінити джерела формування складу населення міст Київської Русі, які можуть суттєво різнитися і для окремих давньоруських земель, і для міст з різними функціональними особливостями та розмірами.

На цьому етапі, на наш погляд, найбільш необхідним і перспективним є уточнення походження саме слов'янських компонентів у складі городян. На це і буде зроблено головний акцент. З цим пов'язане питання, актуальне протягом багатьох років, а саме, про біологічний зв'язок міського та сільського населення однієї території. Особливо гостро воно постає для земель, які вважають полянськими. На часі також спробувати з'ясувати вихідні території тих груп мешканців давньоруських міст, що мають слов'янське походження, але не мають генетичних зв'язків з сільським населен-

ням місцевої локальної групи. Стосовно інших етнічних груп, які перебували в давньоруських містах, то перспективною видається можливість конкретизувати походження вихідців зі степових популяцій, а також Північної Європи та Прибалтики з огляду на те, що обсяг антропологічної інформації для тих територій зріс. Але це буде розглянуто в окремій роботі.

Середнє Подніпров'я — це зона, де сходилися межі трьох давньоруських князівств: Київського, Чернігівського та Переяславського, політичні центри яких в антропологічних колекціях представлені найкраще. Водночас тут сходилися кордони трьох різних за розмірами антропологічних масивів слов'янського світу. Мезокранний середньолиций з тенденцією до вузьколицесті морфотип представляють сільські могильники земель полян київських, і він фіксується на Лівобережжі, де частково охоплює території довкола Чернігова та Переяслава. Він має морфологічну та статистичну подібність до хронологічно близьких слов'янських груп Словащини, частково Польщі та Чехії (Рудич 2011). Доліхокранний середньолиций морфотип характеризує більшість сільських могильників Лівобережжя та асоціюється на наших територіях, перш за все, з сіверянами. Він потрапляє до однієї низки з популяціями дреговичів, радимичів і смоленських кривичів. З північно-західного боку до полянських земель підходила зона розповсюдження масивного доліхокранного з тенденцією до широколицесті типу, який репрезентує волинські та древлянські правобережні території та частково заходить і на Лівобережжя. Масивні мезокранні широколиці форми представлені на могильниках, які вважаються власне древлянськими. Логічно було б очікувати, що представники саме цих антропологічних типів будуть домінувати в містах Середнього Подніпров'я.

Розглянемо ситуацію в містах окремих земель.

1. КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ. Придніпровські території Київської землі представлені 10 серіями, які походять із п'яти міст.

Київ був найбільшим містом і політично-адміністративним центром Київської землі. Він представлений декількома краніологічними серіями, які походять з різних районів міста та датуються X—XIII ст. Групи кількісно нерівноцінні та сформовані за різними принципами. Найбільший інтерес представляють добірки, що репрезентують давньоруські могильники в «місті Ярослава» та на горі Щекавиця.

Могильник у Верхньому місті на вул. Паторжинського, 14 займав ділянку, яка входила в межі «міста Ярослава». Більшість поховань відноситься до 40-х рр. XI ст. — першої половини XIII ст. і становить типовий давньоруський християнський могильник. Серія черепів з нього стала першою публікацією добре датованої добірки з могильника у Верхньому Києві та принесла певні несподіванки (Рудич 2005). Вона виявилася неоднорідною, але з досить чіткою морфологічною домінантою. В середньому група чоловічих черепів характеризується довгою, вузькою, високою, доліхокранною за формою черепною коробкою, середньошироким низьким обличчям, горизонтальне профілювання якого помірно на верхньому рівні та різке на середньому, низькими орбітами та середнім виступом носа. Довгі високі доліхокранні черепи суттєво відрізняють серію від сільських популяцій території полян київських. Ближчою морфологічно та статистично вона виявилася до слов'янських груп з територій сіверян, дреговичів, радимичів і смоленських кривичів. Це схилило нас до думки, що антропологічні рештки належали вихідцям із тих земель, які компактно мешкали у Києві та, можливо, були парافیанами однієї церкви. Те, що окремі вихідці з різних давньоруських земель мешкали у Києві, ніколи не викликало сумнівів, але в цьому разі ми мали справу з групою решток людей, яка виявилася домінантною на одному з могильників Верхнього Києва.

Надалі з Верхнього Києва, точніше з території «міста Володимира», О.Д. Козак дослідила збірну серію черепів, що також датується XI—XIII ст., на жаль, поганої збереженості. Група неоднорідна, але в середньому характеризується доліхокранією за значного поздовжнього діаметра черепа, добре профілюваним обличчям середніх розмірів, низькими орбітами та вузьким носом, що різко виступає (Козак 2010).

Вужче, а саме XIII ст., датується ще одна збірна серія з Верхнього міста, в яку об'єднано рештки людей, яких вважають жертвами Батієвої навали. Вона походить з розкопок на вул. Володимирській, 8 і Великій Житомирській, 2а—4. Добірка помітно змішана і за середнім проявом характеризується доліхокранією за довгої та високої черепної коробки, різким горизонтальним профілюванням обличчя, низькими орбітами та вузьким носом, який виступає середньо.

Обидві групи, опрацьовані О.Д. Козак, мають досить близькі характеристики, які дозволили

дослідниці об'єднати їх у сумарну групу Верхнього Києва X—XIII ст. Серія характеризується великою доліхокранною черепною коробкою, середніми розмірами добре профілюваного обличчя, низькими орбітами та вузьким носом.

Тобто, матеріал з території Верхнього міста дає напрочуд цікаву інформацію. Найсуттєвішим видається те, що всі три серії з Верхнього Києва не можна пов'язати з мезоморфним, мезо-доліхокранним середньолицим (з тенденцією до вузьколицьості) населенням, яке представляє сільські популяції полянських територій. Але якщо більші розміри черепної коробки та обличчя городян ще можна спробувати пояснити зміною соціальних умов, то їхній менший черепний показник, різкіше профілювання обличчя, нижчі за пропорціями орбіти та вужчі носи пояснити цим неможливо. Розходження значні й статистично достовірні. Це змушує шукати витоки населення, яке визначило середні характеристики груп Верхнього міста, за межами полянського регіону.

Про можливі вихідні території людності з могильника на вул. Паторжинського, 14 («місто Ярослава») ми вже вказали вище. Тож об'єднано декількома словами щодо збірної серії з Верхнього Києва, введеної до наукового обігу О.Д. Козак. Масивні доліхокранні форми з середньошироким обличчям, характерні для волинських і древлянських територій, епізодично трапляються на лівобережних землях Подніпров'я, а також у Новгородку та Смоленську. Але з верхньокиївською групою справи дещо складніші, оскільки вона, на відміну від названих популяцій, має нижчі орбіти і вужчий ніс, що в поєднанні з доліхокранією, довгою та високою черепною коробкою, різким профілюванням суттєво відхиляє її в бік балтського антропологічного масиву. Нагадаємо, що серед груп Європи доби середньовіччя для балтів характерні найменший черепний показник, найвища черепна коробка, найнижчі за показником орбіти та найменший зигомаксильярний кут. Такі ознаки в людини пов'язані слабкою фізичною кореляцією, тож така комбінація є чудовим маркером балтських груп. Відтак, серед людей, чиї рештки склали верхньокиївську групу, були балти або вихідці з земель із суттєвим балтським субстратом, хоча, наголошуємо, серія неоднорідна. Зазначимо, що біологічна «слов'янізація» субстратного балтського масиву проходила на різних територіях неоднаковими темпами (в деяких землях, як Волинська або Полоцька, досить повільно). Окрім того, маємо справу з рештками

загиблих, яких вважають жертвами Батієвої навали. У місті в такий час могли опинитися люди, що не були його мешканцями. Важко, наприклад, з'ясувати, з кого склалися заго-ни Дмитра, тисяцького Данила Галицького, які обороняли місто.

Розглянемо ситуацію в інших районах Києва та його околицях. Могильник на горі Щекавиця датується X—XI ст. та є найранішим з опублікованих. Його досліджували В.Д. Дяченко та О.Д. Козак (Козак 2010). Чоловіча серія досить однорідна. Вона характеризується довгою середньовисокою черепною коробкою, невеликими розмірами обличчя, яке помірно профільоване у верхній частині та різко на середньому рівні, низькими орбітами та середньошироким носом, який виступає середньо. Ми вважаємо, що морфологічно ця популяція близька до сіверянських груп, що підтверджує й статистичний аналіз. Доліхокранією, але менш виразною, та середньошироким обличчям відзначається серія XIII ст., що представляє убійних під час навали Батия з території Києво-Печерської лаври (Дяченко 1993).

Тобто, всі перелічені добірки від X—XI до XIII ст. позначені доліхокранією. Вони жодним чином не демонструють тенденцію до швидшої брахікефалізації міського населення порівняно з селянами локальної групи. Але саме це найменше дивує автора статті, оскільки слід пам'ятати, що брахікефалізація реально може бути зафіксована за наявності постійного населення, яке генетично пов'язане з попередніми мешканцями міста. Навряд чи ця умова була дотримана у Києві.

Для нас значно цікавішим є те, що п'ять з шести київських серій важко пов'язати з групами сільського населення X—XIII ст., що репрезентують території, які вважають власне землями полян київських (трикутник між Дніпром, Россю та Ірпінем). Нині жодна із серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра не має таких характеристик як перелічені могильники з Києва. І якщо більшу матуризацію кістяка та як один з проявів того більші розміри черепа та обличчя городян ще можна пояснити соціальними умовами, то їхній менший черепний показник ні. Черепний показник у перших чотирьох київських названих серіях істотно менший ніж у будь-якій сільській популяції полянського регіону. Складається враження, що населення Києва, особливо його чоловіча частина, у XI—XIII ст. поповнювалося більшою мірою вихідцями з віддаленіших територій, аніж полянські.

Нині власне полянська складова у Києві X—XIII ст. відчутна досить слабо. З вихідцями з сільських популяцій полян можна спробувати пов'язати серію, опубліковану Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973), в якій домінують черепи з розкопок графа Кібальчича на Юрковиці (датування та локалізація могильника викликають запитання). Хоча в цьому випадку ми повинні прийняти ідею про брахікефалізацію та матуризацію міського населення, вони фіксуються в Києві лише в цьому могильнику. Теоретично це можливо, але за умови, якщо на Юрковиці ми маємо справу з населенням, яке стабільно мешкало тут уже не в першому поколінні. Полянська складова відчутна також у жіночій серії з могильників у Верхньому місті, але назвати її домінантною складно.

Традиційно населення Давнього Києва асоціюється, в першу чергу, з полянами. Дійсно, літописець зауважував, що поляни мешкали у Києві від часів його заснування (Літопис... 1989, с. 5). Можливо, тоді вихідці з власне полянських земель і становили більшість серед городян. Але через звичай кремації померлих мешканці часів заснування та раннього періоду існування міста краніологічно не засвідчені. Матеріал у наших колекціях датується X—XIII ст., але основний його масив репрезентує городян XI—XIII ст. То вже були зовсім інші часи та інше місто. Екстраполювати антропологічну ситуацію у Києві XI—XIII ст. на ранішу добу, особливо за часів заснування міста, буде авантюрою.

Дійсно, на могильниках міста X—XIII ст. теоретично прогнозувалися передусім автохтонні полянські лінії. Але зрозуміло, що навіть між Київською землею XI—XIII ст. і територіями літописних полян ставити знак рівності не можна. Київська земля, маючи полянське ядро, відчутно приросла територіями інших племен, з яких можна було очікувати притік населення. Окрім того, Київ займав особливе місце серед давньоруських міст. Більшість указаних київських серій морфологічно ймовірніше можна пов'язати з вихідцями з північних, північно-західних і північно-східних земель. Мігранти із зони розселення сіверян, дреговичів, радимичів і смоленських кривичів (для всіх них характерні доліхокранні черепи з середньошироким обличчям) мешкали тут доволі великими групами та, можливо, підтримували земляцькі стосунки або були прихожанами однієї церкви та намагалися ховати померлих на власних цвинтарях. Статистично серії з київських могильників дещо більше відхиляються в бік саме

сіверянських груп. Але навіть за таких результатів навряд чи слід поспішати братися за перо та антропологічним матеріалом XI—XIII ст. із Києва ілюструвати тему волинцевської експансії з Лівобережжя на правий берег, ідеї про Кия — вождя сіверянського вторгнення — або про племінну владу в полянському союзі. Сіверянська присутність, навіть досить відчутна, дійсно могла мати місце у Києві від часів його заснування, сіверянські генетичні лінії тут дійсно могли бути досить довгі, але стверджувати або спростовувати це силами антропології, за відсутності краніологічного матеріалу раннього періоду існування міста, неможливо. У нашому випадку навіть населення Києва за похованнями, які вузько датуються X ст., представлено нині лише окремими черепами дуже поганої збереженості. Тобто, мінімальну інформацію ми можемо отримати, але кількість і якість її не дозволяє скласти об'єктивне уявлення про антропологічний склад мешканців міста того хронологічного зрізу, особливо якщо брати до уваги можливий випадковий характер добірки. Стосовно останнього відомий старий антропологічний жарт: *«Ну, и скажите, батенька, насколько реально морфологическая характеристика черепа великого русского поэта А.С. Пушкина или даже группы черепов из фамильного склепа Ганибаллов может отражать антропологический состав населения Северо-Западной России XIX в. ?»*. Звісно, що в кожному жарті є частка жарту, та в будь-якому разі давати антропологічну характеристику населенню певної території, а особливо міста, варто обережно і за представницькими добірками. У ситуації, коли краніологічний матеріал, що може дати уявлення про киян, які мешкали тут до X ст., практично відсутній, антропологам лишається зосередитися на пізнішому матеріалі.

Мається на увазі хронологічний зріз XI—XIII ст. Тоді Київ як столичне місто був у епіцентрі важливих подій давньоруської історії та як значний політичний, торговельний і релігійний центр приваблював вихідців з інших, іноді досить далеких земель. Про це добре свідчать писемні джерела та археологічні дані. Антропологічний матеріал демонструє змішаність населення за чіткого домінування слов'янського компоненту. Генетичні зв'язки добре фіксуються з різними східнослов'янськими землями. Певну роль у формуванні населення міста відіграло, можливо, й те, що Київ не став спадком однієї княжої сім'ї. За складної системи наслідування київського столу кожному, хто на нього сідав, комфортніше було прибути до міста

зі своїм почтом, відданість якого не викликала сумнівів. Деякі непрямі натяки на це маємо в літописі. Так, по смерті великого князя київського Юрія Довгорукого, який до цього був ростово-суздальським князем, у Києві 1157 р. *«розграбували двір його Красний, і другий двір його за Дніпром, ...і Васильків двір, сина його розграбували в городі, і побивали суздальців по городах і по селах...»* (Літопис... 1989, с. 270). Представники княжої династії Рюриковичів, які очолювали інші давньоруські землі, могли мати у Києві свої двори, про що є літописні згадки, і ми не знаємо, з кого формувалася обслуга дворів. Компактними групами могли бути розміщені й двори купців з інших країн. Вони селилися, найвірогідніше, колоніями. Теоретично слов'янські купці та ремісники, вихідці з певних земель, могли також селитися компактно або бути прихожанами однієї церкви та намагатися ховати біля неї своїх померлих.

У цієї медалі міг бути й інший бік. Однією з головних причин такої строкатості київського населення могло бути те, що в XI—XIII ст. людського ресурсу, який би складався із вихідців з власне невеликої полянської землі, не вистачало на всі значні проекти київської княжої влади — розбудови міст, заснування нових форпостів на кордоні, воєнних походів. Укріплення південно-східного кордону потребувало значних сил. Нестачу робочих рук доводилося поповнювати за рахунок вихідців з інших земель. Уже згадувалася інформація літописця про участь таких із північних земель у розбудові південноруських міст. Іноді переселяли і не на добровільних засадах. Згадки про полонених із захоплених під час міжусобиць давньоруських міст досить часто трапляються в літописах. Людей виводили полоном і часто селили компактно, є згадки й про бранців із досить віддалених, наприклад, лясських земель або з території Білорусі. Відтак, дуже вірогідно, маємо справу з браком людських ресурсів. Треба враховувати й бажання послабити супротивника. Захоплення полону характерне не тільки для київських князів. Подібне практикували й галицькі князі, в яких теж виникала потреба в трудових ресурсах, особливо через потребу укріплення кордонів. Взагалі прикордонні райони, або форпости, що були на вістрі слов'янської колонізації, особливо в часи нестабільної політичної ситуації, завжди потребували значної кількості робочих рук.

Можливо, нові матеріали з розкопок у Києві змінять наші уявлення про антропологічний склад городян давньоруської доби в бік значнішої

її «полянизації». Але розглянемо ситуацію в інших містах Київської землі. Найчіткіше морфологічно та статистично до сільських груп полян київських тяжіють мезокранні вузьколиці жінки з **Родні** (Княжа гора). Чоловіча ж серія звітти цікава тим, що має в складі вихідців з древлянських земель. Свого часу на таку можливість вказувала Т.І. Алексеева (Алексеева 1973), але відсутність інформації щодо профілювання древлянських груп завадила їй стверджувати це категоричніше. Поява такої інформації для древлянських популяцій підтвердила цей здогад. Західні та північно-західні антропологічні впливи фіксуються в популяціях з **Вітачева** та **Монастирка**. Як ми вже писали, люди з сільських могильників полянських земель морфологічно та статистично досить близькі населенню Словацьких, частково Польських і Чеських земель. Але у випадку з населенням Вітачева та Монастирка ми маємо справу з дещо іншими західними, а точніше північно-західними лініями. У Монастирку домішка може виходити за межі слов'янського масиву. Низьким склепінням черепа, яким відзначається ця серія, характеризуються германські популяції та окремі західнослов'янські групи, які межували з ними. Принаймні говорити про винятково полянську основу чоловічого населення городища Монастирок не доводиться. Ми не будемо зупинятися на цій темі, оскільки то буде темою спеціальних статей.

З полянськими сільськими групами важко пов'язати і серію з **Юр'єва**, введenu до наукового обігу П.М. Покасом (Орлов, Моця, Покас 1985). Вона характеризується мезокранією за великих розмірів черепа та середніми розмірами різко профільованого обличчя. Від сусідніх пороських груп серія відрізняється більшими розмірами черепної коробки та обличчя, а також вужчим носом. Але юр'ївці взагалі мають вище, особливо за показником, обличчя, дуже вузький ніс, надто різке горизонтальне профілювання обличчя, що не характерно для слов'янських популяцій. Ці риси й забезпечують юр'ївцям у міжгруповому аналізі, де разом зі слов'янськими популяціями були використані серії, що представляють кочовиків, потрапляння до кола аланських популяцій, пов'язаних з Північним Кавказом.

На Правобережжі у давньоруський період південні рубежі Київської землі населяли кочові племена, які перебували на службі у київських князів. Літопис постійно згадує кочовий союз Чорних клобуків, які розмішувалися в містах та фортецях уздовж Поросся. Вважається, що в складі Чорних клобуків до-

мінували тюркомовні народи, але, можливо, були і вихідці з аланського іраномовного середовища. Вкажемо, істотна аланська присутність фіксується за антропологічним матеріалом могильників Нижнього Придніпров'я X—XIII ст. (Литвинова 2000), які територіально не дуже віддалені від Поросся. Але якою мірою серія з одного могильника у Юр'єві репрезентує все населення міста? На це важко відповісти, тут слід враховувати можливу випадковість добірки.

Те, що київська влада досить широко використовувала кочовиків для прикриття південних кордонів, частково також може бути пов'язано з неможливістю вирішити ці проблеми за рахунок виключно місцевого слов'янського населення.

Для більшої об'єктивності досліджень і перевірки гіпотез в антропології широко використовують методи багатовимірної статистики. Для ілюстрації ми обрали один з варіантів факторного аналізу (пакет програм Systat), де порівняли 46 міських та сільських чоловічих груп зі східнослов'янських земель за такими таксономічно важливими ознаками як висота черепа, ширина та висота обличчя, кут носа, за черепним, орбітним і носовим показниками. Результати аналізу подані в графічному вигляді (рис. 1). Перший фактор розділяє чоловічі групи за розмірами обличчя, кутом носа (додатні навантаження) та за шириною носа (від'ємні), другий — диференціює групи за черепним показником, висотою орбіт (додатні навантаження) та висотою черепа (від'ємні).

За таким само набором ознак були порівняні 36 жіночих серій (рис. 2). Перший фактор розділяє жіночі групи за черепним показником, висотою черепа, шириною обличчя (додатні навантаження) та кутом носа (від'ємні), другий — диференціює серії за висотою обличчя (від'ємні навантаження) та шириною носа (додатні).

Статистичний аналіз у нашому випадку добре підтверджує висновки, які базувалися на короткому морфологічному аналізі. Нагадаємо, що в антропології виходить на вирішення проблеми генетичної спорідненості або культурно-етнічних реконструкцій можна, лише спираючись на морфологічну та статистичну подібність. Результати аналізу демонструють неоднорідність населення міст Київської землі. Найреальніше близькість до мезодоліхокранних з тенденцією до вузьколицьості сільських груп полянських територій виявляють жіночі серії з Родні та частково Києва. Чоловічі групи з придніпровських міст Київської

землі розсіпані по всьому факторному полю та демонструють більшу близькість до популяцій з віддаленіших земель, аніж з полянських. Серії не дуже змішані, група з кожного могильника має свій чітко означений морфологічний комплекс, що демонструє домінування в ній вихідців з конкретних регіонів. Якби населення такого великого міста як Київ було б дуже змішане або дуже метисоване, то добірки, що представляють різні його могильники, продемонстрували б значну близькість між собою, чого не сталося. В окремих випадках чоловічі та жіночі групи з одного могильника виявляють різний напрям антропологічних зв'язків, що свідчить про домінування серед них вихідців з різних територій і незавершений процес метисації.

2. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ відома значною кількістю міст і фортець, які згадуються в літописах і частково вивчені археологічно, але нині ми маємо антропологічні матеріали лише з Переяслава.

Переяслав. Населення міста представлене матеріалами ґрунтового могильника другої половини XI — початку XIII ст. на південно-східній околиці Переяслава і вважається міським (Рудич 2007).

У середньому чоловіча група характеризується довгою, вузькою, доліхокранною за формою черепною коробкою (до цієї категорії потрапляють усі черепи), середньошироким обличчям, горизонтальне профілювання якого на верхньому рівні характеризується числом, що знаходиться на межі різкого та помірного, а на середньому — різкого. Орбіти низькі, ніс середньоширокий, виступав на межі середнього та значного.

Традиційно першим об'єктом для пошуку морфологічних паралелей для переяславців стали територіально близькі популяції селян. Базовою серією, яка репрезентує сільське населення Переяславської землі, є збірна група, яка отримала назву поляни переяславські. Вона була сформована Т.І. Алексеевою (1973) із матеріалів, що походили з дореволюційних розкопок давньоруських курганів Переяславського повіту, але розташованих переважно біля Переяслава. У випадках, коли могильники розміщені неподалік міста, часто виникає запитання, кому вони належали — городянам чи сільському населенню. Т.І. Алексеева у формуванні серій на Лівобережжі виходила з уявлень, що поховання давньоруської доби в курганах представляють сільське населення, а в ґрунтових — городян.

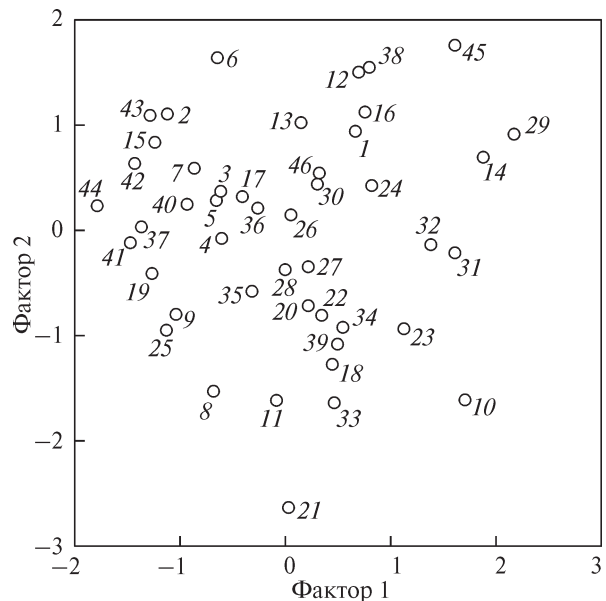

Рис. 1. Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих груп давньоруської доби: 1 — Миколаївський могильник; 2 — хут. Половецький; 3 — Княжа гора (Зиневиц 1967); 4 — Григорівка; 5 — Бучак (Козак 2000); 6 — Яблунівка (Орлов, Моця, Покас 1985); 7 — Київ (Алексеева 1973); 8 — Київ, вул. Паторжинського (Рудич 2005); 9 — Київ, Шекавиця; 10 — Київ, місто Володимира; 11 — Київ, Верхнє місто XIII ст. (Козак 2010); 12 — Вітачев (Алексеева 1973); 13 — Монастирок (Покас 1988); 14 — Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985); 15 — Чернігів; 16 — дружинні некрополі Чернігівщини; 17 — сільські могильники Чернігівщини (Покас 1988а); 18 — Чернігів, передгороддя; 19 — Чернігів, некрополь (Долженко 2011); 20 — Любеч (Алексеева 1973); 21 — Зелений Гай, кургани; 22 — Зелений Гай, ґрунтовий могильник (Покас 1987); 23 — Камінне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984); 24 — Путивль (Покас, у друці); 25 — сіверяни, збірна; 26 — поляни переяславські (Алексеева 1973); 27 — Переяслав (Рудич 2007); 28 — Бранешти; 29 — Василів (Великанова 1975); 30 — Галич (Рудич 1998); 31 — волинські землі, збірна серія; 32 — древлянські землі, збірна серія; 33 — Возягель (Рудич 2003); 34 — Новогрудка (Саливон 1971); 35 — дреговичі; 36 — радимичі; 37 — в'ятичі; 38 — Стара Рязань; 39 — Смоленськ; 40 — кривичі смоленські; 41 — кривичі тверські; 42 — кривичі ярославські; 43 — кривичі костромські; 44 — кривичі володимирські (Алексеева 1973); 45 — Стара Ладога (Санкина, Козинцев 1995); 46 — словене новгородські (Алексеева 1973)

Наша серія з Переяслава від селянських популяцій з території полян київських та збірної сільської групи полян переяславських, відрізняється різкішою доліхокранією, ширшим обличчям і, що важливо, дещо іншими пропорціями деталей обличчя — нижчими орбітами та вужчим носом. Пояснити такі відмінності соціальними умовами неможливо, але відразу з'являється північний вектор пошуку генетичних зв'язків. Морфологічно та статистично

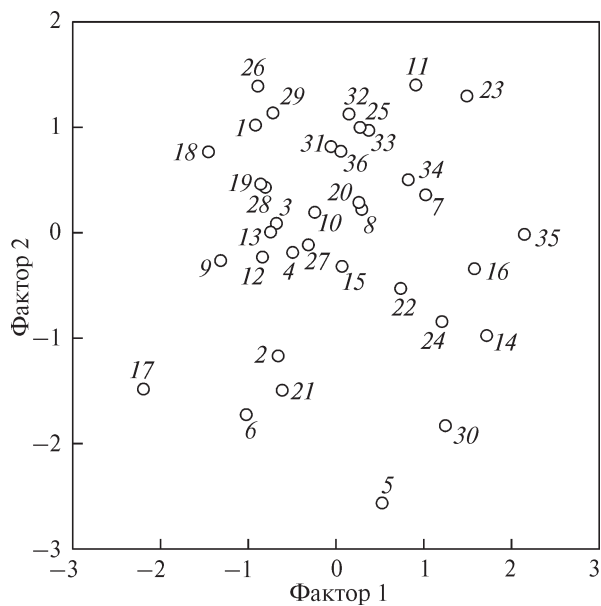

Рис. 2. Результати міжгрупового факторного аналізу жіночих груп давньоруської доби: 1 — Миколаївський могильник; 2 — хут. Половецький (Зиневич 1967); 3 — Григорівка; 4 — Бучак (Козак 2000); 5 — Київ, Верхнє місто (Козак 2010); 6 — Київ, вул. Паторжинського (Рудич 2005); 7 — Київ; 8 — Вітачев (Алексеева 1973); 9 — Родень, Княжа гора (Зиневич 1967); 10 — дружинні некрополі Чернігівщини; 11 — Чернігів; 12 — сільські могильники Чернігівщини (Покас 1988а); 13 — Чернігів, передгороддя; 14 — Чернігів, некрополь (Долженко 2011); 15 — Любеч (Алексеева 1973); 16 — Путивль (Покас, у друці); 17 — Камінне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984); 18 — Зелений Гай (Покас 1987); 19 — сіверяни; 20 — поляни переяславські (Алексеева 1973); 21 — Переяслав (Рудич 2007); 22 — Бранешти (Великанова 1975); 23 — Возвягель (Рудич 2003); 24 — Галич (Рудич 1998); 25 — дреговичі; 26 — радимичі (Алексеева 1973); 27 — Новогрудка (Саливон 1971); 28 — Гнездово (Алексеева 1990); 29 — в'ятичі; 30 — Стара Рязань; 31 — кривичі смоленські; 32 — кривичі тверські; 33 — кривичі ярославські; 34 — кривичі костромські; 35 — кривичі володимирські; 36 — словене новгородські (Алексеева 1973)

населення Переяслава виявляється ближчим до окремих північніших могильників Лівобережжя — Зелений Гай, Любеч, а також до східнослов'янських груп, територіально віддаленіших, — дреговичів, населення Новогрудки та Смоленська (рис. 1).

Тобто, відмічається притік населення до Переяслава з півночі, а не із заходу. Переяславське князівство було тісно пов'язане з Київською землею, що добре відомо з літописів, а київські князі укріпляли кордони і Переяславської землі, але робилося те в XI—XIII ст., очевидно, не за рахунок переселенців, що мали витоки у сільських групах земель полян київських («полянського трикутника» — межиріччя Дніпра—Росі—Ірпеня). Складається враження,

що і для переяславських територій можна говорити про те, що власне полянського (мезодоліхокранного середньолицького з тенденцією до вузьколицесті) біологічного ресурсу явно не вистачало для розширення та укріплення зони слов'янського розселення на схід і південь. Морфотип, який асоціюється з полянами, на лівобережних переяславських землях був зафіксований Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973) в сільських могильниках в районі Переяслава, але на якій саме площі він був розповсюджений і де починається зона розповсюдження доліхокранного середньолицького типу, характерного для сіверянських груп, нині важко чітко визначити за браком матеріалу з сільських могильників. Так, могильники з сіверянськими прикрасами фіксуються археологами навіть південніше Переяслава, але це не обов'язково свідчить на користь фізичної присутності там сіверян.

Поповнення населення міст Переяславської землі, як і Київської, схоже, провадилося значною мірою за рахунок вихідців з інших давньоруських земель, за даними антропології, переважно сіверянських та з території сучасної Білорусі. Про це є й писемні згадки, як наприклад епізод з виведенням та розселенням у 1116 р. князем Ярополком полонених з досить неблизької полоцької землі, для яких він поставив м. Желянь саме в Переяславській землі (Літопис... 1989, с. 176).

Можливо, в окремі періоди попит на людські ресурси переважав пропозицію, що ускладнювало освоєння нових територій та організацію оборони давньоруських земель. По-різному можна дивитися на літописні згадки на зразок: «Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарікиши своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу Мартину з юр'ївцями сісти тут, і засаківцям, і іншим з других городів» (там само, с. 138). За тим може стояти і бажання укріпити нове місто людьми, добре адаптованими до прикордонних реалій, і банальне «латання дірок» в умовах дефіциту робочих рук.

3. ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ. Численні міста Чернігівської землі представлені нерівноцінно. Якщо з Чернігова, Любеча та Путивля маємо більш-менш репрезентативні серії, то інші представлені лише окремими черепами.

Чернігів. Колекції палеоантропологічного матеріалу з цього міста значно зросли останнім часом. Нині в розпорядженні антропологів є декілька серій з території міста, що сприяє більшій об'єктивізації інформації.

Першу чернігівську міську серію сформував Т.І. Алексеева переважно з матеріалів, які

походили з дореволюційних розкопок. Міське населення репрезентували поховані на цвинтарях, а сільське (поляни чернігівські) — в курганах, частина яких розмішувалася на околицях Чернігова. Подальші дослідження показали, що такий принцип не бездоганний, але треба було з чогось починати. Чернігівців дослідниця охарактеризувала як суббрахікранне середньолице населення, яке належить до того самого морфологічного типу, що й місцеві селяни. Нагадаємо, що поляни чернігівських Т.І. Алексеева представила як таких, що належать до мезодоліхокранного середньолицького типу, а більший черепний показник та ширину обличчя городян пов'язала з соціальними факторами.

П.М. Покас перегрупував матеріали Т.І. Алексеевої, додавши нові (Покас 1988а). Серія чернігівців, базована, головним чином, на матеріалах з дореволюційних розкопок, була охарактеризована як мезокранна та середньолиця. Дослідник відзначив, що ідея значнішої матуризації городян на чернігівському матеріалі не простежується. Більше того, з'ясувалося, що сільські групи мають довшу та вищу черепну коробку.

Морфологічно та статистично цю групу черепів чернігівців (за матеріалами П.М. Покаса) можна пов'язати з сільськими серіями полянських земель Правобережжя та сільськими групами Подесення.

Нині частково опубліковані нові матеріали, які повніше представляють населення давньоруського Чернігова. З них найбільший інтерес представляють серії з некрополя Х—ХІІІ ст. і передгороддя ХІ—ХІІІ ст. (Долженко 2011). Нижче подамо наш погляд на матеріал із цих могильників.

Серії демонструють різні морфологічні характеристики. Чоловіча група з некрополя Х—ХІІІ ст. в середньому прояві характеризується довгою, але невисокою, доліхокранною черепною коробкою, вузьким, середньовисоким добре профільованим обличчям, низькими орбітами, середньошироким носом, що виступає слабо. Вона суттєво відрізняється від збірних груп Чернігова, опублікованих Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973) та П.М. Покасом (Покас 1988а), що базувалися переважно на матеріалах дореволюційних розкопок.

Але для нас найцікавішим є те, що група досить віддалена від добірки з сільських могильників полян чернігівських. Доліхокранний вузьколиций морфотип (за типологією Т.І. Алексеевої) в східнослов'янському світі характеризує, в першу чергу, в'ятичів, хоча до

нього тяжіють і сіверяни. Але добірка з чернігівського некрополя має надто вузьке обличчя та низьку черепну коробку, що не типово для слов'янських груп і зумовлює пошук аналогій за межами слов'янського світу. Пріоритетним є північно-західний напрямок пошуків, який досить часто зводиться дослідниками виключно до пошуку зв'язків зі Скандинавією. Довга та низька черепна коробка дійсно вважається ознакою численних германських популяцій, але такі вузькі обличчя, такі низькі орбіти і слабке виступання носа, як у нашій групі, не характеризує жодну зі скандинавських популяцій і могильників вікінгів різних територій. Про присутність балтів, які відзначаються найвищою в Європі висотою черепа, в нашому випадку говорити зовсім важко. Але поєднанням доліхокранії з невеликою висотою черепа, вузьким обличчям, невисокими орбітами, добре профільованим у горизонтальній площині обличчям у поєднанні зі слабким виступанням носа характеризується населення могильників, що належать такій своєрідній в антропологічному та мовному плані групі як ліві. Лівів (либь давньоруських джерел) — плем'я, що мешкало понад Ризькою затокою і яке відносять до фіно-угорської мовної спільноти, — літопис згадує як учасників князівської міжусобиці на Русі. Вони могли бути і в складі варязьких дружин, які жодним чином не формувалися на основі жорстких расових вимог.

Мезокранна, масивна, з великими розмірами черепа та широким обличчям жіноча серія з некрополя має зовсім інші морфологічні характеристики — такі само, як і низка жіночих серій з древлянських, волинських, тиверських і галицьких земель (рис. 2). Тобто домінантна складова жіночої та чоловічої груп з некрополя різні. Але треба зазначити, що, оскільки добірки невеликі, висновки носять орієнтовний характер.

Чоловіча серія з передгороддя Чернігова в середньому прояві має довгу та високу черепну коробку, середньошироке обличчя та займає проміжне місце між популяціями із сіверянських земель і міськими групами Смоленська та Новогрудка (рис. 1). Мезо-доліхокранна вузьколиця жіноча група з цього могильника тяжіє до сільських полянських популяцій (рис. 2).

Доліхокранна, з великою черепною коробкою та середньошироким обличчям чоловіча серія з **Любеча** (Алексеева 1973) також знаходиться на межі морфологічних типів, які характерні для сіверянських груп і древлянсько-волинських. Але показовішою є належність

жіночої групи до масивних популяцій, які розповсюджені на досить значних просторах від галицько-тиверських до волино-древлянських земель (рис. 2).

До друку готується серія з **Путивля**, що датується XI—XIII ст. і походить з могильників в урочищах Микільська Гірка та Городок. Вона була досліджена П.М. Покасом (Покас, у друці). Чоловіча група характеризується суббрахікранією та середньошироким добре профільованим лицем. Вона суттєво відрізняється від сільських груп сіверянських територій, що відзначив П.М. Покас. Дослідник також вказував на морфологічну подібність добірки до міського населення Києва та Чернігова, маючи на увазі добірки Т.І. Алексеєвої. Жіночу серію з Путивля характеризує брахікранія, широколицість і добре профілювання обличчя. Статистично та морфологічно вона тяжіє до низки широколицих жіночих популяцій — древлянських, галицьких і тиверських (рис. 2). На жаль, покійний П.М. Покас не мав можливості залучити ці групи до порівняльного аналізу.

Чернігівська земля, як вважається, охоплювала території, де сходилися кордони розселення різних морфологічних типів східних слов'ян — доліхокранного середньолицього (з тенденцією до вузьколицесті), який довгий час вважався типовим для сіверян, і мезокранного середньолицього (з тенденцією до вузьколицесті), що вважається полянським. Але, дуже вірогідно, є ще одна складова. До північних районів Чернігівської землі проникали з Правобережжя доліхокранні та мезокранні масивні типи, характерні для волинських і древлянських територій.

Якщо ми звернемося до результатів міжгрупового факторного аналізу, то помітимо, що чоловічі серії з могильників Чернігівської землі, як власне і самого Чернігова, не концентруються в одному місці факторного поля та виявляють статистичну подібність до популяцій різних регіонів східнослов'янського світу — з древлянсько-волинських земель, дреговицько-сіверянських і полянських. Тобто, в містах Чернігівської землі фіксуються генетичні лінії, що йдуть від селянських груп, які вважаються полянськими (краще фіксуються на жіночих групах з Чернігова), древлянськими (краще фіксуються на жіночих групах з Чернігова, Любеча й Путивля), сіверянськими, які краще фіксуються в чоловічих серіях Любеча та Чернігова. Складається враження, що вихідці з древлянських земель з'явилися на Лівобережжі в обхід земель полян київських і

від Любеча розповсюджувалися вниз по Дніпру та на схід. Важливо й те, що широколиці форми в районах придніпровського Лівобережжя чіткіше проявляються в жіночих групах, які краще відображають глибинні лінії. У зв'язку з цим пригадуються давні ідеї О.О. Шахматова, який вважав, що древлянське розселення заходило на лівий берег Дніпра та охоплювало поріччя Дніпра з гирлом Десни (Шахматов 1916). Але відсутність ранніх сільських серій, територіально близьких до того ж таки Любеча, не дають можливості довести походження населення Любеча, частково Чернігова та Путивля саме від місцевих широколицих груп, які генетично пов'язані з древлянським масивом. На Лівобережжі дійсно фіксуються масивні, доліхокранні широколиці сільські групи (курганний могильник Зелений Гай), але в ньому морфотип представлений у чоловічій серії.

Підсумуємо сказане. Населення міст Середнього Подніпров'я можна охарактеризувати як європеїдне з яскраво вираженою належністю до кола слов'янських груп. Воно змішане, але немає підстав говорити про потужне та механічне змішування. Практично всі могильники мають чітко позначені домінантні складові, які можна пов'язати з вихідцями з конкретних територій. Це може віддзеркалювати або різні хвилі переселенців, або те, що вихідці з одних племінних земель у містах намагалися селитися компактно, або ховати померлих на одному могильнику. Новий матеріал дозволяє стверджувати, що мезодоліхокранний середньолиций (з тенденцією до вузьколицесті) тип, який характеризує сільські популяції полянських земель, на міських цвинтарях Середнього Подніпров'я не є домінантним. Але він є основою жіночої добірки з Родні, окремих серій з Чернігова та певною складовою популяції Києва. На могильниках Києва, Переяслава і частково міст Чернігівської землі серед чоловіків переважає доліхокранний середньолиций морфотип, який характерний, головним чином, для сільських груп сіверянських, радимицьких, дреговицьких і кривицьких (смоленських) земель. Можливо, біологічних ресурсів власне полянських популяцій було замало для здійснення низки проектів княжої влади з розширення та побудови нових міст, укріплення кордонів, а також постійних військових дій. Присутність на могильниках Середнього Подніпров'я масивних широколицих типів, які вважаються характерними для волинських і древлянських земель, лише епізодично фіксується в правобережних

містах (Родень, Київ) і значно реальніше на Лівобережжі (Любеч, Чернігів і Путивль). На Лівобережжі це можуть бути і місцеві лінії, бо вони, по-перше, краще представлені в жіночих популяціях, а, по-друге, такі морфотипи фіксувалися і на сільських могильниках північних районів Лівобережжя. Це може свідчити про своєрідний давній «затік» масивних форм з правобережних древлянських земель на лівий берег. Присутність у давньоруських містах вихідців з кочового середовища виявляється, головним чином, при роботі з індивідуальними даними. Реально вона помітна в Пороссі, де кочова складова визначає середні характеристики могильника з Юр'єва. За антропологічним матеріалом фіксується перебу-

вання в містах регіону вихідців із Прибалтики, Скандинавії та фіно-угорських земель (Київ, Чернігів), але істотного впливу на формування міського населення вони не справили.

Дослідження антропологічного складу населення давньоруських міст триває. Відомо, що матеріальна культура в містах XI—XIII ст. певною мірою невілювала племінні відмінності. Але, зважаючи на те, що фізичний тип людини змінюється дуже повільно, за кістковими рештками міських могильників давньоруської доби ще чітко фіксуються антропологічні типи, походження яких можна пов'язати якоюсь мірою з їхніми вихідними територіями. Це може збагатити наші уявлення про формування складу населення міст давньоруської доби.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Алексеева Т.И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 124—144.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Долженко Ю. До антропології похованих у чернігівському некрополі X—XIII ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — С. 48—75.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 151—167.

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. Ч. 2. — М., 2000. — С. 243—260.

Козак О.Д. Кияни Княжої доби. — К., 2010.

Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. по материалам могильника Мамай-Сурка. — Донецк, 2000. — С. 213—231.

Літопис Руський. — К., 1989.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 30—62.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.

Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.

Покас П.М. Антропологічна характеристика серії черепів з розкопок у м. Путивль // У друці.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — 2003. — 5/6. — С. 202—214.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14 // АБУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 420—424.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 52—54.

Рудич Т.О. Населення Правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 22—31.

Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.

- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений старой Ладоги // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — 1. — С. 90—107.
- Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. — СПб., 1916.
- Wurm H. Über die Schwankungen der durchschnittlichen Körperhöhe im Verlauf der deutschen Geschichte und die Einflüsse des Eiweißanteiles der Kost // Homo. — 1982. — 33. — S. 21—42.

Надійшла 13.09.2011

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Проанализированный антропологический материал из раскопок городских могильников XI—XIII вв. Среднего Поднепровья подтверждает выводы о принадлежности населения к европеоидной расе, его неоднородности при доминировании в городах славянского компонента. Новый материал позволяет уточнить вопрос о происхождении выходцев из круга славянских популяций в составе горожан. Он свидетельствует, что мезо-долхокранный среднелицый (с тенденцией к узколицистости) тип, характеризующий сельские популяции территории полян, на городских могильниках Среднего Поднепровья не является доминирующим. Он характеризует женские серии из Родни, отдельные могильники Чернигова и фиксируется в Киеве.

На кладбищах Киева, Переяслава, на отдельных могильниках Любеча и Чернигова преобладает долхокранный среднелицкий морфотип, характерный, в основном, для сельского населения северянских, дреговичских, радимичских земель и территории смоленских кривичей. Возможно, биологических ресурсов полянских популяций было недостаточно для осуществления ряда проектов княжеской власти по расширению и строительству городов, укреплению пограничья.

Отмечается присутствие в городах Среднего Поднепровья людей, связанных генетически с древлянско-волынскими землями. Слабо оно фиксируется на Правобережье (в Родне, эпизодично в Киеве) и более ощутимо на Левобережье (в Любече, отдельных могильниках Чернигова, Путивле). На Левобережье это может отражать и местные линии, так как массивные, широколицые типы, характерные для волынских и древлянских земель, лучше фиксируются в женских сериях. Они отмечались также и на сельских могильниках лесной зоны Левобережья, представляя своеобразный «древлянский затек».

Присутствие выходцев из кочевой среды реально проявляется в материалах из Юрьева. Фиксируется также пребывание в городах выходцев из Скандинавии и Прибалтики, но существенного влияния на формирование городского населения они не оказали.

Т.О. Rudych

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF ANCIENT RUS CITIES IN THE DNIPRO RIVER MIDDLE REGION

Analysis of anthropological material from excavations of the 11th—13th c. city cemeteries in the Dnipro River middle region confirms conclusions that the population belonged to the European race and was multivendor with Slavonic component dominating in the cities. The new material allows the author to specify the issue of origin of Slavs in city population structure. This material testifies that meso-dolichocranic middle-faced type (with tendency to narrow-faced type) which is peculiar for rural populations of the Polyans' areas does not dominate in city cemeteries of the Dnipro River middle region. Women's series from Roden and some Chernihiv cemeteries are characterized by this type, it is also recorded in Kyiv.

Dolichocranic middle-faced morphological type prevails at cemeteries in Kyiv, Pereyaslav and at certain burial grounds in Liubech and Chernihiv, and it is peculiar mainly for rural population of the Siverians', Dregovychi's, and Radymychi's lands and of Kryvychi of Smolensk's territories. Perhaps, the Polyans populations' biological resources were not enough for the fulfillment of series of projects by Prince's authority aimed at widening and construction of cities, and at fortifying the frontier.

Presence of people genetically related to the lands of the Drevlyans and Volynians is noted for cities in the Dnipto River middle region. It is hardly recorded in the Dnipro River right bank region (in Rodnia, occasionally in Kyiv), and more substantially it is seen on the Dnipto River left bank (in Liubech, certain burial grounds in Chernihiv and Putyvl). For the Dnipro River left bank region it can reflex the local lines, for massive wide-faced types peculiar for Volyn and the Drevlyans' areas are better recorded in the women's series. They were also noted at the rural burial grounds in the Forest zone of the Dnipto River left bank, creating a so called «Drevlyans' leakage».

Population coming from nomadic milieu is widely represented in the materials from Yuryev. Expatriates Scandinavian and Baltic are also recorded in cities, but they did not influence significantly the forming of city population.

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТЛА РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На прикладі роменської культури показані варіанти форм житла, що, передусім, залежали від природно-кліматичних чинників.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, роменська культура, Київська Русь, Дніпровське Лівобережжя, житло.

Розглядаючи особливості жител у східних слов'ян VIII—XI ст., дослідники вважають, що воно розвивалося від заглибленого до наземного. Таких поглядів щодо роменського домобудівництва дотримується О.В. Григор'єв (Григорьев 2000, рис. 36). Для синхронної райковецької культури подібну схему вибудував М.А. Філіпчук (Філіпчук 2000). Однак такий підхід викликає деякі заперечення через лінійність схем і певну опозиційність двох типів жител. Наземна будівля видається за «прогресивнішу» порівняно із заглибленою.

Так, О.В. Григор'єв вважає, що роменське домобудівництво розвивалося двома шляхами. Перший характеризувався зменшенням ролі котловану, в який впускали зруб, другий передбачав розміщення зрубу поза межами котловану і появу спочатку жител з другим неопалюваним поверхом, а пізніше — з двома опалюваними поверхами, а по тому — і жител на холодних підкліттях (Григорьев 2000, с. 99—100). До подібних поглядів щодо розвитку східнослов'янського житла (на прикладі Українського Прикарпаття) пристає і М.А. Філіпчук. На його думку, процес трансформації заглиблених жител у наземні йшов еволюційним шляхом. Він розпочався з останньої чверті — кінця XI ст. і характеризувався зменшенням глибини котловану та видозміною їхньої форми (Філіпчук 2000, с. 259).

Не дивлячись на досить вагомий аргументацію, викладену дослідниками на підтримку своїх гіпотез, вона видається не досить переконливою. Стосовно ж спостережень щодо зміни форми котловану, його площі, конструктивних особливостей та опалювальних споруд, то вони цілком справедливі та вірні для означення еволюційних змін в домобудівництві, якщо вважати заглиблене житло (землянку) архаїчнішим чи простішим, а наземне — «прогресивнішим». Та вести мову про примітив-

ність одного типу будівель на тлі іншого все ж не можна. Видається, що доречніше буде розглядати варіативність у розвитку житла, аніж вбачати в цьому послідовну зміну одного типу іншим. Для перевірки висунутого припущення наведемо матеріали з кількох поселень в ареалі роменської культури, які заснували сіверяни та існували вони й за давньоруського часу. Порівняльний аналіз їх дозволить розглянути риси спадковості та розвитку будівельних традицій між сіверянським і давньоруським населенням. Ця проблема вже підіймалася дослідниками (Левченко, Мироненко, Супруненко 2001, с. 56; Енукова 2007, с. 56—58).

Отже, розглянемо матеріали з двох, порівняно добре досліджених, населених пунктів лісостепової смуги — поселення Сампсоніїв Острів на Сулі та Полтавське на Ворсклі.

Особливість першої пам'ятки полягає в тому, що тут зафіксований певний розрив між існуванням роменського укріплення і вже «державної» фортеці Посульської лінії на поселенні поблизу с. Сенча. На думку Ю.Ю. Моргунова, сіверянське поселення припинило існування в 30-і рр. XI ст., а давньоруське виникло не раніше початку XII ст. (Моргунов 2003, с. 164).

На Полтавському поселенні не простежується такого чіткого розриву між роменською та культурою Київської Русі, хоча він, безперечно, мав місце. Про це свідчить загибель роменських жител у пожежі в середині XI ст. Інша річ, що поки остаточно не вдалося встановити початок давньоруського етапу в історії цього пункту. Але слід відзначити, що комплекси середини — кінця XI ст. з давньоруськими матеріалами, хоча й незначні, але поповнюють джерельну базу пам'ятки (Супруненко та ін. 2008, с. 87—103; 2009, с. 41—45; 2009а, с. 49—63).

Крім хронології пам'яток, варто звернути увагу на етнічну складову мешканців цих поселень. Полтавське поселення на давньоруському етапі його історії заселяли переваж-

но нащадки місцевої сіверянської людності, можливо, за незначного вкраплення вихідців із південно-західних земель. Для городища поблизу с. Сенча характерна присутність значного відсотка вихідців з північних і західних районів Русі (Моргунов 2003, с. 165). Таким чином, матеріали, здобуті в процесі дослідження зазначених пам'яток, цілком придатні для порівняльного аналізу, аби виявити закономірності у житловому будівництві.

Отже, на Сампсонієвому Острові у XII—XIII ст. переважали зрубні житла з котлованом, заглибленим на 0,2—0,7 м. У 17 випадках із 20 досить надійно зафіксовано, що зруб винесено за межі котловану. Головним опалювальним пристроєм була глинобитна напівсферична піч, розташована в кутку житла. Серед об'єктів виокремлюється група будівель з двоярусною структурою та зрубними стінами. Чотири з них належать до давньоруського часу, одна — раніша, роменського етапу існування поселення (Моргунов 2003, с. 124—127). За конструкцією вони доволі схожі. Глибина давньоруських котлованів коливається в межах 0,3—0,5 м, роменського — 0,7 м (там само, табл. V). Два житла, що датуються XII—XIII ст., а саме С7 і С18, мають ідентичне з роменським планування, а також спільні стратиграфічні ознаки (там само, рис. 62). Як уже зазначалося, головним конструктивним прийомом у зведенні їхніх стін був зруб. У межах цих котлованів не було опалювальних пристроїв. Натомість завдяки ретельному дослідженню заповнення котлованів вдалося виявити рештки міжярусного перекриття, які містили виразні сліди зруйнованих печей, що впали згори. Ю.Ю. Моргунов цілком аргументовано вбачає в цих котлованах залишки наземних зрубних будинків з холодними підкліттями (там само, с. 127). Отже, будівлі демонструють значний збіг у будівельній традиції місцевого сіверянського населення та давньоруського, в якій, так чи інакше, надавалася перевага житлам із заглибленою частиною.

Подібний збіг у будівельній практиці спостерігається і на Полтавському поселенні. Так, за головними ознаками — формою котловану, типом опалювального пристрою та характером конструкції — давньоруські житла мають досить чіткі аналогії в матеріалах попереднього часу. Не дивлячись на те, що більшість об'єктів давньоруського часу (житла 1—3, 6А, 8/1997 р., 11А, 16, післямонгольського — житло 15) пошкоджені новітніми перекопами, сукупний аналіз їх дає уявлення про прийоми та характер житлового будівництва пост-сіверянського

часу (Супруненко та ін. 1997; 1998; 1998а). Зокрема, це простежується за матеріалами жител 12 і 14 роменської культури та жител 3 і 16 давньоруського часу. В усіх піч була в кутку на певній відстані від стін котловану, а для її зведення застосовували або ж ні прутковий каркас, що, по суті, не змінювало головного — піч робили з глини. До речі, в одному житлі протягом його існування печі могли мати різну конструкцію. Так, у роменському житлі 14/1998 із трьох печей лише одна зведена на каркасі, дві інші — без нього (Супруненко, Кулатова, Приймак 2001, с. 67). Подібна ситуація відзначена і в житлі 6/2007 (Супруненко, Пуголовков 2008, с. 124—127). Вірогідно, що і конструктивні прийоми зведення стін жител роменського та давньоруського часу мали спільні риси. На це вказує характер розміщення стовпових ямок в межах котлованів. Зауваження може викликати лише незначна глибина котлованів давньоруських будівель, котра коливається від 0,1 до 0,4 м (Супруненко та ін. 1997). Але навряд чи можна вважати її реальною, оскільки більшість жител давньоруського часу пошкоджені новітніми перекопами, а, отже, їхня глибина здебільшого фіксувалася від материка, тобто не відображає реальної глибини котловану.

Виходячи з наведених фактів, еволюційний розвиток житла у носіїв роменської культури слід визначати досить обережно. Вірогідно, що для сіверянського та й взагалі слов'янського житла говорити про це буде не зовсім коректно. Певніше можна припускати багатоваріантність розвитку житлової архітектури. Варто відзначити, що О.В. Григор'єв не зміг навести достеменних прикладів переходу від заглиблених до наземних жител у роменському будівництві (Григор'єв 2000, с. 100). Переважна більшість будівель пізнього етапу культури, з якими власне О.В. Григор'єв і пов'язує появу наземних жител, так само заглиблені, що досить чітко зафіксовано в матеріалах Посейм'я роменського часу, а також південно-східних територій сіверян. До речі, у Посейм'ї в давньоруський час О.М. Єнукова виділяє будівлі, які за конструктивними особливостями мають аналогії серед сіверянського будівництва. Це, передусім, будівлі з житловим котлованом (Єнукова 2007, с. 56—58). Повного переходу до винятково наземних жител не спостерігається і на давньоруських поселеннях Середньої Наддніпрянщини. На поселенні поблизу с. Григорівка від X до XIII ст. були поширені і заглиблені, і наземні житла (Петрашенко 2005, с. 33—34, рис. 19).

Отже, відзначимо, що заглиблені житла (з котлованом) широко використовувались і сіверянським, і давньоруським населенням на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя та не тільки. Вірогідно, що застосування такого будівельного прийому залежало, в першу чергу, від природних чинників, і тому влаштування заглибленого чи наземного житла було певним способом пристосування населення до природних умов. Ваги цьому припущенню надають спостереження О.В. Григор'єва за розвитком домобудівництва у слов'ян вододілу Оки та Дону (Григор'єв 2005, с. 35—58). Слов'янське населення переселилося туди на початку IX ст. із Сіверської землі (там само, с. 144—146). Наслідком яких подій була така масштабна акція, поки невідомо. Але природно-кліматична ситуація в басейні р. Упа була значно гіршою для ведення сільського господарства через відсутність орних земель, низькі середньорічні температури та ін. порівняно з Лівобережжям, що робило ці території малопривабливими (там само, с. 146, 153). Головним для нас є те, що зв'язок цього населення з сіверянами проявляється в багатьох аспектах матеріальної культури, зокрема і в домобудівництві. Житла цього регіону схожі на ранньороменські за такими ознаками, як площа, обличкування стін і конструкція печей (у підбої). Також для жител найранішого етапу характерною особливістю є котлован, глибина якого доволі стала на всіх пам'ятках і коливається в межах 0,5—0,9 м (там само, с. 36, 38). Пізніше на цій території відзначається поява наземних жител з холодним підклітом або без нього (там само, с. 51). Привертає увагу той факт, що перехід від жител із заглибленим котлованом до наземних відбувся досить швидко — менше ніж за століття. Пояснення цього О.В. Григор'єв вбачає в природно-кліматичній ситуації в басейні Упи, де температура на 2—3 °С нижча ніж на Лівобережжі Дніпра (Григор'єв 2005, с. 52).

Таким чином, наведені відомості стосовно житлових будівель населення вододілу Оки та Дону є виразним прикладом пристосування до нових кліматичних умов. Слов'янські колоністи намагалися винайти найприйнятніший тип будівель, який би відповідав тамтешній ситуації. На користь цього припущення свідчать і конструктивно різноманітні будівлі, що були зведені за досить короткий час — спочатку будували звичні житла з заглибленим котлованом, які поступово замінили на наземні (там само, рис. 21).

Отже, вести мову про певну еволюцію житла треба з деякими пересторогами. Ймовірно,

що будівництво заглибленого чи наземного житла було пов'язане з традиціями, які зросли під дією певних природно-кліматичних факторів. На прикладі наземних жител слов'янських колоністів басейну р. Упа (нині Тульська обл., РФ), простежується пристосування «південного» населення до складніших природних умов, в той час як для території Посулля, зокрема для поселення Самспоніїв Острів, де був значний відсоток переселенців з півночі, все ж характерними лишилися житла з котлованом, а не винятково наземні.

У подальшому зведення заглиблених частково жител довгий час лишилися традиційним для території України. У післямонгольський час, а саме в XIV—XV ст., для зведення оселі також використовували котлован. Приклади такого конструктивного прийому зафіксовані в Лучеську (Луцьк) (Терський 2006, с. 119). Житла подібної конструкції вивчені на одному з дніпровських островів і датуються XVI ст. (Пустовалов 2008). На території Цареборисівської фортеці, що на Слобожанщині, зафіксована наявність двох типів жител, датованих XVII ст.: наземні заглиблені з сіними, які будували українці, та землянки, обшиті всередині дошками, що належали московітам (Голубєва 2007, с. 72—74). Не вступаючи в дискусію щодо реконструктивної частини висновків дослідниці, відзначимо, що заглиблені житла з сіними за планом мають аналогії в давньоруських і частково роменських матеріалах. Заглиблений в землю котлован також мало житло, досліджене на селітроварницькому стані неподалік с. Більськ на Полтавщині, яке функціонувало від середини XVII ст. (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 43—44).

Використання котловану в житловому будівництві мало місце і у XVIII ст. Про це, наприклад, свідчать рештки жител в козацьких хуторах в околицях м. Комсомольськ (Пуголовок, Супруненко 2009). На задіяння котловану в господарській частині житла вказують також матеріали, отримані в ході досліджень пізньосередньовічних українських міст. Наприклад, залишки такого господарського приміщення виявлені у Києві 2003 р. (Козловський, Ієвлев 2009, с. 43—45, рис. 3). Чимало аналогічних решток досліджено і в Полтаві (Супруненко та ін. 2007; Пуголовок 2008). 2008 р. виявлена господарська частина житла, зведена в каркасно-стовповій техніці, про що свідчить розміщення ямок уздовж стін. Вірогідно, що стіни викладали з невеликих підтесаних колод, котрі заганяли в пази стовпів, на що вказує і наявність по периметру негли-

боких ровиків, які виникли внаслідок просідання дерев'яної конструкції. Цей об'єкт впушений у материк з глибини 2,10—2,15 м приблизно на 2,00 м (Пуголовок, Калашник 2009, с. 36—38, рис. 13—15). Подібна господарська частина житлового будинку виявлена і на передгородді Полтави в 2007 р., хоча мала дещо менші розміри (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 110—111, рис. 1).

Наведені приклади житлових і господарських будівель пізнього українського середньовіччя демонструють існування будинків з «житловим» котлованом та побутування господарських конструкцій на зразок холодного підкліту. Це дозволяє припускати, що вико-

ристання котловану у зведенні жител досить тривалий час було необхідною умовою.

Підводячи підсумок цій невеликій розвідці, зауважимо, що говорити лише про еволюційний розвиток сіверянського (слов'янського) житла слід обережно. Більш слушно обстоювати багатоваріантність у житловому будівництві, а не схилитися до опозиції заглиблене житло чи наземне. Вірогідно, що традиційність житла, в першу чергу, визначалася природно-кліматичними чинниками, аніж «прогресом» у будівництві. Це підтверджується матеріалами численних пам'яток Лівобережжя Дніпра, а також певною мірою інших територій Південної Русі.

- Голубева І. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — 16. — С. 71—75.
- Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000.
- Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005.
- Енукова О.Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX—XIII вв. — Курск, 2007.
- Козловський А.О., Ієвлев М.М. Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва // АЛЛУ. — 2009. — 1 (25). — С. 41—46.
- Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — 2001. — 2 (10). — С. 46—56.
- Моргунов Ю.Ю. Сампсониев Остров: пограничная крепость на посольской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. — М., 2003.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пуголовок Ю.О. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Конституції, 4 у м. Полтава в 2008 р. // НА ЦОДПА. — Спр. 545.
- Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — К.; Полтава, 2009.
- Пуголовок Ю.О., Супруненко О.Б. Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) // АЛЛУ. — 2009. — 1 (25). — С. 47—52.
- Пустовалов С.Ж. На о. Байда знайдена оселя аристократа // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — 17. — С. 3—9.
- Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 209.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 208.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду Літописної Лтави в 1997 році. Ч. 2 (розкоп № 1/1997) // НА ЦОДПА. — Спр. 322; Ч. 3 (розкоп № 2/1997). — Спр. 324.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 150.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — 1 (9). — С. 52—76.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15, Першотравневий пров., 5) // НА ЦОДПА. — Спр. 494.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — К.; Полтава, 2008.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 122—131.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — К.; Полтава, 2009. — Ч. 1; 2009а. — Ч. 2.

- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. — К., 2010.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. — 2008. — 1—2 (23—24). — С. 110—116.
- Філіпчук М.А. Про появу наземних жител Ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — 1. — С. 244—261.

Надійшла 28.04.2011

Ю.О. Пуголовок

ЭВОЛЮЦИЯ ЖИЛИЩА РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Вопрос развития форм жилища является достаточно сложным и неоднозначным. На сегодня точно не установлено, какая форма жилья была первичной — углубленное жилье или наземное. Не до конца решен и вопрос, какие факторы влияли на выбор конструкции жилищ. В значительной степени эти вопросы слабо освещены для восточнославянского домостроительства в целом, как и для северянского в частности. Рассматривая особенности развития жилья восточных славян в VIII—XI вв., исследователи подходят к этому вопросу преимущественно из эволюционистских позиций. Выстраивается схема, когда жилище проходит в своем развитии путь от углубленного к наземному.

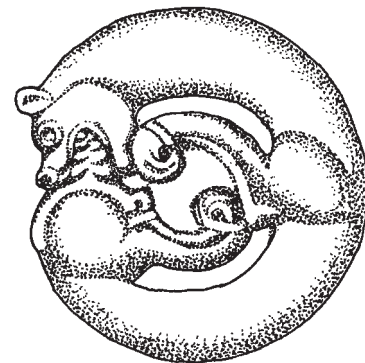
Но утверждать лишь эволюционное развитие северянского (славянского) жилья следует осторожно. Более справедливо говорить о поливариантности в жилищном строительстве, а не склоняться к оппозиции сначала углубленное, а затем наземное жилье. Вероятно, что традиционность в строительстве жилищ, в первую очередь, определялась природно-климатическими факторами, нежели «прогрессом» в строительстве. Это предположение подтверждается на материалах многочисленных памятников Левобережья Днестра, а также, в определенной степени, и других территорий Южной Руси.

Yu.O. Puholovok

EVOLUTION OF ROMNY CULTURE DWELLINGS

The issue of development of dwelling forms is quite complicated and ambiguous. It is not clearly determined today which dwelling form was original: deepened or surface house. No to the end there is solved an issue of what factors influenced the choice of dwelling structure. Substantially, these problems are hardly elucidated for the Eastern Slavs' house building as a whole and for the Sivityans' one in particular. Discussing peculiarities of the Eastern Slavs' dwelling development from the 8th to the 11th c., the scholars approach this issue mainly from the evolutionary positions. The scheme of consecutive passage from the deepened to the surface dwellings is developed.

However, the statement of the only evolutionary development of the Sivityans' (Slavs') dwelling should be made carefully. It is more correct to speak of variability in house building, than to abandon oneself to the idea of opposition of deepened first and then surface dwellings. Apparently, traditionalism in house building was determined first of all by environmental and climate factors, than by a «progress» in building. This supposition is confirmed by materials of numerous sites in the Dnipro River left bank region, as well as in certain degree by the materials of other territories of the South Rus.

О.Л. Позіховський, К.П. Бунятян

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР В ОКОЛИЦЯХ ОСТРОГА

Публікація поповнює добірку пам'яток культури кулястих амфор на Західній Волині, відкритих, головню, останнім часом.

Ключові слова: Західна Волинь, культура кулястих амфор, поселення, поховання.

Перша на Західній Волині кам'яна гробниця до-
стеменно культури кулястих амфор (ККА), що
потрапила в анали історіографії, була виявлена
1900 р. неподалік Острога, поряд с. Межиріч в
уроч. Фільварок (Свешников 1983, с. 27—28,
табл. VII). За незначної загалом кількості таких
пам'яток найбільше їх припадає саме на Острог
і його околиці. І ця тенденція зберігається, хоча
суттєвим поповненням їх не можна похвалити-
ся. Нині поховань побільшало на три. У рік ви-
ходу зведення І.К. Свешнікова в с. Новомалин
селяни зруйнували кам'яну гробницю; 1997 р.
О.Л. Позіховський обстежив зруйноване гос-
подарськими роботами ґрунтове поховання в
с. Михалківці (див. нижче); 2006 р. досліджена
кам'яна гробниця з розміщенням поблизу похо-
ванням тварин у пункті Острог-Земан — поряд
оригінального могильника енеолітичного часу
(Позіховський, Самолюк 2006; 2007).

З цією ситуацією контрастує кількість
пунктів, де під час розвідок чи розкопок вияв-
лені сліди діяльності населення ККА у вигляді
уламків кераміки, крем'яних знарядь чи навіть
об'єктів цієї культури. Врахування їх трохи до-
повнило карту пам'яток Острожчини та Укра-
їни загалом (Szmyt 1999), але число їх повсяк-
час зростає (приміром: Прищепа, Ткач 2006).
Про такі пам'ятки, головню в межах Острозь-
кого р-ну, ще не введені до наукового обігу або
введені частково, теж піде мова (рис. 1).

Поховання

Михалківці — ґрунтова могила зруйнована
1997 р. під час риття кагату. Її розміри не вста-

новлені, глибина 1,1 м. У південній частині до-
лівки О.Л. Позіховський виявив *in situ* нижню
частину кісток ніг, біля яких були помітні сліди
від посуду — ямки і кілька уламків амфори в
одній із них. У викиді трапилися фрагменти від
тієї само посудини та ще трьох. Відтак, небіж-
чик був похований головою на північ та в су-
проводі щонайменше чотирьох посудин, роз-
міщених в ногах (1—4), та сокири (5), позиція
якої не встановлена.

1. Куляста амфора (рис. 2, 1)¹ з циліндрич-
ною горловиною, чотирма вушками та плос-
ким чітко виділеним дном. Зовні чорно-сіра
з коричневими плямами, зсередини — чорна.
З обох боків помітні горизонтальні смуги від
загладжування. Злам чорний, у тісті доміш-
ка дрібно потовченого вапняку. Оздоблена на
плічках горизонтальною смугою з двох рядів
вертикальних відбитків прямого штампа, об-
лямованої знизу та зверху рядами відбитків ку-
тового штампа. Орнамент заповнений білою
пастою. Н 30,0 см, Д вінець 20,0 см, Д тулуба
30,0 см, Д денця 12,4 см, товщина стінок 0,4—
0,6 см.

2. Куляста амфорка (рис. 2, 2) з циліндрич-
ною горловиною та двома вушками, денце не
реконструюється. Зовні чорна, добре загладже-
на, з дрібними порами, зсередини темно-сіра з
горизонтальними смугами від загладжування,
підлощена. Злам чорний, у тісті домішка дрібно
потовченого вапняку. Стиль оздоблення пере-
гукується з попередньою амфорою, але візеру-
нок скомпонований дещо інакше. Центральну
смугою становлять ряди вертикальних відбитків

¹ Рисунок виконані В.О. Самолюком (Михалківці,
Бродів) і Д.Ю. Вертелецьким.

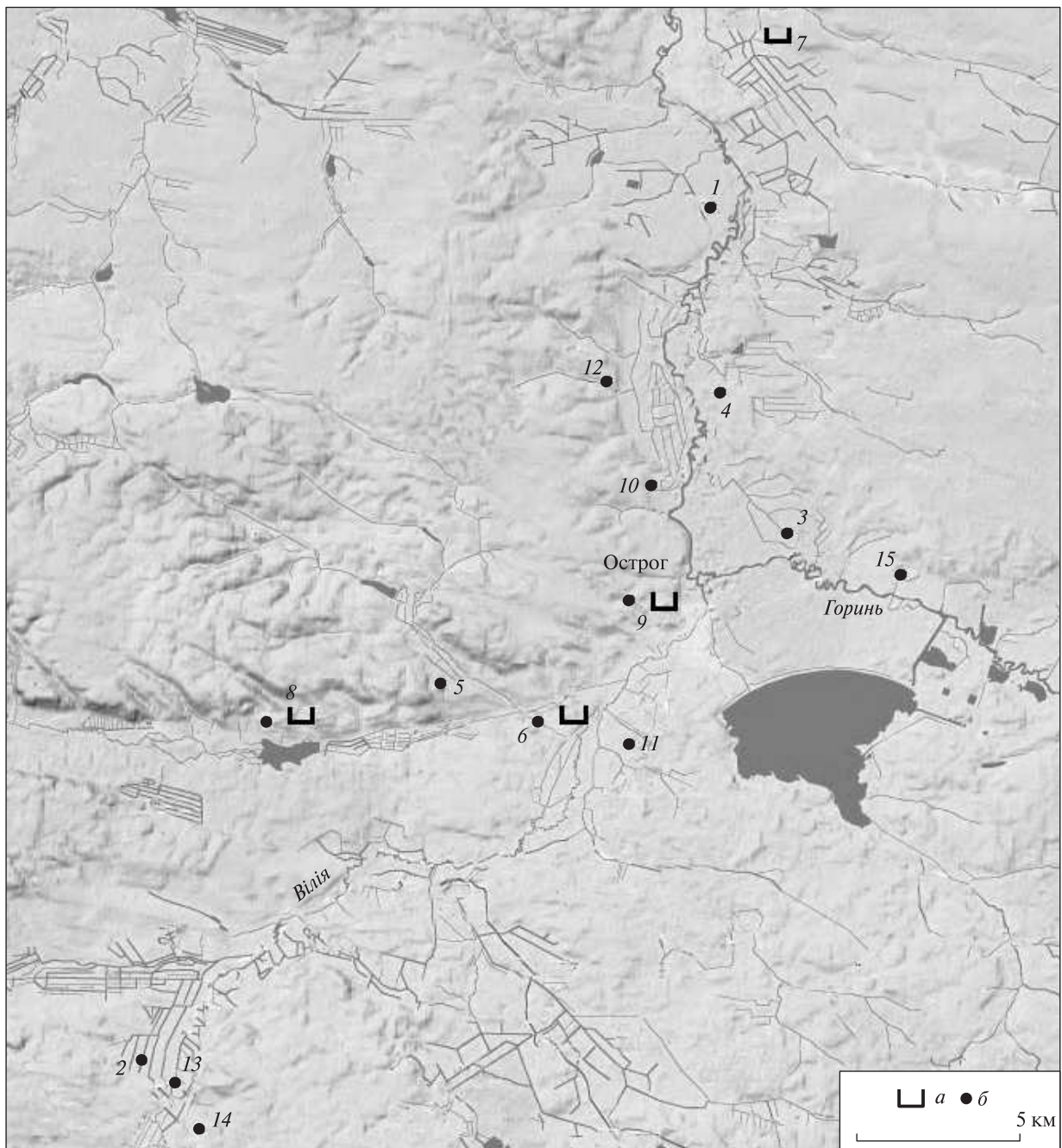

Рис. 1. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога: 1 – Бродів, 2 – Вілія, 3 – Вільбівне, 4 – Кургани, 5 – Лючин, 6 – Межиріч, 7 – Михалківці, 8 – Новомалин, 9 – Острог, 10 – Розваж, 11 – Слобідка, 12 – Хорів, 13 – Заріччя, 14 – Карпилівка, 15 – Нетішин. Умовні позначки: а – поховання, б – поселення

прямого штампа, що суцільно охоплюють горловину та спускаються на плічка пасмами. Знизу і зверху вони облямовані смугами з відбитків кутового штампа. Орнамент заповнений білою пастою. Н приблизно 15,0 см, Д вінець 9,4 см, Д тулуба 13,0 см, товщина стінок 0,4 см.

3. Вазоподібна посудина (рис. 2, 3) з двома вушками та чітко виділеним дном. Зовні сірувато-коричнювата, заглажена, зсередини темно-сіра. В тісті домішка слюдистого піску та потовченого

біло-рожевого каменю (зерна до 0,4 см і дрібніші). Н 14,0 см, Д вінець 16,0 см, Д тулуба 23,0 см, Д дна 10,0 см, товщина стінок 0,4–0,5 см.

4. Амфора (рис. 2, 4) з тулубом овоїдної форми, вузькою циліндричною горловиною та слідами двох масивних ручок. Денце не вціліло. Зовні темно-коричнева з розчесами, всередині темна, сіро-чорна з розчесами, заглажена. Злам черепка чорний, у тісті домішка дрібно-слюдистого піску та окремі зерна (до 0,4 см) по-

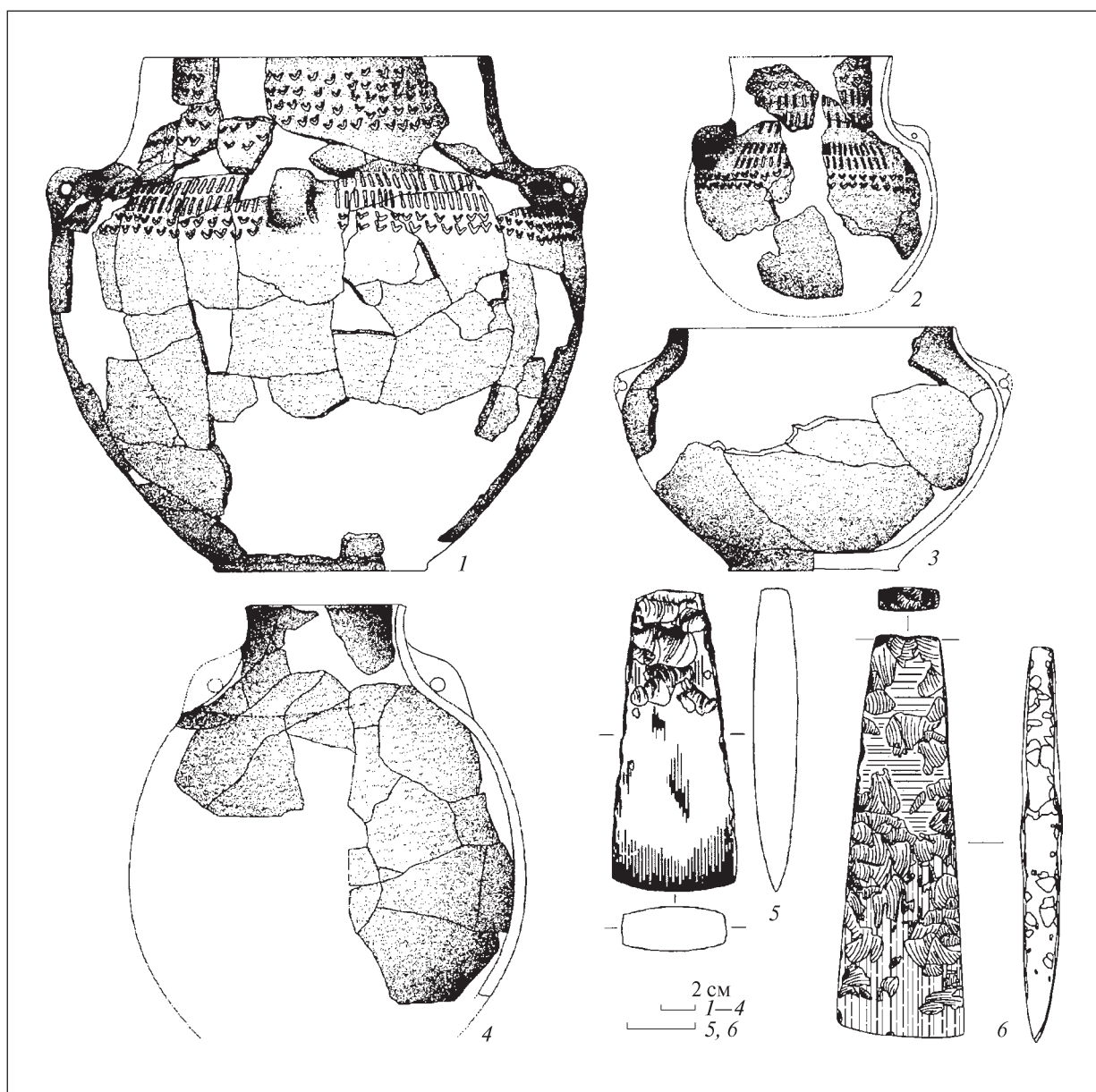

Рис. 2. Супровід поховань: 1–5 — Михалківці; 6 — Новомалин

дрібненого каменю рожевого, сірого та білого кольору. Вціліла висота 23,0 см, Д горловини 8,2–8,6 см, Д тулуба 23,0 см, товщина стінок 0,4–0,6 см.

5. Трапецієподібна шліфувана сокира-тесло з чорно-молочно-сірого кременю (рис. 2, 5). Стінки дещо випуклі. Довжина 8,9 см, ширина леза 3,8 см, обухка — 2,1 см.

Це третє на Західній Волині поховання ККА, достеменно влаштоване в ямі. Інші виявлені біля с. Городок в уроч. Мала Рудка під Рівним (Свешников 1983, с. 21–22) та біля с. Оздів Волинської обл. (Мазурик, Панишко 1998).

Новомалин — пункт внесений І.К. Свешниковим до зведення пам'яток ККА як непев-

но документована через невцілілий супровід кам'яна гробниця, виявлена випадково наприкінці 19 ст. (Свешников 1983, с. 28). Нині він надійно лишається в списку пам'яток ККА. 1983 р. на північно-східній околиці села, на пологому схилі краю плато, селяни зруйнували гробницю з вапнякових плит і брукованою дрібним камінням долівкою, орієнтовану південь—північ. За їхньою інформацією, в ній був один скелет. У викиді О.А. Бондарчук і О.Л. Позіховський знайшли фрагмент середньої частини тулуба амфори. Місцеві мешканці також передали до Державного історико-культурного заповідника м. Острог трапецієподібну сокиру-тесло з темно-сірого волинського туронського креме-

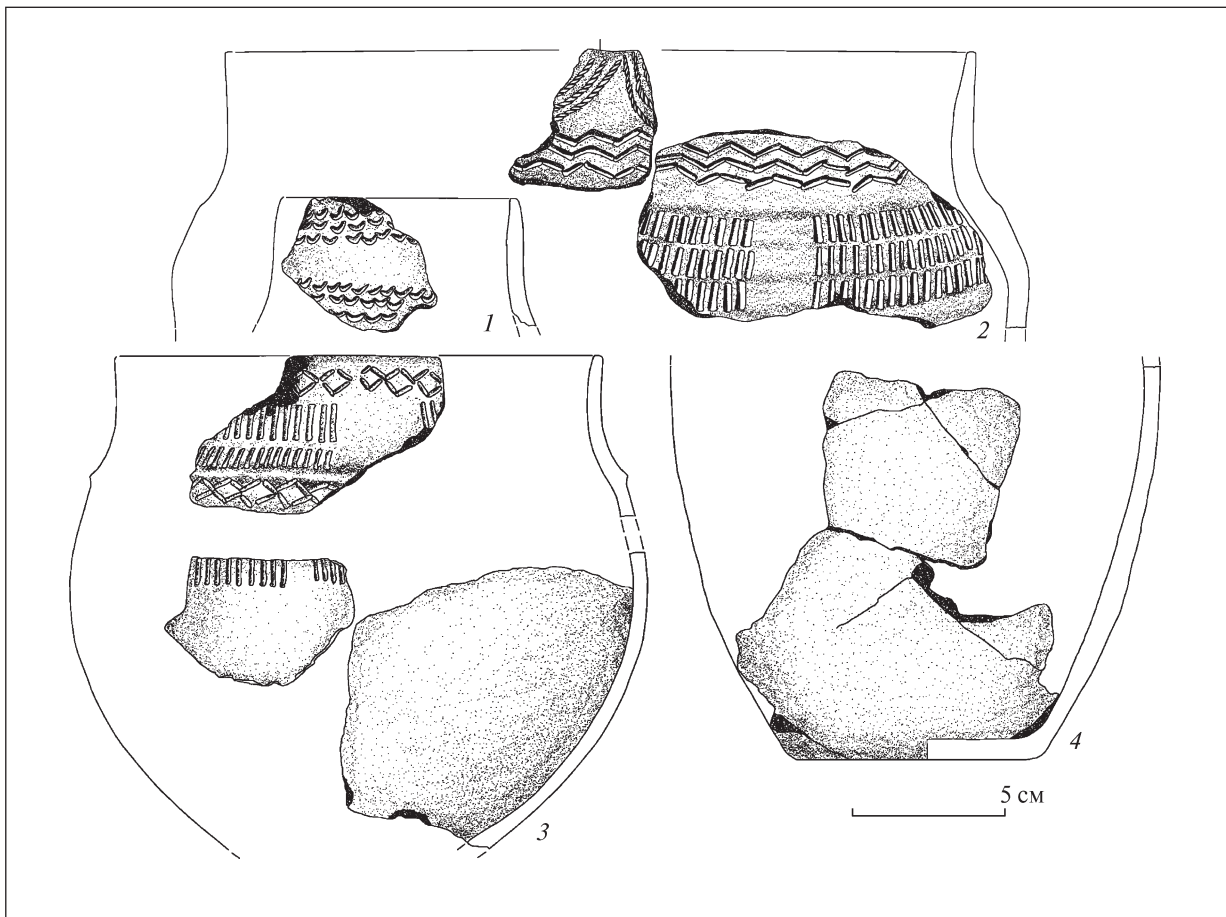

Рис. 3. Острог, уроч. Карпати. Знахідки з кам'яної гробниці

ню. Її розміри: довжина 11,7 см, ширина обуха 1,8 см, леза — 3,7 см (рис. 2, 6).

Додамо, що на захід від села обстежені два поселення значних (за поширенням матеріалу на поверхні) розмірів, де 2007 р. зібрані артефакти різних культур, зокрема й ККА.

Острог, уроч. Карпати — кам'яна гробниця, виявлена випадково 1969 р. на північній околиці міста. Повторне звернення до цієї пам'ятки спричинено дещо «вільною» передачею супроводу. У Державному історико-культурному заповіднику м. Острог уціліли уламки від чотирьох посудин, вигляд яких відрізняється від поданих у публікаціях (Сवेशников 1983, с. 27, табл. V, 1, 4—6; Szmyt 1999, Pl. 30, 1, 2, 8, 9).

Фрагмент вінця вузькогорлої амфори, оздобленого двома горизонтальними смугами орнаменту у вигляді рибиної луски (рис. 3, 1). Поверхня темно-сіра, лощена; маса відмулена, з природною домішкою дрібного піску, злам тришаровий. Д 7,6 см, товщина 0,5 см.

Два фрагменти (третій втрачений) верхньої частини широкогорлої великої амфори (рис. 3,

2), орнаментованої шнуровими фестонами під краєм виливу та прямокутним штампом — потрійна смуга зигзага внизу горловини і три ряди вертикальних відбитків на плічках, згруповані в пасма. Поверхня з обох боків темно-коричнева, заглажена (зсередини помітні горизонтальні вузькі смужки); маса щільна з домішкою подрібненого кварцу, жорстви та грудочок висушеної глини. Д вінець приблизно 24,0 см, товщина стінок 0,6—0,9 см.

Три фрагменти невеликої широкогорлої амфори (рис. 3, 3), оздобленої прямокутним штампом (фрагмент з вушком втрачений). Горловина орнаментована смугою подвійних рядів зигзага, що утворюють ромби, облямованої знизу подвійним рядком вертикальних відбитків, згрупованих у пасма. Такий само візерунок, відділений від горловини потовщенням-валиком, схоже, був продубльований і на плічках. Поверхня темно-сіра, лощена, зсередини тоненькі смужки від загладжування; маса відмулена, домішка перегорілого кременю різного розміру, злам одношаровий, темний. Д вінець 16,0 см, товщина стінок 0,5 см.

Фрагменти нижньої частини стрункої амфори (рис. 3, 4). Поверхня коричнева, лощена; маса відмулена, домішка грудочок висушеної глини, кровавика та природна — дрібного піску, злам одношаровий. Д денця $7,8 \times 8,1$ см, товщина стінок $0,4\text{--}0,5$ см.

Зауважимо, що не зовсім вдало проілюстрований І.К. Свешніковим і інвентар із гробниці Межиріч, особливо сокири-тесла. Неточності в ілюстраціях і описі матеріалу загалом підживляють довіру до інформації вченого. Це тим паче очевидно з появою праці М. Шмит, рисунки якої вочевидь демонструють певні розбіжності з поданими І.К. Свешніковим, як, приміром, кераміка з поховань у Городку уроч. Мала Рудка (пор.: Свешников 1983, табл. IV, 3, 8; Szmyt 1999, Pl. 7, 3, 4) та ін.

Сліди поселень ККА

Бродів — сліди поселення на північ від села на першій надзаплавній терасі лівого берега Горині виявив наприкінці 1970-х рр. О.А. Бондарчук. У 2008 р. у місці найбільшого скупчення знахідок О.Л. Позіховський і В.О. Самолюк заклали розкоп площею $23,8\text{ м}^2$ і шурфи, в яких виявлені матеріали від доби енеоліту до XVII ст. (Прищепа та ін. 2008). Об'єкт ККА (за польовою документацією, об'єкт К) поруйнований збоку обривом, а зверху — котлованом споруди XVII ст. В її долівці виявлено нижню частину округлої в плані ями діаметром $1,1$ м, що розширювалася до дна до $1,7$ м. Висота вцілілої частини $0,7$ м (рис. 4).

У заповненні ями виявлені дрібні уламки посуду (рис. 5), оздоблені прямокутним штампом, вдавленнями від пальця зі слідами нігтя (найбільше), два фрагменти зі шнуровим орнаментом і оздоблений ритованими лініями, заповненими білою пастою. Привертають увагу уламки великої амфори з вушками та рельєфним горизонтальним валиком на плічках, від якого вверх відходить вертикальний (рис. 5, 1). Діаметр вінець $24,0$ см, товщина стінок $0,5\text{--}0,7$ см. Загалом кераміка виготовлена з добре вимішаної щільної маси з домішкою дрібної жорстви, перегорілого кременю та природного дрібнослюдистого піску. Поверхня заглажена, іноді підлощена, чорно-коричневих відтінків.

З-поміж інших знахідок — чотири кістяні проколки (рис. 6, 1—4), крем'яні вироби (рис. 6, 5—8) із західноволинського туронського кремнію сірих відтінків, зокрема кутовий різець на сколі шліфованої сокири (рис. 6, 6)

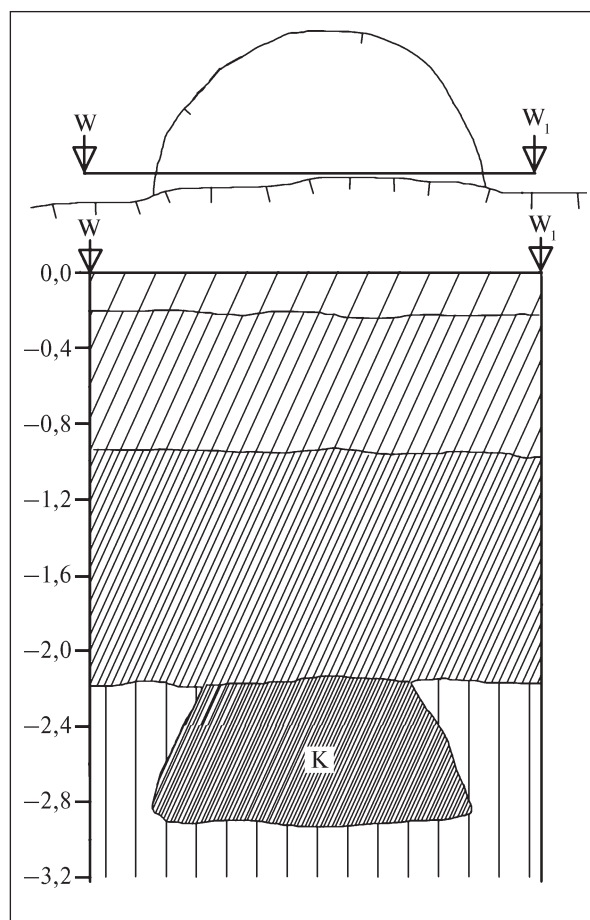

Рис. 4. Бродів, об'єкт К

і 12 річкових мушель з просвердленим отвором (рис. 6, 9). Мушлі родини *Theodoxus* (визначення канд. геогр. наук Р.Я. Дмитрука), які були, мабуть, разком на шию чи руку (браслет), вперше знайдені на Західній Волині та вкрай рідкісні і в сусідній (польській) групі ККА (Wiślański 1966, s. 45). Зокрема, разок намиста з мушель *Himnea ovata* трапився в Потирах у похованні 1 (Nosek 1967, s. 335, гус. 101).

У культурному шарі знайдено ще декілька уламків кераміки, зокрема й оздоблений візерунком у вигляді риб'ячої луски (рис. 6, 10—13).

За стилем орнаменталізації посуду об'єкт К із Бродова дещо перегукується з матеріалами з Пересопниці (Терський 1998), де об'єкт (яма) за кістками тварин датований ^{14}C 2460—2320 cal BC (Szmyt 1999, p. 65).

Вілія — в широкій заплаві лівого берега однойменної річки, на північ від села, є невеликі піщані підвищення — останці, на яких в різні роки виявлені різночасові пам'ятки, на трьох зафіксовані сліди перебування людності ККА.

1. Грушова долина І. У 1980-х рр. О.М. Романчук, а в 1997 р. О.Л. Позіховський і В.О. Са-

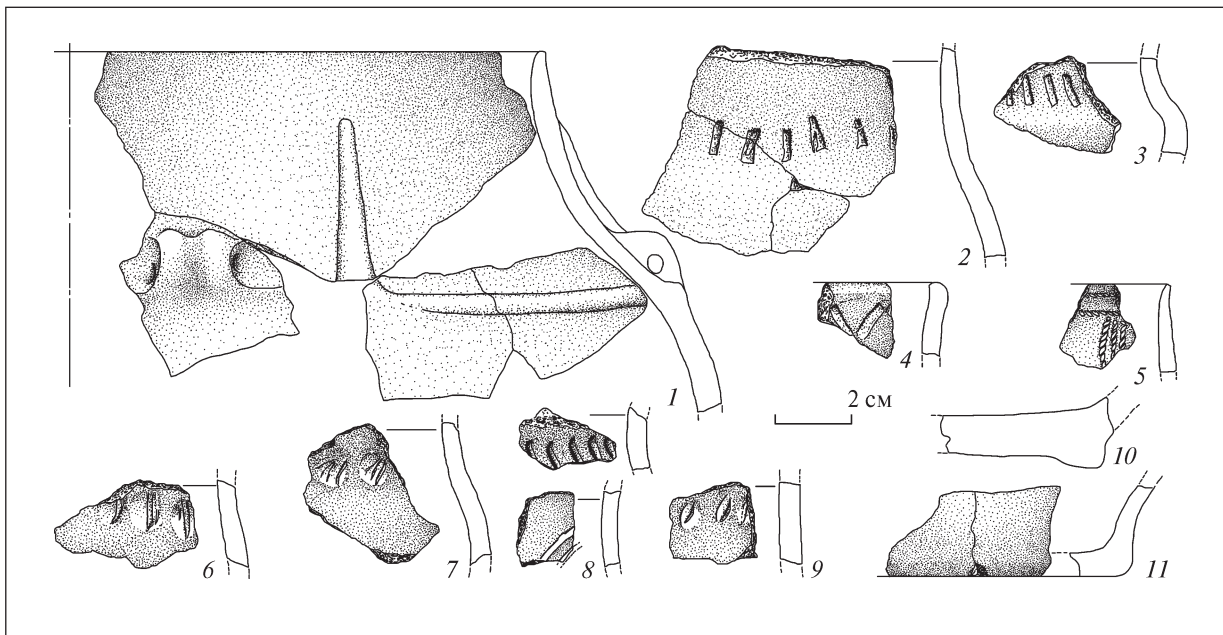

Рис. 5. Бродів, об'єкт К, кераміка

молюк у стінах меліоративної каналі та шурфі виявили уламки посуду ККА.

2. Грушова долина II. Багатошарове поселення виявлене О.А. Бондарчуком і О.М. Романчуком і надалі неодноразово відвідувалося О.Л. Позіховським. Знайдено, зокрема, уламки неорнаментованої вази ККА (рис. 7, 1).

3. Попова долина. На низькому останці, нині повністю зруйнованому, О.М. Романчук у 1983 р. зібрав матеріали ККА. У невеликій добірці є орнаментовані стінки амфор з домішками піску та вапняку? й уламки шліфованих сокир (Позіховський 1998, с. 140, рис. 1, 8).

Вільбівне — окремі знахідки в околицях села виявлені розвідками С.С. Березанської, А.П. Савчука та В.І. Канівця в 1950-х рр. На рубежі тисячоліть там зафіксовано кілька пунктів, де зібрані поодинокі зразки ККА (Романчук 2007, с. 479—481, рис. X). Ще кілька місцин виявлені пізніше, усі в заплаві правого берега Горині.

1. На захід від села на низькому піщаному підвищенні Д.Ю. Вертелецький 2005 р. в стінах меліоративної каналі виявив матеріали доби бронзи—раннього заліза, зокрема фрагменти посуду ККА (рис. 7, 2—5).

2. В уроч. Радомишля, на західній околиці села, на високому піщаному останці, порослому сосновим лісом, зібрані окремі фрагменти кераміки ККА та крем'яна шліфована сокира-гесло.

3. Уроч. Горохувисько — піщаний останець у заплаві. 1996 р. в стінах силосних траншей О.Л. Позіховський, окрім кераміки енеоліту—

раннього заліза, знайшов неорнаментоване вінце півкулястої миски ККА.

5. Мис, де стоїть церква. В процесі розвідок 2007 р. (керівник Б.А. Прищепа) був закладений шурф 2,0 × 2,0 м. У передматериковому шарі трапилася кераміка та крем'яні вироби ККА.

Кургани — біля цього села в 1950-х рр. провадив розвідки В.І. Канівець. 1999 р. О.М. Романчук виявив двошарове поселення за 3,0 км на північний схід від села (Кургани II) з матеріалами маліцької культури та ККА (Романчук 2007, с. 482—483, рис. XIV, 1, 3, 4).

Ще одне поселення, в уроч. Панський Сад, що на північний захід від села, розміщене в широкій заплаві правого берега Горині, на піщаному останці, з заходу та сходу оточеному старицями. У 2002 та 2007 рр. Д.Ю. Вертелецький, А.Б. Бардецький і О.Л. Позіховський зібрали там окремі фрагменти кераміки ККА (рис. 7, 6).

Лючин, уроч. Полянки — у 1980-х рр. О.Л. Позіховський виявив багатошарове поселення на південь від церкви, в широкій долині р. Збитенька, на східному краї низького останця. З-поміж інших зібраних на поверхні знахідок трапилося кілька уламків кераміки ККА.

Межиріч — біля села, окрім кам'яної гробниці, виявлено два пункти, де трапилися сліди ККА (Позіховський 1998, с. 141, рис. 1, 1—7). Додамо до них багатошарове поселення в уроч. Вигін-Ферма — на першій надзаплавній тера-

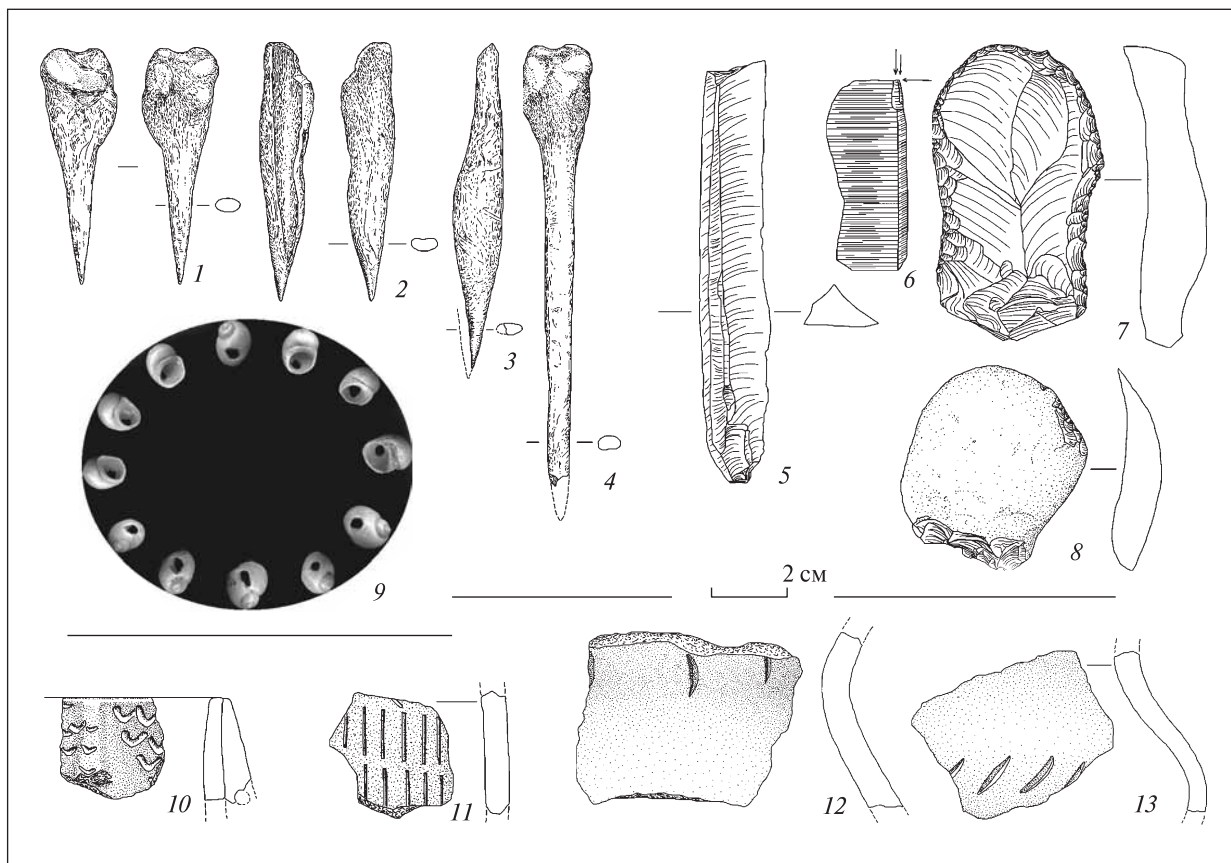

Рис. 6. Бродів: 1—9 — об'єкт К; 10—13 — кераміка з культурного шару

сі правого берега Вілії, виявлене в 1980-х рр. і частково досліджене в 2009—2010 рр. О.Л. Позіховським. В розкопі площею 300 м² трапилося трохи кераміки ККА, зокрема уламок амфори з «вусами» під вушком і уламок сокири-тесла з сірого західноволинського туронського кременю (рис. 7, 7, 8).

Острог — на території міста сліди ККА трапилися в кількох місцях.

1. Уроч. Старий пляж I — багат шарове поселення розкинулося в заплаві р. Вілія на низькому піщаному останці, західний край якого перетинає річка. Виявлене в 1950-х рр. місцевими краєзнавцями. Зібрані нечисленні матеріали ККА — уламки кераміки (рис. 8, 1, 2) і заготовка сокири-тесла з темно-сірого західноволинського туронського кременю (рис. 8, 3).

2. Нове місто (вул. Згоди), перша надзаплавна тераса правого берега Вілії. Під час охоронних розкопок 2005 р. в культурному шарі знайдені уламок орнаментованої стінки амфори та фрагмент крем'яної сокири-тесла (Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006).

3. Вул. Академічна, 10—12 (подвір'я костелу та церкви Св. Миколая) — найвища ділянка першої надзаплавної тераси лівого берега Вілії.

В культурному шарі трапилися окремі неорнаментовані фрагменти від амфор і вази. На стінці однієї з амфор розміщена мала підковоподібна ручка з вертикальним отвором, на стінці іншої — відбитки підтрикутного штампа (Прищепа та ін. 2005).

Нижче та далі на схід, на нижньому краї цієї тераси на розі вул. Островського та Яворницького, в 2009 р. О.А. Бондарчук і О.Л. Позіховський у шурфі виявили ще кілька фрагментів посуду ККА.

Додамо, що в різний час у місті випадково знайдено вісім сокир-тесел і доліт, зокрема у вказаних місцях (Нове місто, Старий пляж I), а 1941 р. — сокира-тесло в уроч. Карпати (вул. Городище; рис. 8, 4), де пізніше була виявлена кам'яна гробниця (Свешников 1983, с. 27). Вони виготовлені із західноволинського туронського сірого кременю різних відтінків, інколи смугастого, і ретельно зашліфовані.

4. Сліди цвинтаря ККА є і на згаданій пам'ятці Острог-Земан. Дослідження її тривають, тож обмежимося ілюстрацією однієї посудини (рис. 8, 7).

Розваж, уроч. Кошара — багат шарова пам'ятка на схід від села, в широкій заплаві лі-

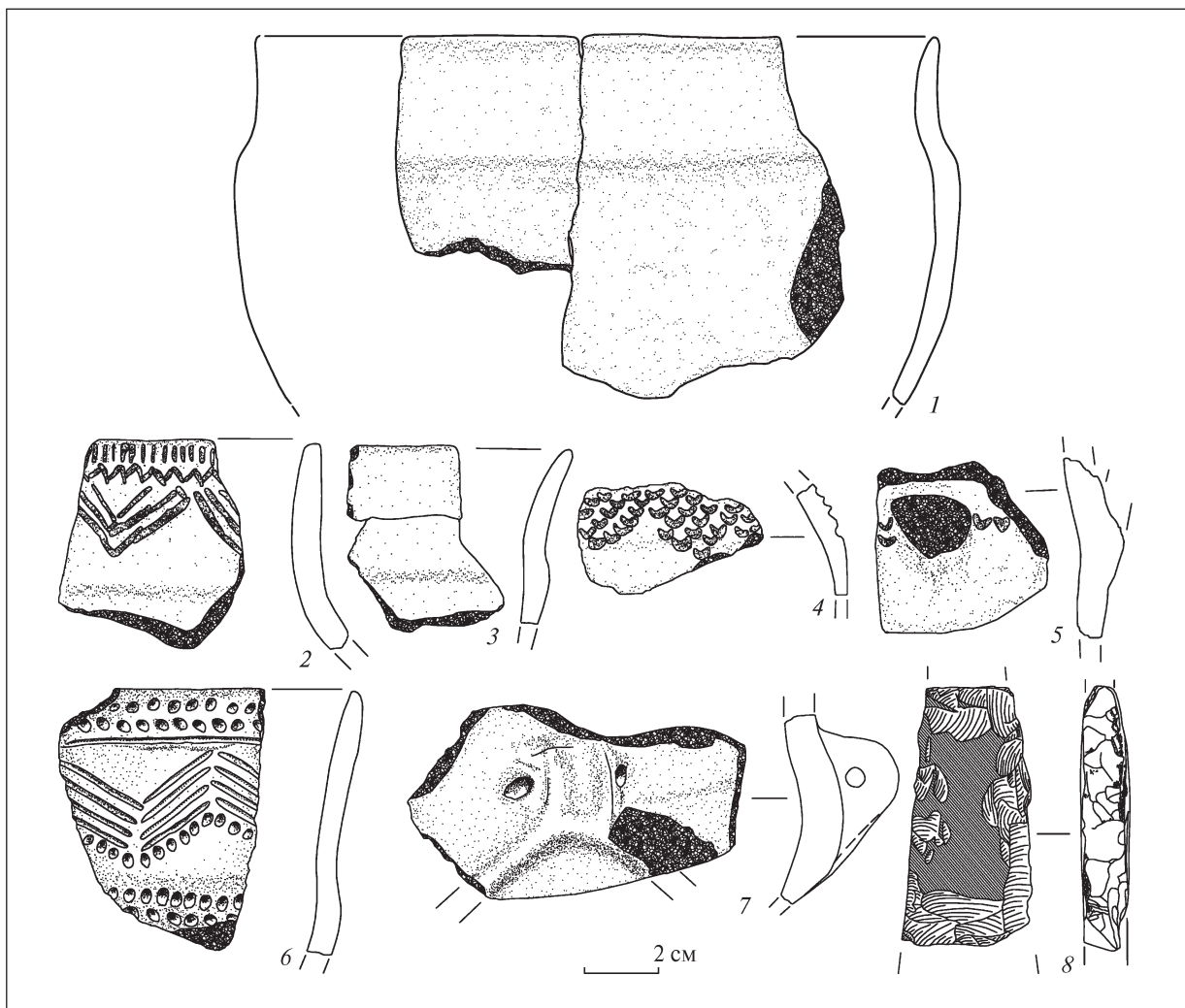

Рис. 7. Знахідки з пунктів: 1 — Вілія, Грушова долина ІІ; 2—5 — Вільбівне; 6 — Кургани, Панський Сад; 7, 8 — Межиріч, Вигін-ферма

вого берега Горині. Відкрита 1996 р. О.Л. Позіховським і досліджується під його керівництвом з перервами від 2005 р. З різночасових матеріалів опубліковані знахідки городоцько-здовбицької культури (Бунятян, Позіховський 2011). Загалом розкопано площу 500 м². На тлі інших культур матеріали ККА одиничні та представлені уламками амфор і ваз. Можливо, до цієї культури належить частина крем'яних сокир-тесел з заполірованим лезом.

Монастирьок — на схід від села, на низькій лівій терасі Горині 2008 р. Д.Ю. Вертелецький знайшов два уламки кераміки ККА: неорнаментоване вінце з вертикальним вушком і орнаментовану стінку (рис. 8, 5).

Мощаниця — 2008 р. О.Л. Позіховський зібрав поодинокі матеріали ККА на південь від замку, на лівому березі струмка.

Слобідка — біля цього села відмічено два пункти.

1. Слобідка І (Кар'єр) — багатошарове поселення на західній околиці села, на першій надзаплавній терасі правого берега Вілії, виявлене в 1950-х рр. Й.В. Новицьким (Свєшніков, Нікольченко 1982, с. 87). Збори А.Б. Бардецького та Д.Ю. Вертелецького 2004 р. підтвердили різночасовий характер пам'ятки. Знайдено фрагмент вінця ККА (рис. 8, 6).

2. Слобідка ІІ (уроч. Березина ІІ) — багатошарове поселення виявлене О.М. Романчуком у 1970-х рр. на східній околиці села, на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси правого берега Вілії. Зібрані окремі фрагменти ККА (фігурує в публікації як Слобідка І/уроч. Березина І: Романчук 2007, с. 494—496, рис. XXX, 9).

Хорів, уроч. За озером — багатошарове поселення на низькому піщаному останці в широкій заплаві лівого берега Горині, виявлене О.Л. Позіховським і досліджене М.А. Пеле-

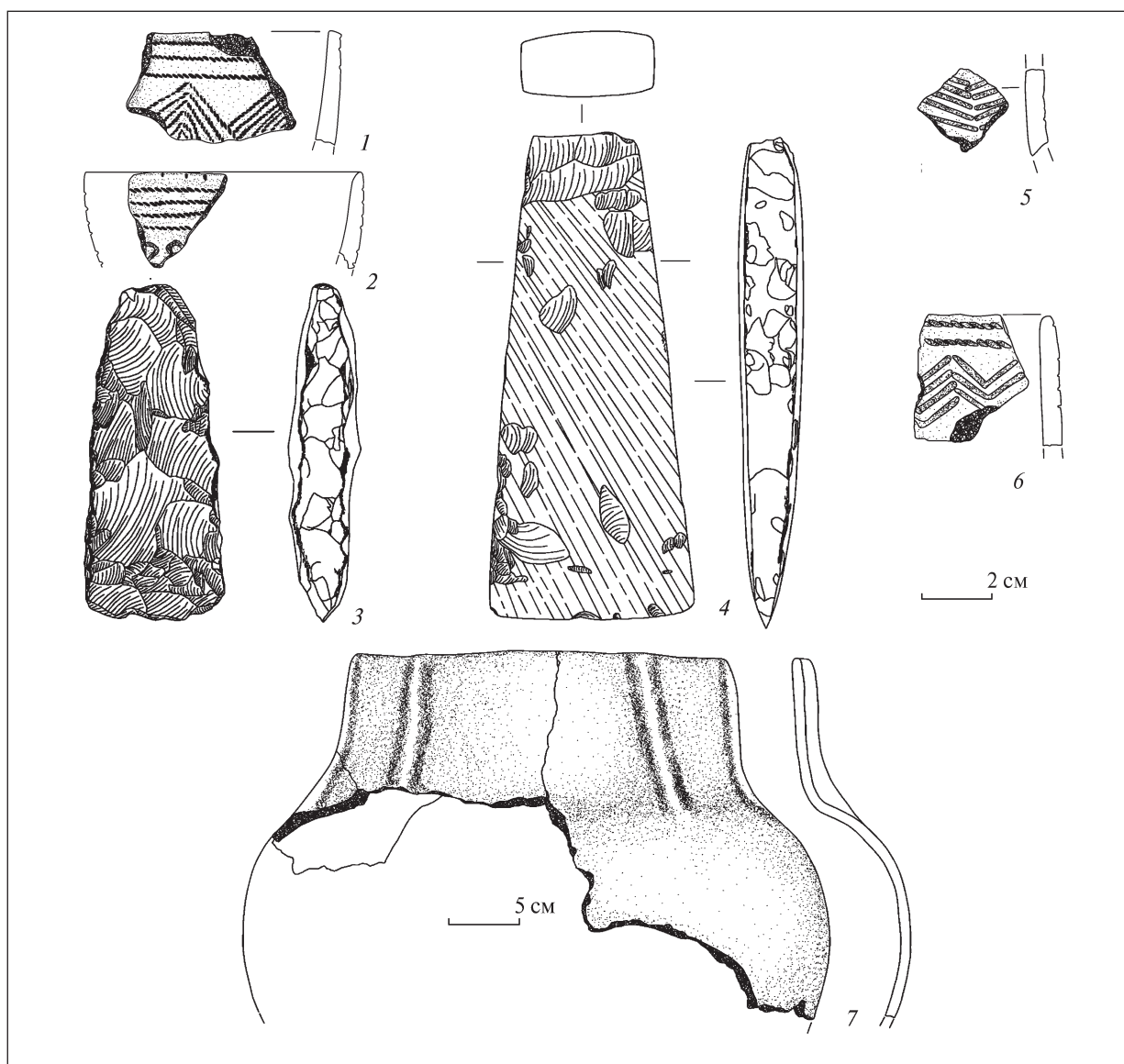

Рис. 8. Знахідки з пунктів: 1—3 — Острог, Старий пляж I; 4 — Острог, Карпати (вул. Городище); 5 — Монастирськ; 6 — Слобідка I; 7 — Острог-Земан

щишиним. У процесі розкопок 1976 р. (площа 542 м²) не знайдено жодної посудини ККА. 1981 р. в найнижчій східній частині останця (нині знищений меліоративною канавою) О.Л. Позіховський знайшов фрагмент орнаментованого вінця амфори.

Далі на південь, уже в межах Білогірського р-ну Хмельницької обл., матеріали ККА зафіксовані біля **Карпилівки** (уроч. Пасовисько II), а також **Заріччя** (уроч. Пастівник) — села, навпроти згаданого с. Вілія. У широкій заплаві правого берега Вілії, на низьких піщаних останцях, О.Л. Позіховський 1996 р. виявив багатоповне поселення, де зібрані фрагменти вазоподібного неорнаментованого посуду та сокиру ККА.

По правий бік Горині, навпроти Острога, біля нинішнього **м. Нетішин** (теж Хмельницька обл.) знахідки кераміки ККА зафіксовані розвідками ще в 1950-х рр. (Канівець 1952). На концентрацію тут таких пам'яток вказують розкопки під керівництвом С.С. Березанської курганных насипів (так зв. зольників) у заплаві Горині на рубежі тисячоліть. У кількох насипах, насичених знахідками різного часу, виявлені уламки посуду ККА. Наведемо декотрі з цих пам'яток².

Курганна група I, курган 1, 1998 р. — уламки кількох посудин (рис. 9).

² Висловлюємо щире подяку С.С. Березанській та учаснику експедиції Я.П. Гершковичу за дозвіл опублікувати ці матеріали. Зберігаються в Нетішинському міському краєзнавчому музеї.

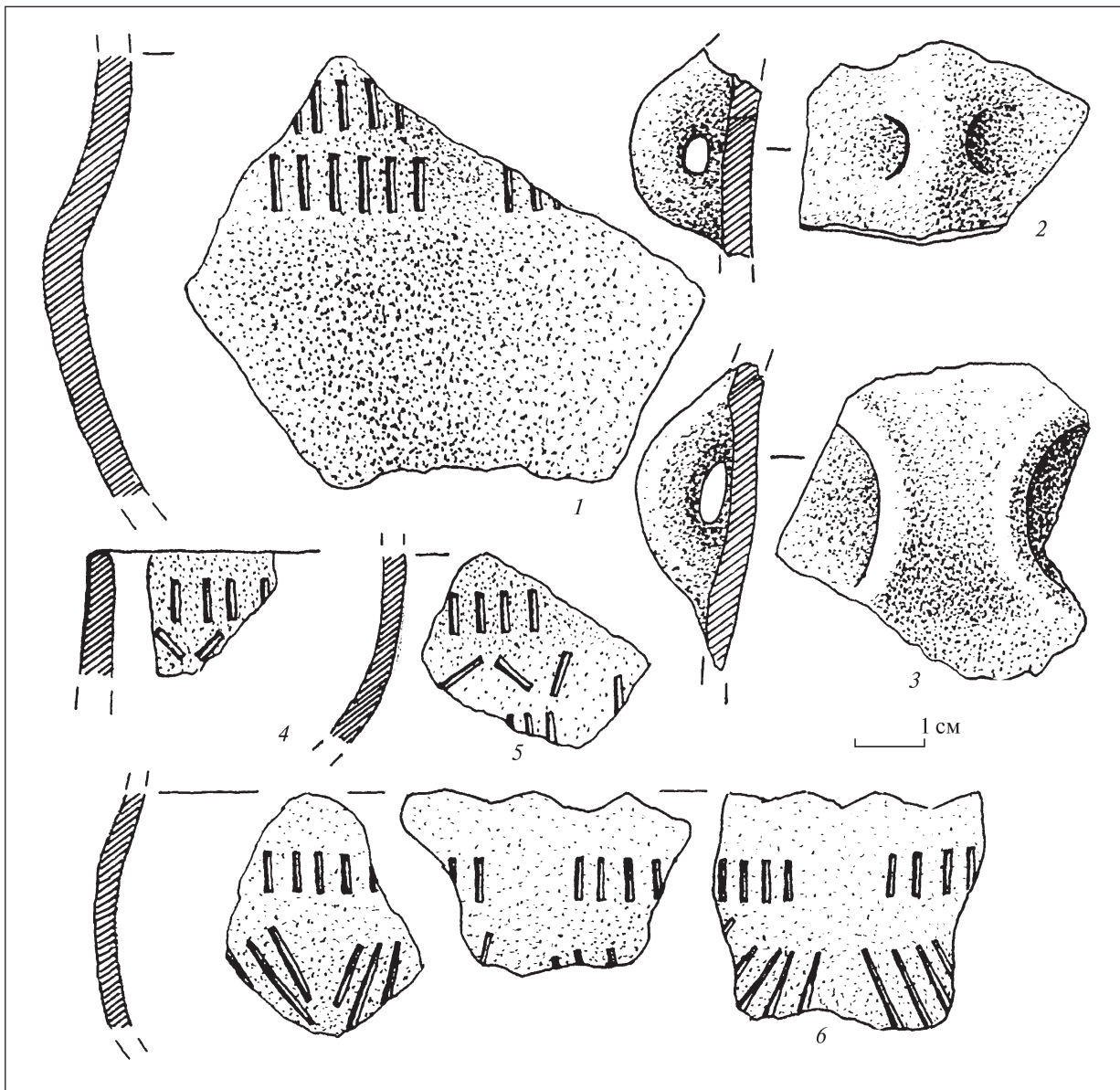

Рис. 9. Нетішин, група I, курган 1. Знахідки з насипу (тут і далі за С.С. Березанською)

Уроч. Козацькі Могили, курган 7, 1999 р. — 40—50 уламків посуду. Графічно частково реконструйовані: велика, мабуть, неоздоблена амфора (рис. 10, 1), вазоподібна неоздоблена посудина з вушками (рис. 10, 3), подібна до знайденої в похованні з Михалківців, та ще одна, прикрашена відбитками прямого штампа (рис. 10, 6). Привертають увагу уламки амфори з низенькою розхиленою горловиною, оздобленою рельєфними зашипами (рис. 10, 2).

Курган 12, 2003 р. — кілька уламків від амфори ККА (рис. 11).

Уламки посуду ККА з Нетішина, безперечно, вказують, що в процесі зведення цих насипів населенням тшинської культури були

поруйновані якісь об'єкти ККА, можливо й гробниці. На останнє може побічно вказувати опублікований курган 8 (Березанська, Гошко, Самолук 2004), де, крім 49 фрагментів посуду та крем'яної сокири-тесла ККА, виявлено рештки якоїсь кам'яної конструкції. Чи не скористалися для її зведення матеріалом давнішої гробниці?

Насамкінець додамо, що в Державному історико-культурному заповіднику м. Острог зберігається чимало крем'яних сокир-тесел і так зв. доліт ККА, що походять із Волосківців (уроч. Березина), Хорова (уроч. Підлужжя), Краєва, Плоски, Данилівки на Острожчині та сусідніх сіл Хмельницької обл. (Дорогоща та Кам'янка Ізяславського р-ну).

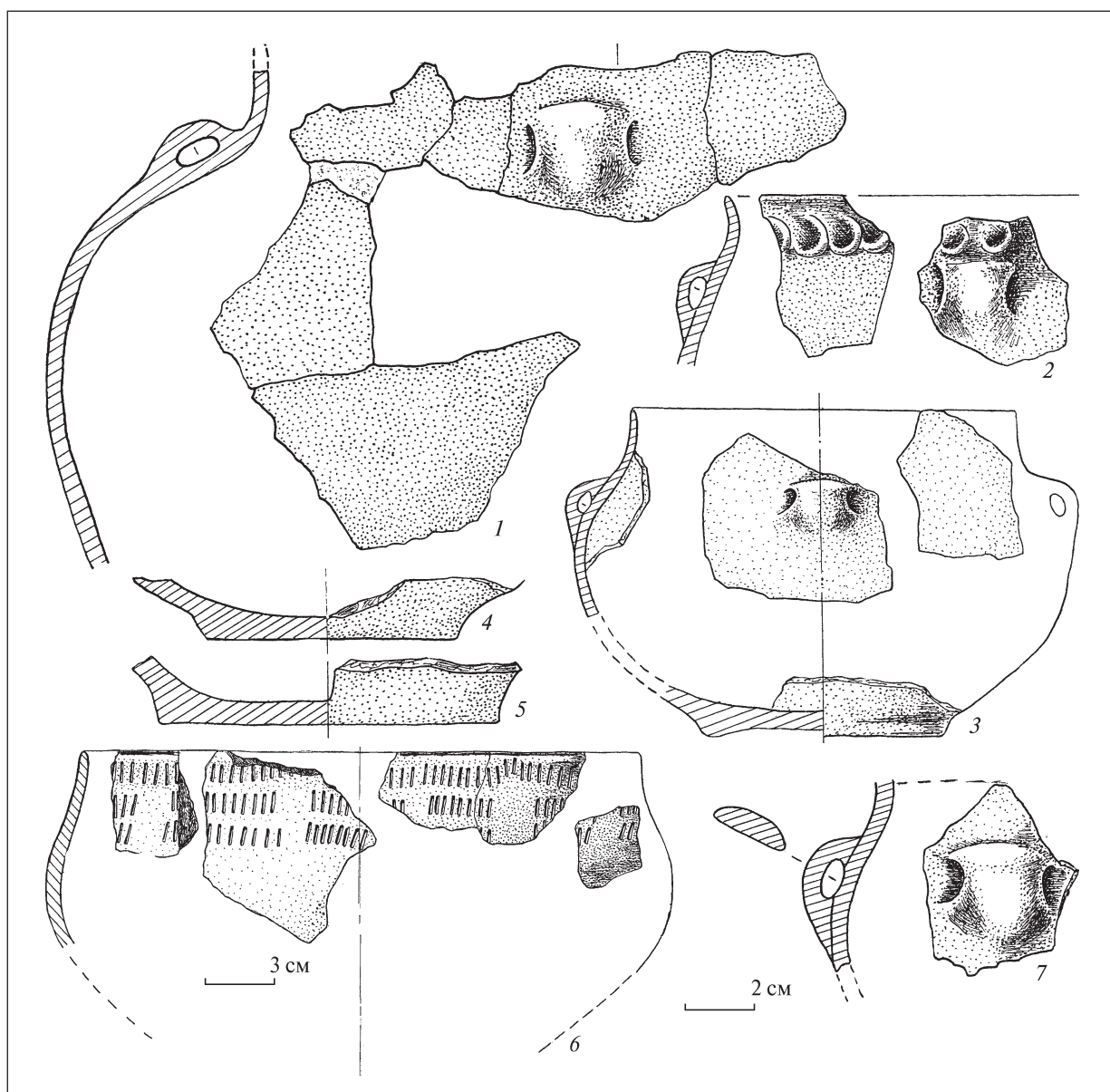

Рис. 10. Нетішин, Козацькі Могили, курган 7. Знахідки з насипу

Підсумки

З формального боку введення до наукового обігу нових пам'яток збагачує керамічний комплекс ККА Західної Волині незнаними досі варіантами форм і оздоблення. Строкатість посуду помітно зростає за рахунок матеріалів поселень, що яскраво продемонструвала перша ділянка розкопок у Пересопниці (Терський 1998) і підтверджують подані тут матеріали. Вони урізномбарвлюють на Західній Волині добірку амфор, мисок і вазоподібного посуду. З-поміж загалом типового для ККА посуду відзначимо оригінальні великі амфору з Бродова (рис. 5, 1) та горщик із Острога-Земана (рис. 8, 7), невідомий досі

на Західній Волині варіант вазоподібного посуду (рис. 2, 3; 10, 3). Так само загалом традиційна орнаментация поповнилася новими комбінаціями поєднання різних елементів, як приміром на амфорах із Михалківців (рис. 2, 1, 2), валиковим оздобленням (рис. 5, 1; 8, 7), зокрема й у вигляді вусів, що відходять від вушок (рис. 7, 7).

Що стосується технології виготовлення посуду, то вкажемо, що нами не помічена домішка подрібненої мушлі, зазначена неодноразово І.К. Свешніковим як така чи в поєднанні з піском і рослинною, помітною за вигорілими пустотами (гробниці в Межирічі, Іванні, Кутянці та ін.). Не виключено, що останні є наслідком вигорання домішки вап-

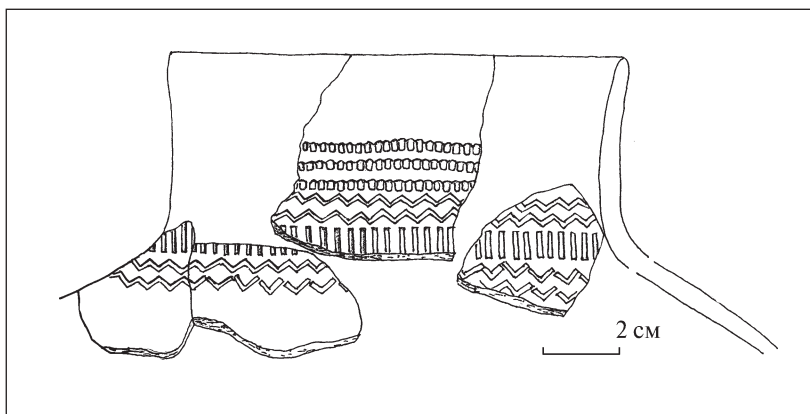

Рис. 11. Нетішин, курган 12. Знахідка з насипу

няку (деякі зразки кераміки з Вільбівного та Вілії). Здебільшого в тісті зафіксовано пісок, схоже природного походження, часто доповнений крихтами перегорілого кременю чи просто подрібненого, висушеної глини, її жорстви та піриту, лише жорстви чи подрібненого каменю. Окремі зразки посуду виготовлені з добре відмудленої маси.

Серед домішок звернемо увагу на грудочки висушеної глини. Вони зафіксовані в посуді з поховань східнолюблінської групи ККА, що розглядається польськими дослідниками як можливий наслідок впливів пізньотрипільських племен (Ścibior, Kokowski, Koman 1991, s. 101). У тому є певна рація. Наприкінці фаз Жванець і особливо Касперівці, за періодизацією Т.Г. Мовші (для Західної Волині — типи Хорів і Костянець, за М.А. Пелешишиним) у кухонній кераміці трипільської культури, поряд з традиційними для неї домішками піску та подрібнених мушель, фіксується й домішка грудочок висушеної глини, яку, зазвичай, називають шамотом. На нашу думку, ця новація з'явилася внаслідок контактів трипільців з носіями культури лійчастих кубків (радіше її пізньої фази — баденсько-кубкової), де така домішка традиційна.

Але, що важливіше, вздовж Горині та її допливів (Вілія, Збитенька), в межах доволі невеликого простору (з півночі на південь по прямій це 30,0 км), маємо, враховуючи й раніші публікації (див.: Пелешишин 1998, с. 131), щільну мережу пам'яток, зокрема й побутового характеру. Така ситуація — не виняток для Західної Волині та, схоже, лише демонструє ступінь обстеження території. Подібна насиченість пам'ятками ККА зафіксована вздовж Ікви в районі Дубна (Прищепа, Ткач 2006), зростає їхня кількість і на

території Волинської обл. (Охріменко, Бурчак, Мазурик 2002). Це докорінно змінює уявлення про волинську (принаймні західноволинську) групу ККА, яка досі поставала, головню, як «культура поховань» чи кам'яних гробниць, чим відрізнялася від західніших регіонів її поширення.

Через характер знахідок ККА — а це збори на поверхні або вкраплення матеріалів у нашаруваннях полікультурних пам'яток — визначити їхню сутність неможливо. М. Шмит класифікує такі як невизначені — група IV.C (Szmyt 1999, р. 33), і в тому є певний сенс. Можливо, деякі з них маркують сліди перегону худоби та тимчасові табори.

Досі рідкісними на Західній Волині були пам'ятки з об'єктами ККА — Озліїв (сліди ями), Межиріччя (яма 4, зважаючи на поправку М. Шмит: Szmyt 1999, р. 31). Але розкопки в Пересопниці спростували те враження (Терський 1998; Прищепа, Ткач 2006, с. 223—224, рис. 9; 10). Нині до таких можна додати Бродів і Межиріч-Попівщину (Позіховський 1998, с. 141), а також, можливо, такі пункти на Дубненщині як Кам'яниця (хут. Заболоття 3), Дубно-Волиця, Івання (уроч. Коло греблі), де виявлено значну кількість кераміки (Прищепа, Ткач 2006). Через відсутність на них об'єктів, які можна було б назвати житлами, їх класифіковано як стійбища — пам'ятки групи IV.A.2 (Szmyt 1999, р. 33). З погляду дотримання критеріїв класифікації то цілком слушно, але, зважаючи на насиченість керамікою розкопаних ділянок у Пересопниці, Бродові та Хорові-Підлужжі, навряд чи справедливо. Самі кліматичні умови вимагали організації зимівок і зведення осель, аби сховатися від холоду та вберегти молодняк від морозів. Тож виявлення поселень з домітками — справа часу, що й де-

монструє шойно оприлюднена попередня інформація про розкопки 2010 р. на багатошаровому поселенні Любеля I у Жовківському р-ні Львівської обл. (Милян та ін. 2011).

Та вже нині зрозуміло, що поховання були влаштовані не на малозаселеному просторі. Здебільшого поблизу них відомі й сліди «поселень» — Межиріч, Острог, Кутянка, Дубно-Волиця, Івання, Новомалин, Товпижин, хоча довести прямий зв'язок між побутовими й по-

ховальними пам'ятками важко, оскільки кераміка ККА Західної Волині не піддається поки що хронологічній класифікації, а про вияв тут якихось локальних угруповань навіть не йдеться. Але щільність побутових пам'яток не слід переоцінювати (а водночас і демографічний потенціал людності ККА), зважаючи на їх характер (сезонні чи навіть кількадевні та ціло-річного мешкання), а також час тривання цієї культури на просторах Волині.

- Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Самолюк В.О. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 111—125.
- Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 82—101.
- Канівець В.І. Звіт про археологічну розвідку в Західній Україні в 1952 р. // НА ІА НАНУ, 1952/166.
- Мазурик Ю., Панишко С. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — 1998. — 1. — С. 129—130.
- Милян Т.Р., Сало Б.Я., Назар І.І. та ін. Дослідження багатошарових поселень Любеля-1 та 4 у Львівській обл. // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 239—240.
- Охріменко Г., Бурчак В., Мазурик Ю. Нові знахідки культури кулястих амфор на Волині та Поліссі // Минуле та сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Мат-ли Х наук. історико-краєзн. конф. — Луцьк, 2002. — С. 140—142.
- Пелешишин М.А. Нові пам'ятки культури кулястих амфор у Західній Волині // Наукові записки Львівського історичного музею. — 1998. — VII. — С. 129—139.
- Позіховський О. Нові матеріали до археологічної карти епохи пізнього енеоліту середнього Погориння // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — 1. — С. 140—145.
- Позіховський О., Самолюк В. Дослідження ґрунтового могильника IV—III тис. до н. е. в м. Острог // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — 2006. — 4. — С. 155—158.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. Дослідження ґрунтового могильника доби енеоліту—ранньої бронзи в м. Острог // АДУ 2005—2007. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 310—313.
- Прищепка Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // АДУ 2003—2004. — Запоріжжя, 2005. — С. 262—265.
- Прищепка Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // АДУ 2004—2005. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 311—315.
- Прищепка Б., Ткач В. Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор між Стиром і Горинню // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 218—235.
- Прищепка Б.А., Чекурков В.С., Позіховський О.Л. та ін. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 році // НА ІА НАНУ.
- Романчук О. Нові пам'ятки доби енеоліту в басейнах нижньої течії річок Вілії та середньої Горині // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 474—533.
- Свешников І.К. Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ. — Вып. В1—27).
- Свешников І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Рівненська область. — К., 1982.
- Терський С. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — 1. — С. 131—139.
- Nosek S. Kultura amfor kulistych w Polsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967 (Prace komisji archeologicznej. — 8).
- Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).
- Ścibior J., Kokowski A., Koman W. Zespoły grobowe kultury amfor kulistych z zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej // Sprawozdania Archeologiczne. — 1991. — 43. — S. 79—108.
- Wiślański T. Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

Надійшла 18.10.2011

ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ ШАРОВИДНЫХ АМФОР В ОКРЕСТНОСТЯХ ОСТРОГА

Активные разведки вдоль среднего течения Горыни и ее притоков, а также учет материалов, полученных в процессе раскопок многослойных памятников позволил существенно расширить источники по культуре шаровидных амфор в этом регионе. Они пополнены двумя погребениями и особенно многочисленными следами бытовой деятельности и обогащают материальный комплекс культуры шаровидных амфор Западной Волыни, в частности керамику, новыми нюансами формы и орнаментации. Впервые выявлены также украшения из ракушек, в целом редкие в этой культуре.

Но что важнее, значительное количество бытовых памятников существенно меняет представление о культуре шаровидных амфор на Западной Волыни, которая еще совсем недавно была представлена, главным образом, немногочисленными каменными гробницами и случайными находками. Также важно, что район Острога с точки зрения насыщенности бытовыми памятниками не является исключением, подобная ситуация засвидетельствована и вдоль р. Иква в районе Дубно.

Из-за характера находок ныне трудно классифицировать бытовые памятники. Некоторые из них фиксируют, видимо, стоянки и стойбища, другие — поселения более длительного характера. Но в любом случае они сближают Западную Волынь с другими регионами культуры шаровидных амфор и заставляют задуматься о способе жизни этого населения.

О.П. Pozikhovskiy, К.Р. Bunyatyan

GLOBULAR AMPHORA CULTURE SITES IN THE SUBURBS OF OSTROH

Intensive archaeological excavations along the middle flow of the Horyn River and its inflows, as well as processing of materials obtained during excavations at multilayer sites, significantly broadened the sources for study of Globular Amphora culture in this area. They are supplemented with two burials and especially numerous traces of domestic activity; they enrich material assemblage of Globular Amphora culture in Western Volyn region, and in particular ceramics, with new tints in form and ornamentation. Also, for the first time there were discovered adornments made of shells, rare for this culture on the whole.

However, what's more important is that a significant number of domestic sites essentially changes the conception of Globular Amphora culture in Western Volyn region, which just recently was presented mainly by not numerous stone tombs and accidental finds. It is also important that Ostroh vicinity is not exceptional in terms of domestic sites density, a similar situation is recorded along the Ikva River and in the vicinity of Dubno.

Due to the nature of finds it is difficult to classify domestic monuments today. Some of them, apparently, record sites and camps, others — possibly settlements of longer duration. Nevertheless, they make Western Volyn region closer to other areas of Globular Amphora culture and set thinking about the way of living of its population.

О. Косько, В.І. Клочко, А. Ольшевський

РИТУАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОРСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ НА р. СЯН

Публікується курган культури шнурової кераміки, в якому виявлено ямно-катакомбний горщик.

К л ю ч о в і с л о в а: південно-східна Польща, курган, культура шнурової кераміки, культурні зв'язки.

16 серпня 2010 р. в ході рятівних археологічних досліджень на автомагістралі А4 в місцевості Свенте (пам'ятка 11), гміна Радимно, повіт Ярослав (рис. 1) виявлено перший у басейні Вісли об'єкт, безперечно пов'язаний з причорноморськими культурами доби ран-

ньої бронзи: ямною чи ямно-катакомбною. Дослідження провадила експедиція фірми ARCHE Терези Добраковської під керівництвом магістра Олександри Лукашевської¹.

¹ Автори висловлюють подяку пані Олександрі Лукашевській за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

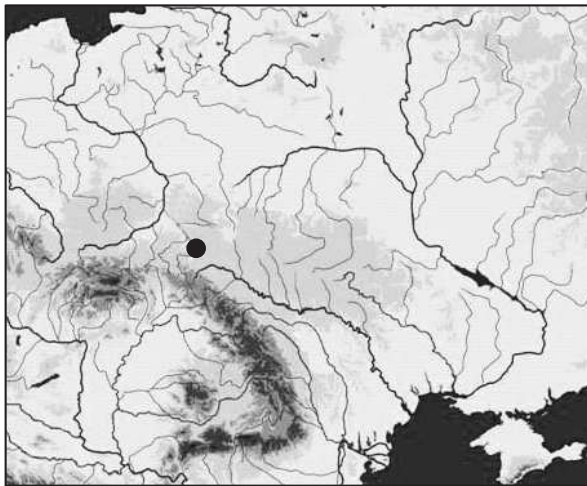

Рис. 1. Локалізація Свенте, пам'ятка 11, гміна Радимно, повіт Ярослав

У травні 2011 р. одному з авторів цієї статті (О. Коську) представники фірми в особі керівника експедиції запропонували проаналізувати «причорноморський (понтійський) компонент» для Звіту служби охорони пам'яток, а також ширше — в межах проекту Інституту первісної історії Університету ім. Адама Міцкевича в Познані з дослідження північно-західного кордону ямної (ЯК) та катакомбної (КК) культурних спільнот (Koško 2011)². «Ямний» об'єкт виявлений у межах могильника культури шнурової кераміки (КШК), археологічне опрацювання якого провадив Адам Ольшевський, опубліковане в томі згаданого Звіту (ред. О. Лукашевська).

Об'єкт 1149, археометрично-таксономічні дані

Об'єкт 1149 — одна із 11 поховальних пам'яток КШК, досліджених на могильнику Свенте 11 (рис. 2). У верхній частині його заповнення була керамічна посудина (рис. 3), яка різнилася за технологічно-стилістичними нормами від місцевої «шнурової» кераміки (любачівська група КШК: Machnik 1966, s. 185 etc.; 1979, s. 343 etc.). Зруйнований ландшафт ускладнює детальну оцінку характеру могильника, але, беручи до уваги планіграфію поховань, можна припустити, що тут переважали могили під курганами або впушені в насипи.

² Мається на увазі спільна програма Інституту первісної історії Університету ім. Адама Міцкевича в Познані та Інституту археології НАН України «Ямпіль 2010», яка продовжується й нині.

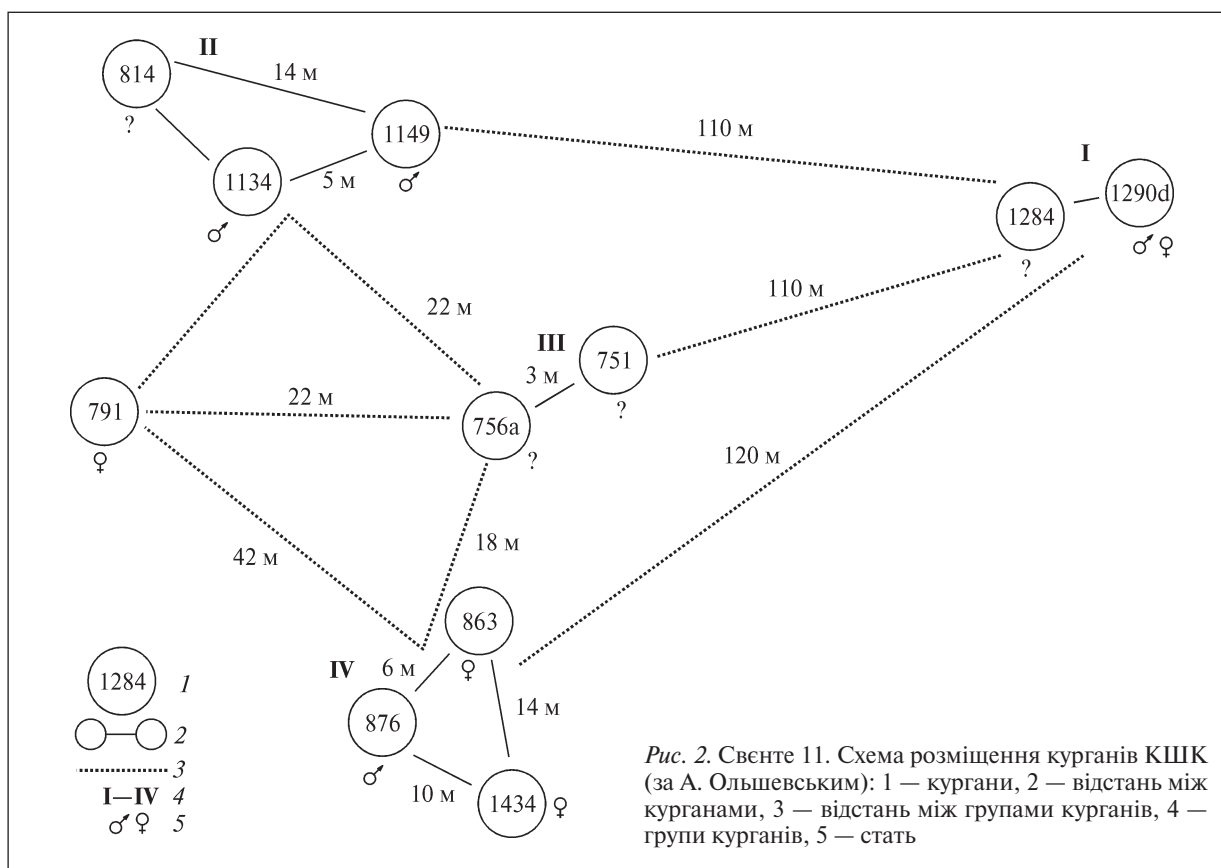
Аналіз об'єкта дозволяє зробити висновок, що виявлено придонну частину катакомбної конструкції. На території, яку займали місцеві групи КШК, об'єкти такого типу переважають (Włodarczak 2006, s. 53) і концентруються в трьох регіонах: краківському, сandomirському (також і в культурі Злота) та сокальському (розтоцькому). Зазначимо, що представлені тут матеріали документують необхідність виділення ще однієї територіальної групи (любачівської?), в якій теж ховали в катакомбах. Появу катакомб у малопольському регіоні датують від 2700/2600 рр. до н. е. — культура Злота й II фаза КШК (Włodarczak 2006, s. 159; Machnik, Bagińska, Koman 2009).

Оцінку археометричних рис досліджуваного об'єкта подаємо згідно типологічних норм, які використовують для характеристики поховань КК (див.: Ślusarska 2006, там і літ-ра). Відтак, зафіксовано могилу з прямокутною/овальною в плані шахтою-дромосом (розміри 118 × 89 см) і овальною камерою-склепом (розміри 267 × 177 см), тобто конструкцію типу IIIA (можливо, IIA) (Ślusarska 2006, Fig. 15). На дні камери, орієнтованої південь—північ (з незначним відхиленням), лежав скелет чоловіка? 60—65 років (рис. 4) — скорчено на правому боці головою на південь і зверненим на схід лицем (антропологічне визначення В. Козак-Зихман). Поховання супроводжувалося (рис. 5) двома посудинами, покладеними в ногах (№ 2) та біля плеча (№ 3). На схід від посудини № 3 лежала сокира з мергелю. У верхній частині камери виявлено ще одну посудину (№ 1) і фрагмент великої ретушованої пластини з волинсько-дністрянського кремєню (визначення А. Ольшевського).

З погляду таксономії, найбільше значення мають дві посудини: № 3 — знайдена в придонній частині заповнення камери, біля скелета, себто покладена під час поховання, та № 1 — виявлена у верхній вцілілій частині склепу, себто вміщена до нього пізніше. Форма третьої посудини (№ 2), вміщеної в могилу, як видається, у фрагментах, не реконструюється. За технологічними рисами її можна віднести до КШК.

Посудина № 3 (рис. 5, 2) — кубок КШК типу Івс, за систематикою Я. Махніка. Найближчі аналогії маємо в так зв. групі С шнурової кераміки, а саме Бжезінки (повіт Любачув) курган III, поховання 1 (Machnik 1966, s. 185 etc., tabl. XXVI, 5).

Горщик № 1 (рис. 5, 1) не має аналогій у КШК і є класичною посудиною ЯК (Шапош-

никова 1985, рис. 98; Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, рис. 15). Це горщик з погострим/заокругленим денцем і короткими вінцями, оздобленими по краю скісними відбитками шнура. Попередній аналіз відбитків, з яких складається орнамент, показує, що йдеться про псевдотрикотаж — голковий виріб (макроскопічна оцінка А. Сікорського; див.: Koško, Sikorski, Szmyt 2010). Порівняно з безперечно ямними прототипами технологія, за якою виліплена посудина, демонструє, на думку українських експертів, «атипові риси» у вигляді домішки — товченого каміння (відмічено й пісок). Слід підкреслити, що зовнішня та особливо внутрішня поверхні горщика оформлені обмазуванням мітелкою (так зв. розчеси, вкриті всередині нагаром), що є чіткою ознакою його східної типогенези.

Обрядове місце — низка ритуальних дій (об'єкти 1149A і 1149B)

У процесі польових досліджень встановлені розбіжності в стратиграфічному заляганні матеріалів, знайдених у заповненні об'єкта 1149, — у верхній і придонній його частинах. Те засвідчило також дослідження вмісту фосфору (аналі-

зи зроблені під керівництвом к. і. н. Й. Ногай-Хахай). Встановлено підвищений вміст цього хімічного елемента на рівні скелета і на рівні ямної посудини, що навело на думку, що тут «можемо мати справу з двома похованнями» (що й зазначено у Звіті). Тож надалі будемо користуватися поділом об'єкта на два з різною функ-

Рис. 3. Свенте 11. Горщик з об'єкта 1149B

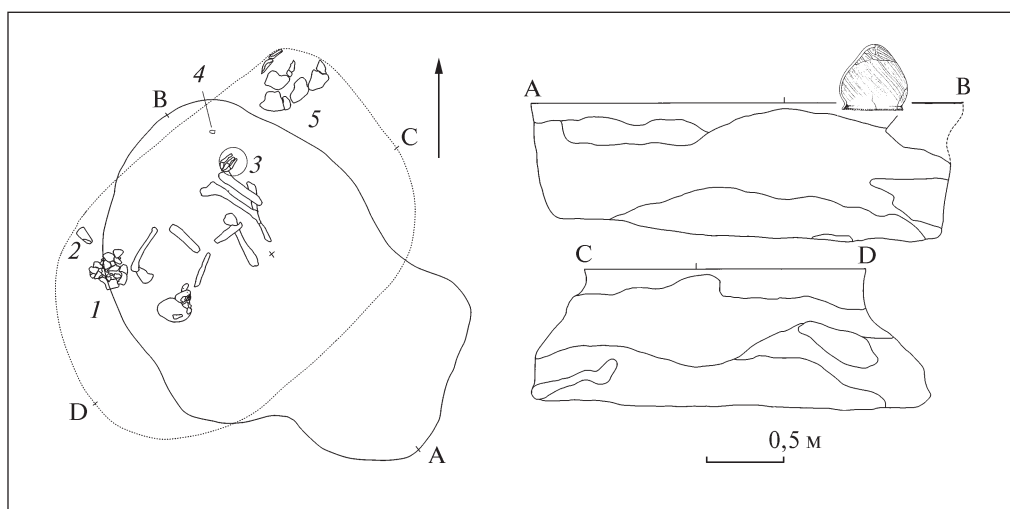

Рис. 4. Свенте 11. План і перетини об'єкта 1149: 1 — горщик № 3; 2 — сокира; 3 — горщик № 2; 4 — фрагмент крем'яної ретушованої пластини; 5 — горщик № 1 (за О. Лукашевською з доповненням авторів)

цією: 1149А — поховання (придонна частина) та 1149В — тризна (верхня частина).

Можливі дві версії реконструкції процесу формування дослідженого обрядового місця. Перша — маємо справу з низкою відносно близьких у часі ритуальних дій; друга — обрядові дії були розділені набагато довшим проміжком і стосуються генетично різних культур, зокрема виходячи з досліджень місць первісних культових практик у Куявії (Softa-Broniewska 1989). Зважаючи на зруйнованість верхньої частини пам'ятки, а саме насипу (насіпів) кургану, а також верхньої частини катакомби та вхідної ями, важко зробити остаточний висновок. Як правдоподібнішу гіпотезу можна запропонувати такий цикл послідовних ритуальних дій:

- вибір обрядового місця: плоскої території на краю долини р. Сян;
- створення «грунтової» могили — 1149А (варіант А);
- спорудження насипу кургану;
- у насип вкопують могилу — об'єкт 1149А (варіант Б);
- у ній ховають небіжчика;
- підготовка супроводу — як мінімум три предмети: дві посудини та кам'яна сокира;
- складування предметів супроводу в камері — об'єкті 1149А (послідовність?);
- у насип кургану над похованням вкопують «офіру» під час тризни — об'єкт 1149В;
- останні дії ідентифіковані як депонування догори дном горщика, що раніше слугував для зберігання молочної субстанції (нагар), а також великої ретушованої пластини з волинського кременю; цитовані раніше аналізи

вмісту фосфору вказують на гіпотетичну присутність також м'ясної туші.

Таксономічна ідентифікація

У польській літературі на тему КШК могили з підбоєм-катакомбою не сприймалися як ознака екзогенних причорноморських традицій. Переважала думка, що вони конвергентно розвивалися в басейні Балтійського моря (Machnik 1966; 1979). Та через найновіші відкриття на Сокальському кряжі П. Влодарчак вважає можливим переглянути цю думку, наголошуючи на передбачуваному значенні нових польових досліджень «дністерської КШК» (Włodarczak 2006, s. 135). Слід зауважити, що топогенетичні зв'язки різних анклавів цих ритуалів на території Близького Сходу та Європи досі вивчені мало (Klejn 1967; Ślusarska 2006). Проблема зовнішніх запозичень у розвитку малопольських поховань з підбоєм вимагає детального аналізу їхніх типологічних, хронометричних і обрядово-символічних зв'язків з ареалом КК або, в ширшому плані, ЯК і КК (рис. 7; 8; Klochko, Koško 2009; Koško 2011). Ця проблема набуває нового аспекту з відкриттям комплексу в Свентому 11. Помічене тут співвідношення «шнурових», «катакомбних» і «ямних» елементів як стратиграфічно наймолодших відкриває декілька важливих напрямів у дослідженнях типогенези синкретичних культур рубежу заходу та сходу Європи в III тис. до н. е., особливо в другій його половині.

Ключове значення має стан вивчення дуже синкретичного західного ареалу КК (терито-

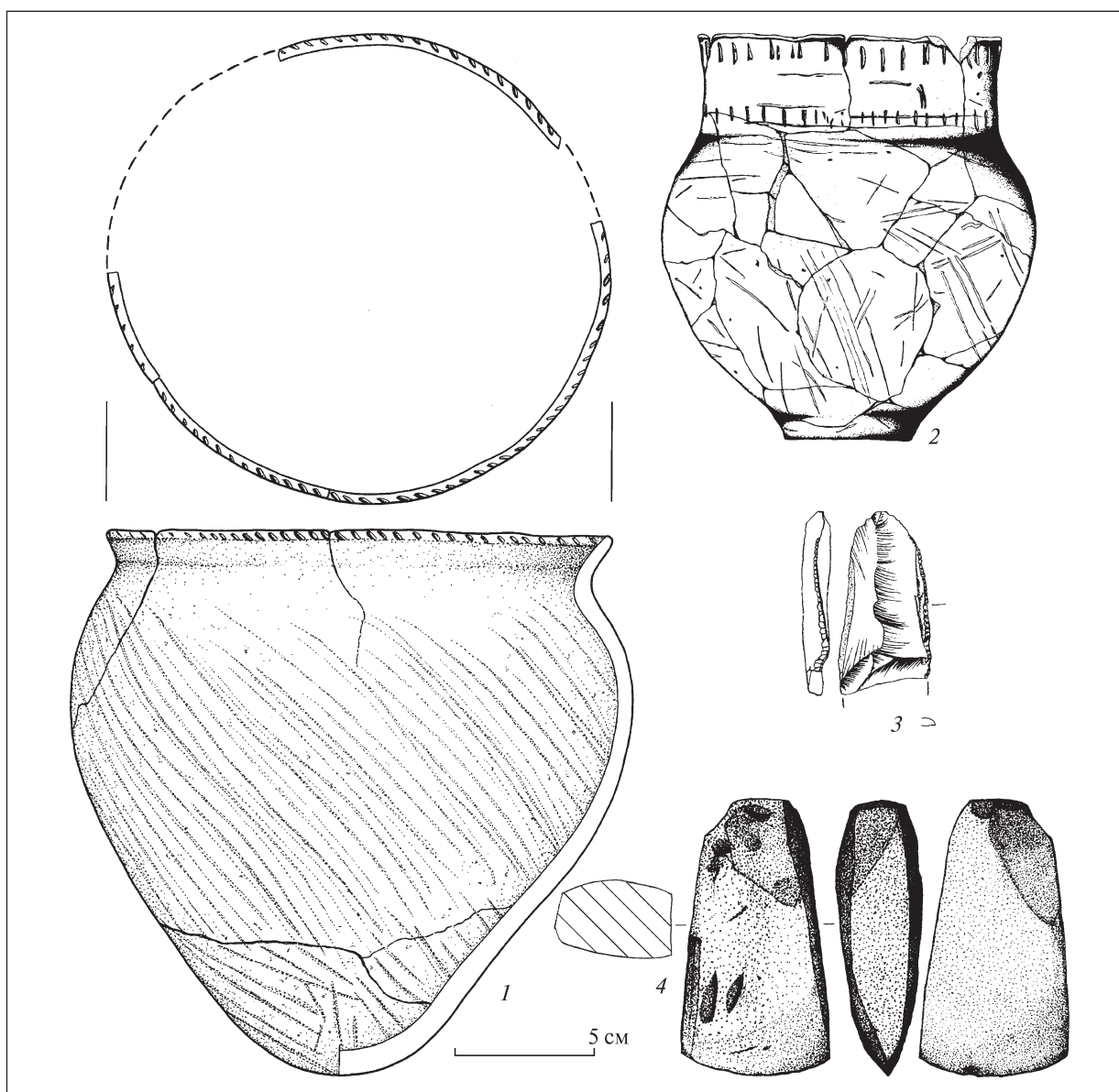

Рис. 5. Свенте 11. Інвентар: 1, 3 — об'єкт 1149В (тризна); 2, 4 — об'єкт 1149А (поховання) (рис. Й. Кендельської та О. Ольшевського)

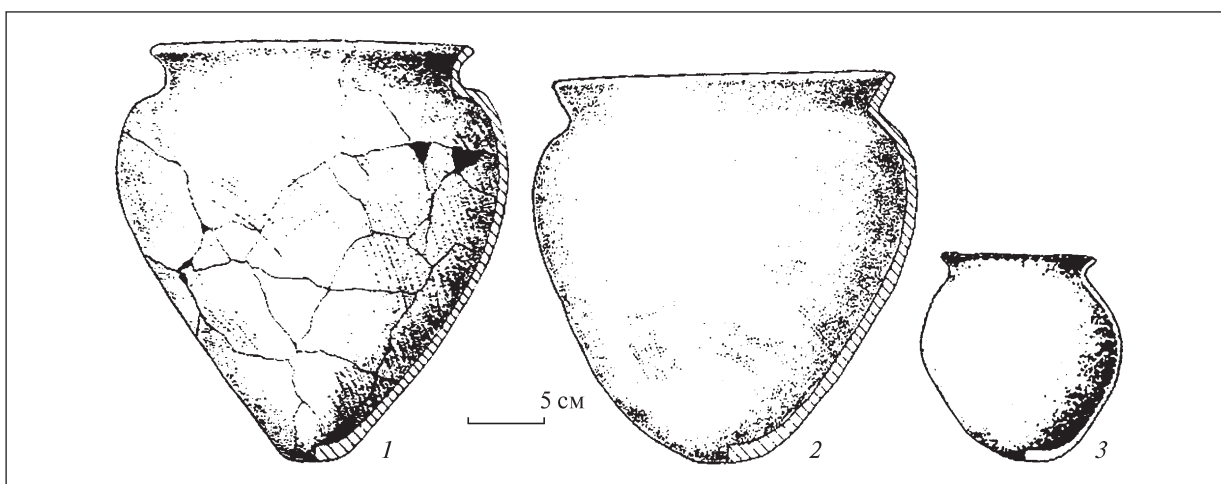

Рис. 6. Доброводи, курган 2. Горщики з поховань ЯК: 1 — поховання 7; 2 — поховання 8; 3 — поховання 1

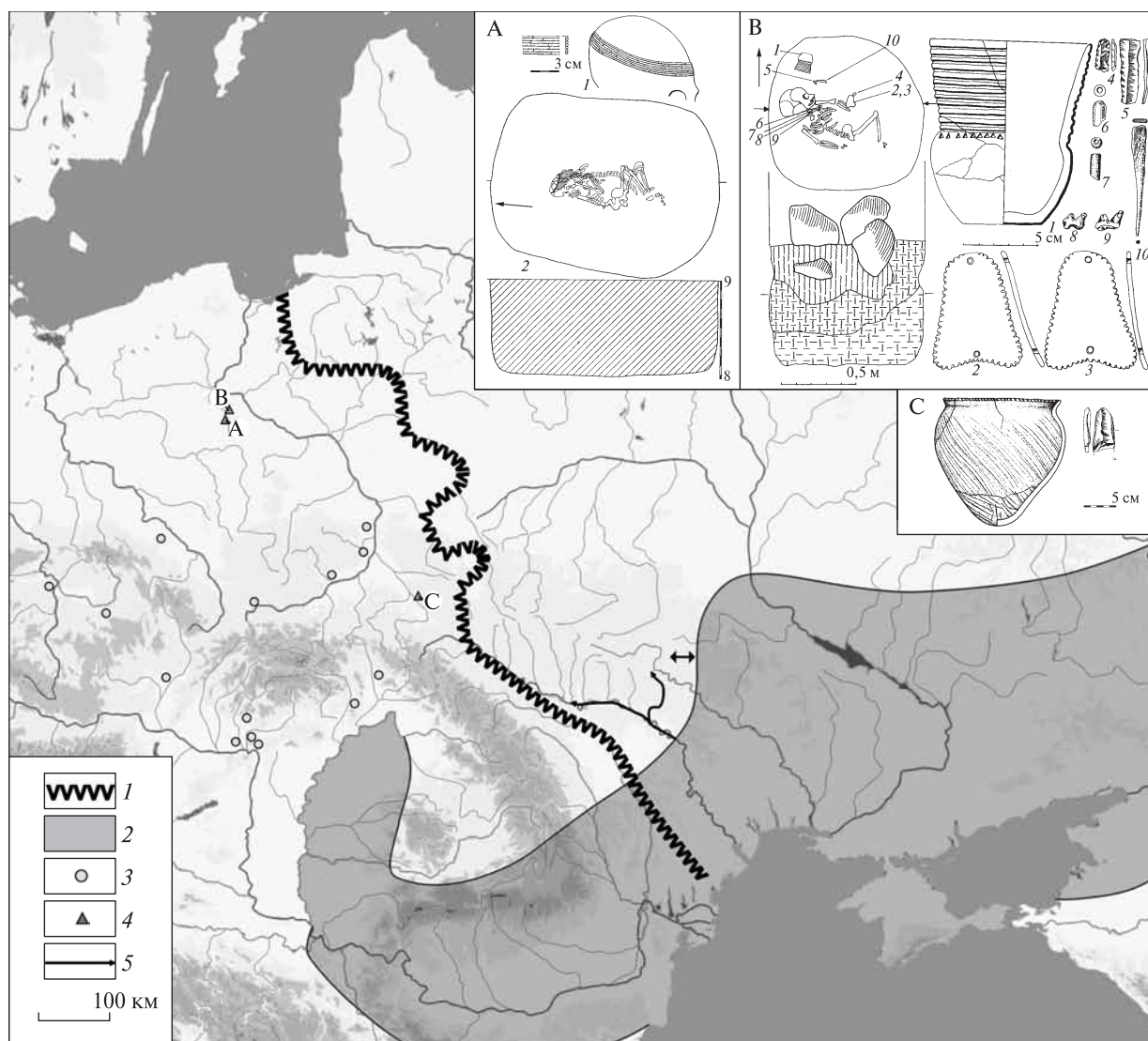

Рис. 7. Гіпотетичні свідчення «балтійських» впливів населення ЯК: 1 — фізико-географічна межа між заходом і сходом Європи; 2 — ойкумена ЯК; 3 — поховання в так зв. позі жабки; 4 — пізньонеолітичні поховання басейну Балтійського моря з рисами «ямного» обряду (А — Божеєвіце 8; В — Круша Замкова 3; С — Свенте 11); 5 — гіпотетичні шляхи Дністер—Сян і Дністер—Південний Буг—Західний Буг? (за: Klochko, Koško 2009, з доповненнями)

рія від Південного Бугу до Дунаю—Пруту), особливо пізньокатакомбного горизонту причорноморського степу (див.: Тошев 1991; 1991а). В українських дослідженнях, які підтверджують основну лінію розвитку ЯК→КК→культура Бабине (за старішою термінологією, культура багатоваликової кераміки), вказується, що поряд із наведеною послідовністю є свідчення співіснування груп населення, які представляють згадані культури. Проникання КК на правий берег Південного Бугу розпочалося вже на ранньому етапі, але масове освоєння західного ареалу сталося на пізньому. Г.М. Тошев вбачає в ЯК «бар'єр», що стримував той процес. Певна

кількість груп ЯК «продовжувала існувати в окреслених ізольованих нішах також після того процесу, роблячи свій внесок у формування культури Бабине» (Тошев 1991, с. 96—97). Проте уточнити ці спостереження неможливо через незадовільну публікацію джерел.

Горщик з об'єкта 1149В близький до посуду з поховань ЯК в кургані 2 на трипільському поселенні Доброводи на Черкащині — поховання 1, 7, 8 (рис. 6; Бунятян, Ніколова 2010, рис. 7, 3; 9, 4; 10, 3). Це помітно за морфологічними й стилістичними прикметами, а також технологією, зокрема за наявністю товченого каміння в складі мінеральної домішки (за спостереженнями одного з учасників розкопок

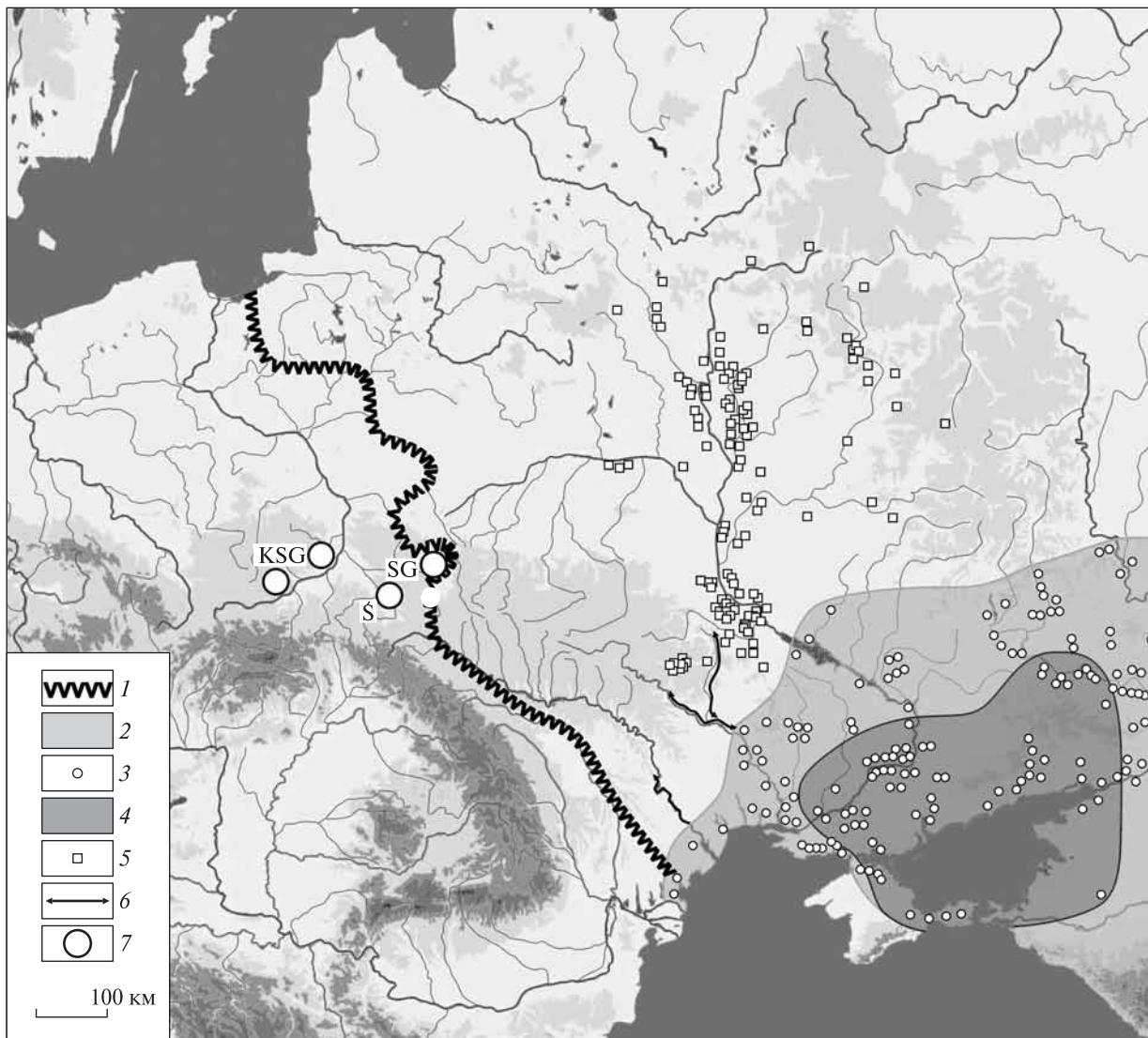

Рис. 8. Свідчення «балтійських» впливів населення КК: 1 — фізико-географічна межа між заходом і сходом Європи; 2 — ойкумена КК; 3 — пам'ятки КК; 4 — територія, на якій зафіксовані поховання металургів; 5 — пам'ятки середньодніпровської культури; 6 — шляхи Дністер—Сян, Південний Буг—Західний Буг і Південний Буг—Синюха; 7 — скупчення поховань в ямах з підбоям-катакомбою в колі локальних груп КШК (KSG — краківсько-сандомирська група; SG — сокальська група; S — Свенте 11, любачівська група?; за: Klochko, Koško 2009, з доповненнями)

курганів у Доброводах, В.І. Клочка, така домішка є в керамічній масі вказаних горщиків). Ці поховання відносяться до найпізніших у кургані і датуються за ^{14}C (дати за деревом) у межах 2500—2300 cal BC (там само, с. 37, 47).

Постає запитання, звідкіля та коли прибуло на Сян населення, яке створило культову пам'ятку — об'єкт (об'єкти) 1149А—1149В? Найвірогідніший шлях, попри «галицьку» прогалину в джерелах, мав пролягати, принаймні в основній частині, вздовж долин Дністра та Сяну. Беручи до уваги наведені, за Г.М. Тошевим, оцінки хронології, проникнення могло статися в межах трьох останніх століть III тис.

до н. е. Але, враховуючи аналогії з Доброводів, можна запропонувати й інший шлях — уздовж долин Синюхи та Південного Бугу.

Спроба хронометричної оцінки

Можливість верифікації згаданої оцінки хронології дає радіовуглецеве датування об'єкта 1149А за людськими кістками. Аналіз ^{14}C зроблений у Познанській радіовуглецевій лабораторії (з використанням техніки AMS). Результат такий: Poz-42368 3710 ± 35 BP (1,6 % N, 5,2 % C). Після калібрації (OxCalv 4.1.5 Bronk Ramsey 2010) на рівні значимості

68,2 % припустима хронометрія об'єкта 2191—2181 cal BC (5,3 %); 2141—2113 cal BC (18,2 %); 2102—2036 cal BC (44,7 %), себто вказує на діапазон 2191—2036 cal BC. Деякі розбіжності цієї дати порівняно з вказаними похованнями в Доброводах можуть бути спричинені тим, що останні отримані за деревом, отже можуть бути трохи занижені.

Датування об'єкта 1149А дозволяє визначити час створення об'єкта 1149В щонайраніше двома останніми століттями III тис. до н. е. Це, зважаючи на загальний стан вивчення хронометрії кінця малопольської КШК, позначає час проникнення причорноморських груп населення ЯК/КК в ба-

сейн Сяну (чи ширше — Вісли) на стику з ранньою (протобронзовою) фазою межановицької культури.

Свідченням гіпотетичного проникнення причорноморських груп населення доби ранньої бронзи до Сяну досі слугували мідні/бронзові сокири так зв. типу Підлісся, які пов'язують з ЯК/КК. Вони знайдені в місцевостях Рудна Мала й Муніна (Klochko, Koško 2009, p. 287). За подібний «сигнал» можна визнати також знахідку канельованої булави на верхньому Дністрі в місцевості Вівня Стрийського р-ну (Op. cit., Fig. 17). Об'єкт 1149В зі Свентого 11 не тільки розширює коло таких свідчень, але й повніше відбиває той процес.

- Бунятян К.П., Ніколова А.В. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010. — С. 34—50 (Археологія і давня історія України. — 3).
- Тоцев Г.Н. Западный ареал памятников катакомбной культуры // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 85—100.
- Тоцев Г.Н. О позднекатакомбном горизонте причерноморских степей // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — К., 1991а. — С. 109.
- Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 336—352.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (ингульский вариант). — К., 1986 (САИ. — Вып. В1—3).
- Cofta-Broniewska A. (red.). Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13. — Poznań, 1989.
- Klejn L. Zagadka grobów katakumbowych rozwiązana? // Z otchłani wieków. — 1967. — XXXIII. — S. 212—222.
- Klochko V.I., Koško A. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas // BPS. — 2009. — 14. — P. 269—310.
- Koško A. Z badań nad kontekstem kultur wczesnobrązowych strefy pontyjskiej w rozwoju społeczności środkowoeuropejskich obszaru dorzecza Wisły w III tys. przed Chr. // A. Wawrusiewicz (red.). Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesnego brązu w Polsce Północno-Wschodniej. — Białystok, 2011.
- Koško A., Sikorski A., Szmyt M. «Corded» and «corded-like» ornamentation in the Vistula and Dnieper interfluvial region in the 5th—4th mill. BC. Introduction to interdisciplinary research // BPS. — 2010. — 15. — P. 13—48.
- Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
- Machnik J. Kąg kulturowy ceramiki sznurowej // W. Hensel, T. Wiślański (red.). Prahistoria Ziemi Polskiej. — T. II. Neolitu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — S. 337—420.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Ślusarska K. Funeral Rites of the Catacomb Community: 2800—1900 BC. Ritual, Thanatology and Geographical Origins. — Poznań, 2006 (BPS. — 13).
- Włodarczyk P. Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej. — Kraków, 2006.

Надійшла 22.11.2011

РИТУАЛЬНЫЙ ОБЪЕКТ НАСЕЛЕНИЯ ПРИЧЕРНОМОРСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ОБЩНОСТИ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ НА р. СЯН

Публикуется первый в бассейне Сяна (Республика Польша) комплекс культуры шнуровой керамики (КШК) с элементами ямно-катакомбной культуры Северного Причерноморья, выявленный в 2010 г. в одном из погребений могильника в местности Свенте (пункт 11), гмина Радимно, повит Ярослав.

Объект 1149 — один из 11 погребальных памятников КШК, открытых в Свенте 11. Могила с прямоугольной/овальной в плане шахтой-дромосом и овальной камерой-склепом. На дне камеры, ориентированной юг—север (с незначительным отклонением), был похоронен мужчина? 60—65 лет — скорченно на правом боку головой на юг и лицом, повернутым на восток. Погребение сопровождалось двумя сосуда, положенными в ногах и возле плеча, а также мергелевым топором. В верхней части камеры (тризна?) выявлен еще один сосуд и фрагмент большой ретушированной пластины из волинско-днестровского кремня. Первые два сосуда относятся к КШК, последний — типичный горшок ямной культуры. В частности, он близок к горшкам из погребений ямной культуры в кургане 2 на трипольском поселении Доброводы на Черкасчине.

Датировка объекта позволяет отнести его к двум последним столетиям III тыс. до н. э. Принимая во внимание хронологию конца малопольской КШК, проникновение в бассейн Сяна причерноморских групп населения ямно-катакомбной культур произошло на стыке с ранней (протобронзовой) фазой межановицкой культуры. Наиболее вероятный путь, не смотря на «галицкий» пробел в источниках, должен был проходить, хотя бы в основной части, вдоль долин Днестра и Сяна. Но, исходя из аналогий в Доброводах, не исключен и другой путь — вдоль долин Синюхи и Южного Буга.

Отмеченное в Свенте 11 соотношение «шнуровых», «катакомбных» и «ямных» черт открывает важные направления в исследовании типогенеза синкретических культур рубежа запада и востока Европы III тыс. до н. э., особенно второй его половины.

A. Kosko, V.I. Klochko, A. Olszewski

RITUAL OBJECT OF THE BLACK SEA NORTH REGION CULTURE COMMUNITY OF THE EARLY BRONZE AGE IN THE SAN RIVER REGION

Published is the first in the San River basin (Poland Republic) assemblage of Corded Ware culture (CWC) with elements of Yamna and Catacomb cultures of the Black Sea north region found in one of burials of the cemetery in Svente locality (point 11) of Gmina Radymno in Yaroslav Country in 2010.

Object 1149 is one of 11 CWC burial monuments discovered in Svente 11. The tomb has a rectangular/oval-shaped in plan pit-dromos and an oval-shaped chamber-crypt. A 60—65-year-old man (?) was buried on the bottom of a pit stretched from the south to the north (with insignificant cant); he was crouched on his right side with his head turned to the south and his face turned to the east. There were two vessels in the grave: one in his feet and the other near the shoulder, as well as a marl axe. Another vessel and a fragment of a big retouched plate made of Volyn and Dnister flint were found in the upper part of a chamber (funeral feast?). The first two vessels are referred to CWC, and the last is a typical pot of Yamna culture. In particular, it is close to the pots from the Yamna culture graves in the barrow 2 at Dobrovody settlement of Trypillya culture in Cherkasy region.

Dating of the object allows referring it to the two last centuries of the 3rd millennium BC. Considering the chronology of the end of Malopillya CWC, coming of the groups of Yamna and Catacomb cultures population from the Black Sea north region into the San River basin took part at the edge with the early phase (the Proto-Bronze) of Mezhanovytska culture. The most likely route, despite the «Galician» gap in sources, should have passed, at least in its main part, along valleys of Dnister and San rivers. Although, based on analogies in Dobrovody, the other route is not excluded, i.e. along Syniukha and Bug rivers.

Correlation of features of Corded Ware, Catacomb and Yamna cultures noted at Svente 11 opens the important directions in the research of type-genesis of syncretic cultures on the boundary of the European West and East in the 3rd millennium BC, especially in its second half.

СКІФСЬКИЙ КУРГАН 10 БІЛЯ с. МАЛА ЛЕПЕТИХА У НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

Публікуються матеріали кургану IV ст. до н. е. біля с. Мала Лепетиха на Херсонщині, що містили поховання дітей і воїнів.

Ключові слова: степи Північного Причорномор'я, скіфи, курган, дитяче поховання, могила воїнів.

Село Мала Лепетиха Великолепетиського р-ну Херсонської обл. на лівому березі Нижнього Дніпра давно відоме скіфознавцям, головним чином завдяки розкопкам М.І. Веселовського в 1915—1916 рр. (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 150, 161).

Курган 10 (рис. 1) досліджений 1992 р. Краєзнавчаною експедицією Інституту археології АН України під керівництвом Г.Л. Євдокимова¹. Він стояв серед інших насипів, розкопаних того року на землях колгоспів ім. Кірова та «Росія», за 2,0—4,2 км на схід—північний схід від с. Мала Лепетиха. Г.Л. Євдокимов схильний був співвідносити його з одним із трьох невеликих курганів, частково розкопаних М.І. Веселовським у 1916 р. поряд з Великим курганом (за сучасною нумерацією 9). Але довести це важко. За наявними даними (ОАК 1918, с. 136—140; Латышев 1926) у 1915—1916 рр. М.І. Веселовський розкопав біля Малої Лепетихи вісім курганів. Загальні дані про дослідження 1915 р. подані в «Отчете Археологической комиссии». Результати робіт 1916 р. підготував до публікації В.В. Латышев за чернетками М.І. Веселовського. 1992 р. встановлено, що курган 10 частково був розкопаний невеликим прямокутним колодязем, під яким виявлена катакомба. Але зіставлення опублікованих даних старих розкопок з характеристиками кургану 10 не дозволяють чітко ототожнити його з якимось із розкопаних М.І. Веселовським курганів через розбіжності в особливостях могил, їхній локалізації, орієнтації та інших деталях. Таким чином, або в даних М.І. Веселовського є чимало неточностей, на

що вже вказували (Галанина 1997, с. 28; Мозолевський, Полин 2005, с. 28), або біля Малої Лепетихи провадилися ще розкопки, про які досі невідомо.

Висота насипу 1,1 м, діаметр 34,0 м. За 8,5 м на схід від центру виявлена велика плита прямокутної форми 0,8 × 0,6 м, що стояла вертикально. Курган оточувала крепіда завширшки до 1,5 м, заввишки до 0,6 м і діаметром 24,0 м. Під західним її сегментом зафіксовані рештки тризни — кістки тварин і уламки амфор. У центральній частині насипу простежено старий розкоп розмірами 4,0 × 3,0 м за глибини 1,4 м, доведений до материкової глини.

У кургані виявлено шість поховань. Основне поховання 6 оточував материковий викид із могили, впускні поховання 1—5, влаштовані по колу, концентрувалися у південно-західному секторі. Локалізація не в центрі кургану врятувала їх від пограбування.

Поховання 1 (рис. 2, 1, 2) розміщувалося в західній частині кургану і здійснене в катакомбі. Квадратна в плані вхідна яма, 1,4 × 1,4 м, орієнтована кутами за сторонами світу. На глибині 2,4 м уздовж західної стіни була сходинка завширшки 0,3 м; ще одна, завширшки 0,6 м, — на глибині 0,4 м, а третя, завширшки 0,8 м, — на глибині 3,25 м. Вхід до камери (висота 0,6 м, ширина 1,0 м, довжина 0,3 м) був викопаний у східній стіні ями та закритий кам'яною плитою. Прямокутна в плані поховальна камера, 1,5 × 1,2 м, висота 0,6 м, спрямована до центру кургану. Її глибина 3,55 м, на 0,30 м нижче дна дромоса. Кістяк дитини 12 років лежав випростано на спині головою на захід — до виходу. В області ший зафіксовано скупчення намиста.

З шести округлих (часом — трикутних пропорцій) пастових намистин дві блакитні з вічками, три білі та жовта (рис. 2, 3—7).

Поховання 2 (рис. 2, 8, 9) теж влаштоване в катакомбі. Вхід до могили розташовувався за 2,0 м на південний схід від ями поховання 1.

¹ У роботі експедиції також брали участь: археологи Н.М. Купрій і М.О. Ричков, художники О.Г. Поручський і С.А. Желтоногов і студенти ВНЗ Києва, Херсона та Одеси. Матеріали частково опубліковані: Данилко, Купрій 2004; Вітрик, Данилко 2010.

Прямокутна в плані вхідна яма розмірами $1,3 \times 0,9$ — $1,1$ м (розширювалася на схід) була орієнтована схід—захід. Глибина її $1,4$ м, дно поступово понижувалося до входу в камеру. Він був закритий трьома вапняковими плитами, поставленими на ребро. Дромос завдовжки $0,4$ м мав висоту $0,6$ м за ширини $1,0$ м. Прямокутна в плані поховальна камера, $1,5 \times 1,1$ м, орієнтована північний захід—південний схід, мала висоту $0,7$ м. Глибина $2,2$ м, на $0,2$ м нижче дна дромоса. Кістяк дитини 5—7 років лежав випростано головою на північний захід — до виходу. На шиї було намисто.

Із трьох пастових намистин циліндричної форми дві чорні з білими й жовтими поперечними прожилками та одна з поздовжнім рифленням і поздовжніми жовтими смугами по краю та чорною по центру (рис. 2, 10—12).

Поховання 3 влаштоване за $2,5$ м на північ від гробниці 1 у катакомбі (рис. 2, 13, 14). Прямокутна в плані вхідна яма, $1,1 \times 0,5$ м, орієнтована схід—захід. На глибині $2,4$ м уздовж південної стіни була сходишка заввишки $0,4$ м і заввишки $0,2$ м. Глибина ями $2,7$ м. Вхід до підбою, розміщений в північній стіні, був закритий кількома вапняковими плитами, поставленими на ребро. Овальний у плані підбій, $1,40 \times 0,75$ м, розташований паралельно вхідній ямі, мав висоту $0,5$ м, дно на глибині $2,8$ м, на $0,1$ м нижче дна вхідної ями.

Кістяк дитини 7—9 років лежав випростано головою на захід. Справа від черепа зафіксовано пофарбований у червоний колір шматок дерева, на шиї виявлені рештки намиста (1), на лівій руці — залізний браслет (2) та намистини (3), праворуч від черепа — бронзову сережку (4).

1. Намистини з поперечними жовтими та зеленими смужками (рис. 2, 16).

2. Браслет залізний фрагментований діаметром $5,0$ см з круглого в перетині дроту діаметром $0,5$ см (рис. 2, 18). Залізні браслети побували тривалий період і звичні для старожитностей Степової Скіфії: Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 15, 5), Ковалівка V, курган 2, поховання 1 (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, рис. 65, 13), Аули II, курган 1 (Ковалева 1999, с. 128), Рогачик, курган 11, поховання 4 (Болтрик, Фіалко 2007, рис. 5, 2), могильник Мамай-Гора (Андрух 1999, с. 22, рис. 3) та ін.

3. Разок із пастових округлих намистин (31 екз.) синього, блакитного і жовтого кольору з білими вічками (рис. 2, 17, 19, 20). На думку В.Г. Петренка, браслети з намиста використовували в Скіфії від V ст., а особливо масово — в IV—III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 49).

4. Сережка бронзова зі скрученого в кільце дроту з незімкненими кінцями, діаметр до $1,4$ см (рис. 2, 15). Подібні зразки відносяться до виробів, найпоширеніших у степовому регіоні в IV ст. до н. е. (там само, с. 35, 37).

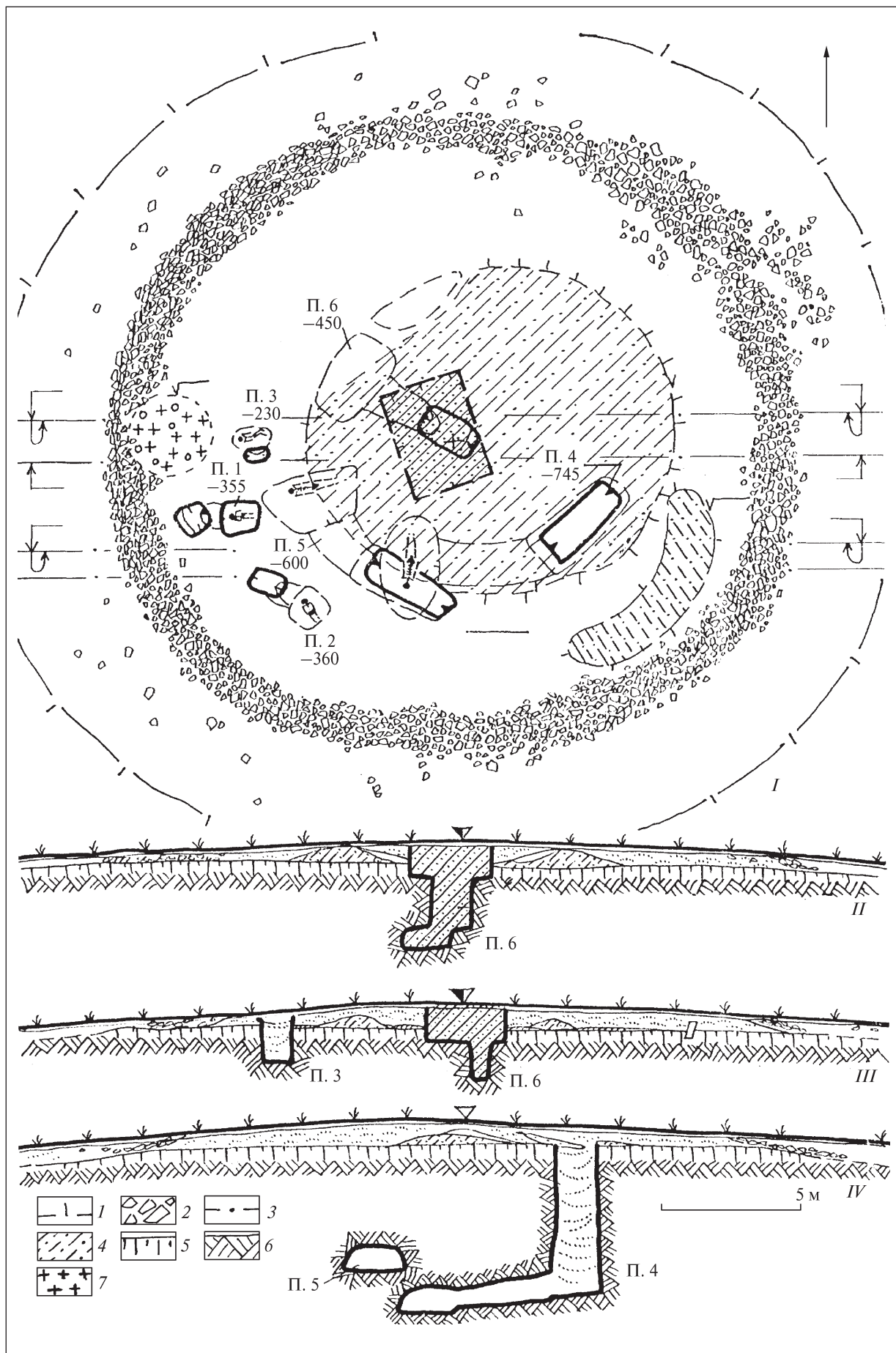
Поховання 4 (рис. 3, 1—4) влаштоване у південно-східному секторі кургану в катакомбі. Прямокутна в плані вхідна яма, $3,8 \times 1,4$ м, орієнтована північний схід—південний захід. Вона розширювалася до дна на $0,1$ — $0,4$ м. Дно ями від глибини $6,4$ м плавно понижувалося на $0,15$ м до південного заходу — до дромоса. У записці ями знайдена придонна частина амфори (рис. 5, 2). Вхід до дромоса арочної форми мав висоту $1,0$ м за ширини $1,6$ м. Перед ним була сходишка заввишки $0,2$ м. Довжина дромоса $3,9$ м, ширина $1,6$ — $1,8$ м, висота $1,0$ м. Біля північної стіни (рис. 4) виявлено придонну частину ліпної посудини — жаровню з попелом (1) і два наконечники стріл (2). Біля входу в камеру стояв бронзовий казан (3) з кістками барана та залізним стрижнем (4).

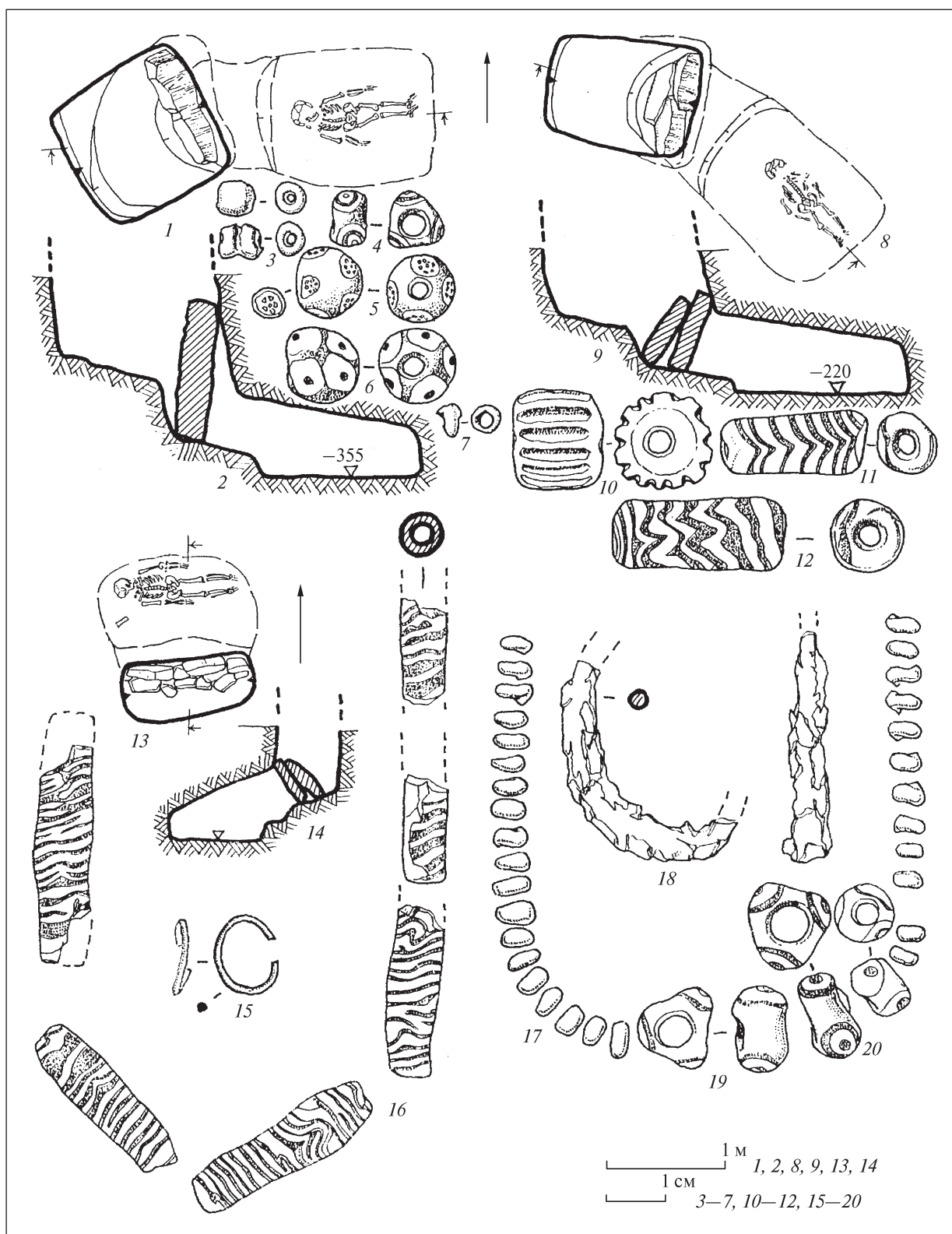
Овальна в плані поховальна камера, $3,9 \times 2,4$ м і заввишки $1,1$ м, орієнтована північ—південь, перпендикулярно дромосу. Дно на глибині $7,45$ м (на $0,15$ м нижче дна дромосу). Скелет підлітка 14—15 років лежав на kamiшовій циновці випростано головою на південь. За головою лежала кістка корови з ножом (5) і два набори стріл у сагайдаках чи горитах (6, 7). Ще один сагайдачний набір (8) разом з ножом (9) лежав біля лівої руки, поряд був меч (10). Під кістяком навскіс лежали спис (11) і два дротики (12, 13), біля лівої скроні — золота сережка (14), на шиї — гривна (15). Обидві руки прикрашали золоті браслети (16, 17), середній палець правої руки — золота каблучка (18). У північно-східному кутку знаходилися амфора (19) і предмети кінського спорядження (20). Із могили походить також 30 скляних намистин (21).

1. Придонна частина горщика з вдавненнями по ребру денця (рис. 5, 1). Діаметр денця $12,5$ см.

2. Наконечники стріл бронзові трилопатеві з опущеними кінцями лопатей і тамгоподібними знаками збоку, 2 екз. (рис. 9, 17).

3. Казан литий бронзовий з глибокою овальною чашею, високою конічною пустоїлою ніжкою та ручками з трьома виступами на вінцях. Тулуб звужується до верху та закінчується рельєфним бортиком. На ніжці знизу чотири виступи-шипи для кращої фіксації в землі, вище її огортає рельєфний валик. Висота казана $44,0$ см, ширина $27,0$ см, глибина $25,0$ см, висота ніжки $13,0$ см, діаметр її основи $15,5$ см (рис. 6). Рельєфний валик звичний

◀ *Рис. 1.* Мала Лепетиха, курган 10, план та профілі бровок. I — план; II — північний профіль центральної бровки; III — південний профіль центральної бровки; IV — північний профіль південної бровки; V — поховання; 1 — межі насипу; 2 — камені; 3 — межі бровки; 4 — материковий викид; 5 — похований чорнозем; 6 — материковий суглинок; 7 — кістки

▲ *Рис. 2.* Мала Лепетиха, курган 10. Поховання 1–3: 1–7 — поховання 1; 8–12 — поховання 2; 13–20 — поховання 3. 3–7, 10, 12, 16, 17, 19, 20 — скло; 15 — бронза; 18 — залізо

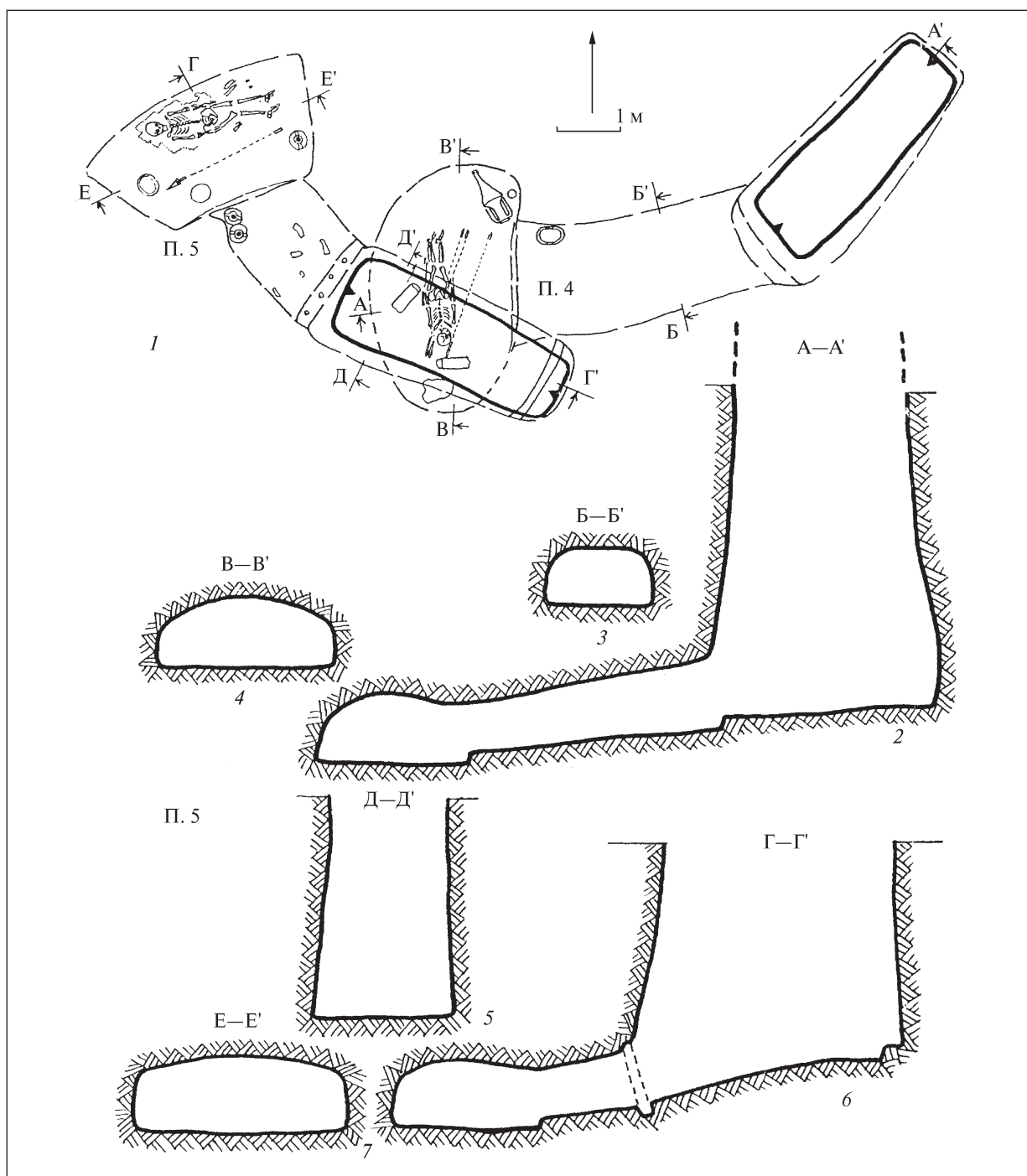

Рис. 3. Мала Лепетиха, курган 10. План і перетини поховань 4 та 5

на ніжках котлів, рідше трапляються рифлений орнамент і шипи. М.С. Синіцин вважав такі котли власне скіфськими (Синіцин 1967, с. 42, 47). А.П. Манцевич припускала, що ручки з трьома виступами є ремінісценцією фігурки козла. Наш казан можна віднести до другої групи, датованої V і частково IV ст. до н. е. (Манцевич 1961, с. 149–150). Огляд таких знахідок дозволяє констатувати, що подібні казани найхарактерніші для сте-

пових курганів IV ст. до н. е.: бокова могила Солохи (Манцевич 1987, кат. 72), Піски, курган 9, поховання 1 (Гребенников 1987, рис. 5, 5), Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 133), Двогорба Могила (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, рис. 8, 16), Куль-Оба (Яковенко 1974, рис. 25, 2), Іллінка, курган 4, поховання 2 (Плешивенко 1991, рис. 7, 2), Соболева Могила, поховання 2 (Мозолевский, Полин 2005, рис. 95), Товста Могила (Мозо-

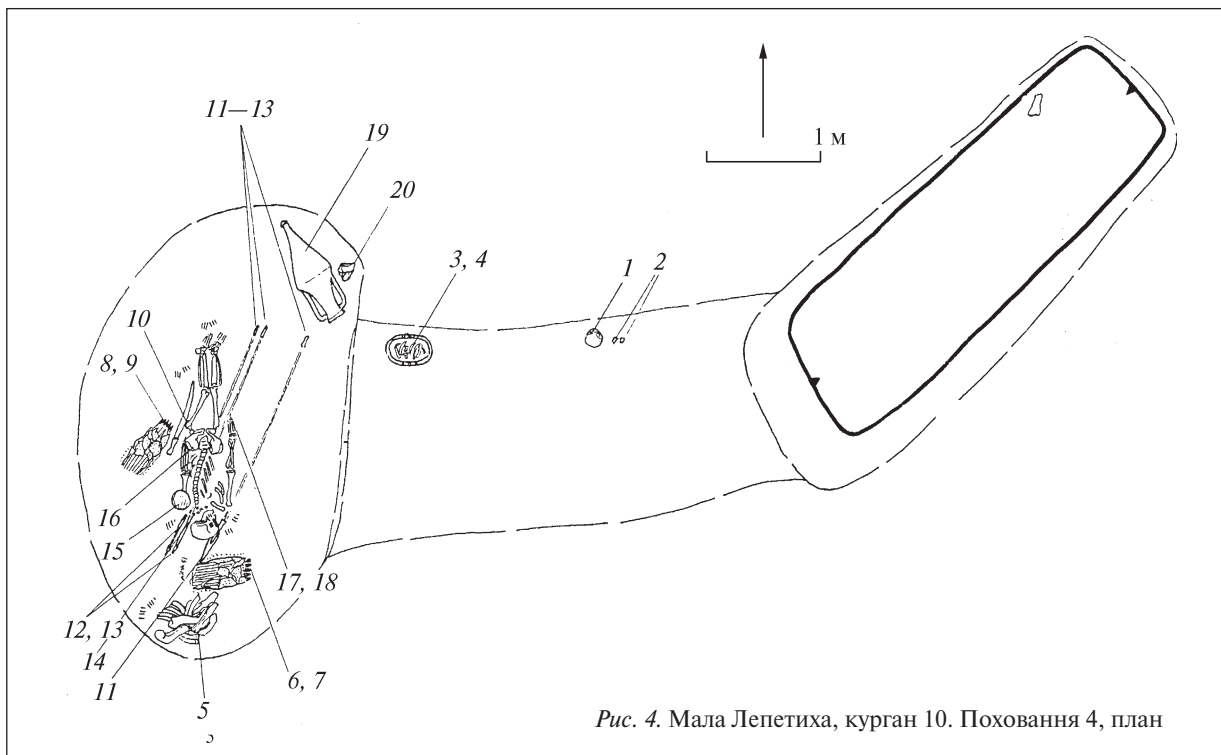

Рис. 4. Мала Лепетиха, курган 10. Поховання 4, план

левський 1979, рис. 130, 2), Дніпрорудний, курган 6, поховання 2 (Кузнецова, Кузнецов 2005, рис. 4, 6) та ін.

4. Стрижень чотиригранний залізний завдовжки 15,0 см для наколювання м'яса, загострений на кінці (рис. 8, 3).

5. Ніж односторонній залізний з горбатою спинкою. Лезо закріплене заклепками в пазі восьмигранного в перетині кістяного руків'я. Довжина ножа 14,0 см, леза — 9,4 см, ширина останнього 2,4 см (рис. 8, 5). Появу залізних ножів з горбатою спинкою та кістяним руків'ям пов'язують з початком V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 26). Зважаючи на зміни в хронології, дата може бути подавнена до другої половини VI ст. до н. е. Вироби добре відомі в пам'ятках Скіфії. У Правобережному Лісостеповому Подніпров'ї це кургани 3 біля Рижанівки та в уроч. Дар'ївка поблизу Шполи (там само, рис. 17, 11, 14); у Лівобережному Лісостепу — кургани 504 неподалік Броварок у Посуллі (Ільїнська 1957, рис. 2, 5), 3 та 11 поблизу Старого Мерчика (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 7, 4; 20, 15), 18 і 24 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 26, 8; 32, 8) в сіверськодонецькій групі; на Середньому Доні — кургани 15 коло Руської Тростянки (Пузикова 2001, рис. 24, 9) і 6, 8, 18 могильника Колбино (Савченко 2001, рис. 27, 6; 40, 13; Шевченко 2009, рис. 9, 1).

У степу такі знахідки найчастіше трапляються в комплексах IV ст. до н. е. Ножі супроводжували небіжчиків усіх соціальних груп.

6. Перший набір бронзових стріл (у деяких частково збереглися древки) нараховував 35 екз. Вони належать до трилопатевих зразків з висуненою чи прихованою втулкою та «зламаною» лінією ребер граней, що закінчуються жалом. У деяких з боків є литий «орнамент» у вигляді поперечних смуг.

7. Другий набір включав кулеподібні вістря — кістяне (рис. 9, 1) і дев'ять дерев'яних (рис. 9, 2, 3), а також 73 бронзові тригранні з висуненою втулкою та «орнаментом» збоку.

8. Третій набір містив 105 бронзових наконечників стріл з короткою висуненою втулкою та іноді з «орнаментом» збоку.

Кістяні кулеподібні втулкові наконечники стріл з'явилися ще в ранньоскіфський час: кургани 14 та 15 біля Куп'євахи в Поворсклі (Бойко, Берестнев 2001, рис. 27, 2; 32, 12, 13); Старша Могила в Посуллі (Іллінська 1951, табл. II, 25, 26); курган 1 групи Мала Рогозянка I на Сіверському Дінці (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 31, 14—16); курган 2 неподалік Лазурців у Поросі (Ковпаненко 1981, рис. 26, 4); кургани 12, 14, 16, 17 могильника Новозаведене II на Північному Кавказі (Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 1, а, б; 3; 2006, рис. 3, 18) та ін. Вони побутували до кінця скіфської доби,

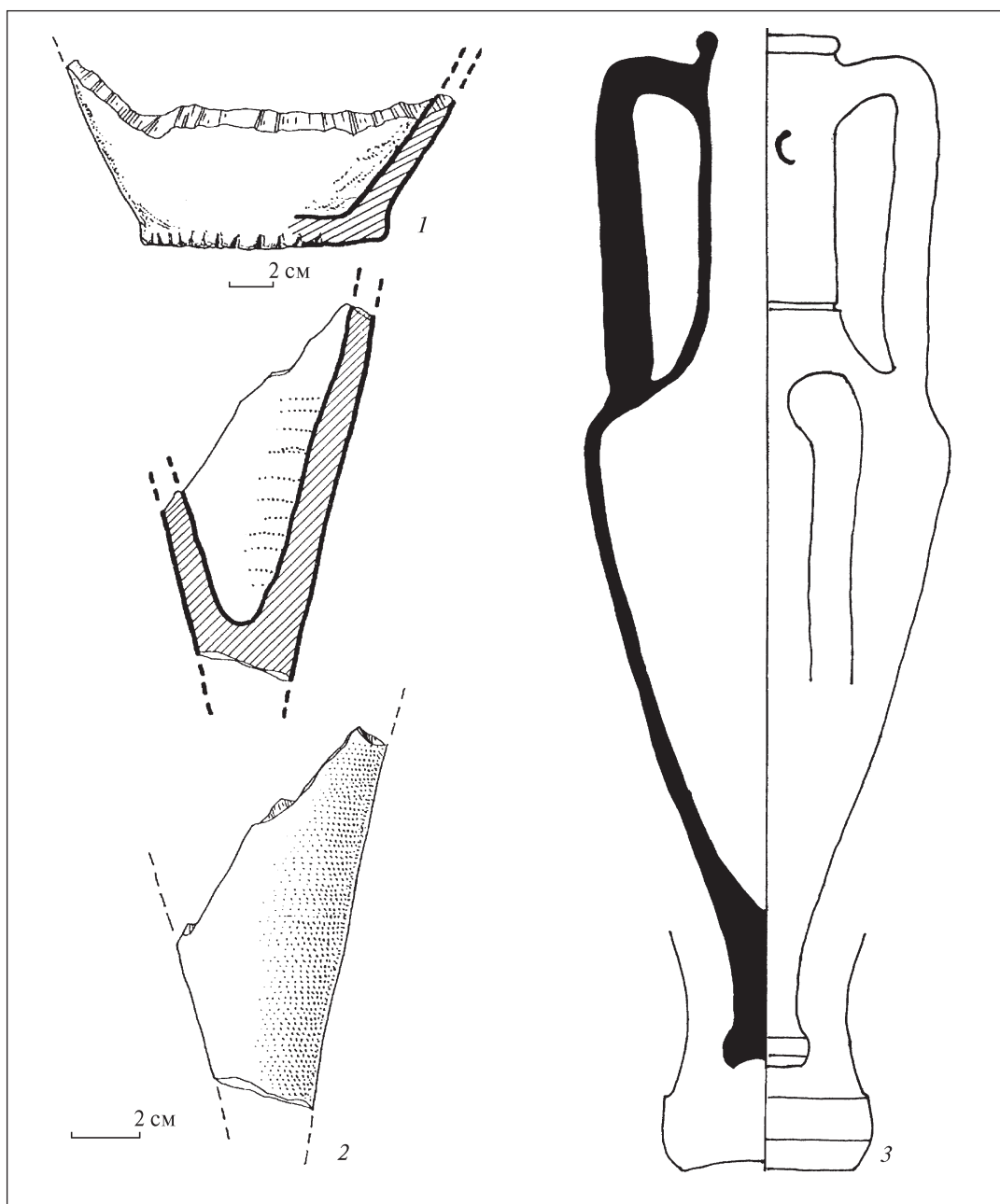

Рис. 5. Мала Лепетиха, курган 10. Керамічний посуд з поховання 4 (3 — за С.В. Поліним)

і для пізньоскіфського часу найхарактерніші якраз для степового регіону: кургани Бердянський (Чередниченко, Фіалко 1988, рис. 5, 5), Другий Трибратній (Бессонова 1973, рис. 2, 1), Товста Могила (Черненко 1975, рис. 1, 14), курган 4, поховання 2 коло Балтазаровки (Ковпаненко, Яковенко 1973, рис. 1, 6), курган 6, поховання 2 біля Дніпрорудного (Кузнецова, Кузнецов 2005, рис. 4, 7) та ін. У той само час північніше — в Лісостепу — вони не дуже поширені (Петренко 1967, с. 48, рис. 34, 315—317).

Дерев'яні кулеподібні втулкові наконечники стріл мають аналогії в курганах 4 у

Скороборі поблизу Більська (Шрамко 1987, рис. 69, 11) і 4, поховання 3 біля Іллінки (Плешивенко 1991, рис. 8, 2). Відомі й черешкові вістря з дерева: Богданівська збагачувальна фабрика, курган 13, поховання 2 (Тереножкин и др. 1973, рис. 43, 12) і Дніпрорудний, курган 6, поховання 2 (Кузнецова, Кузнецов 2005, рис. 4, 10). Схоже, що вони були в ужитку протягом всього скіфського часу, а їх порівняно незначна кількість пояснюється не лише домінуванням наконечників інших різновидів, а й нестійким для зберігання матеріалом.

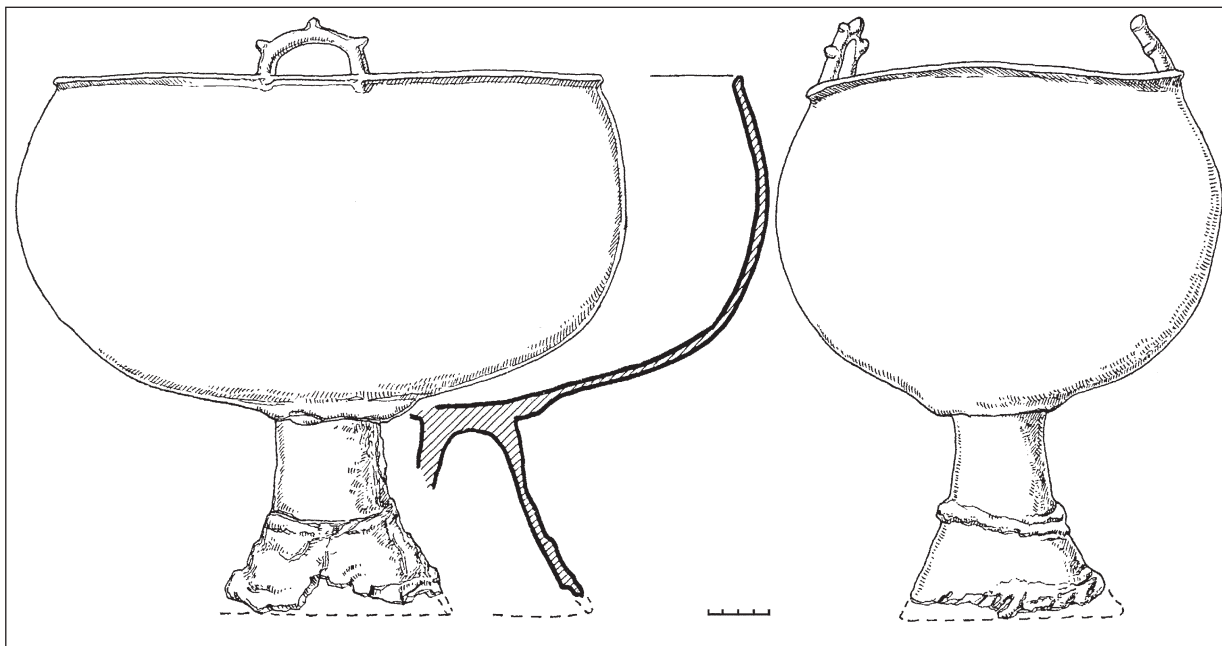

Рис. 6. Мала Лепетиха, курган 10. Бронзовий казан з поховання 4

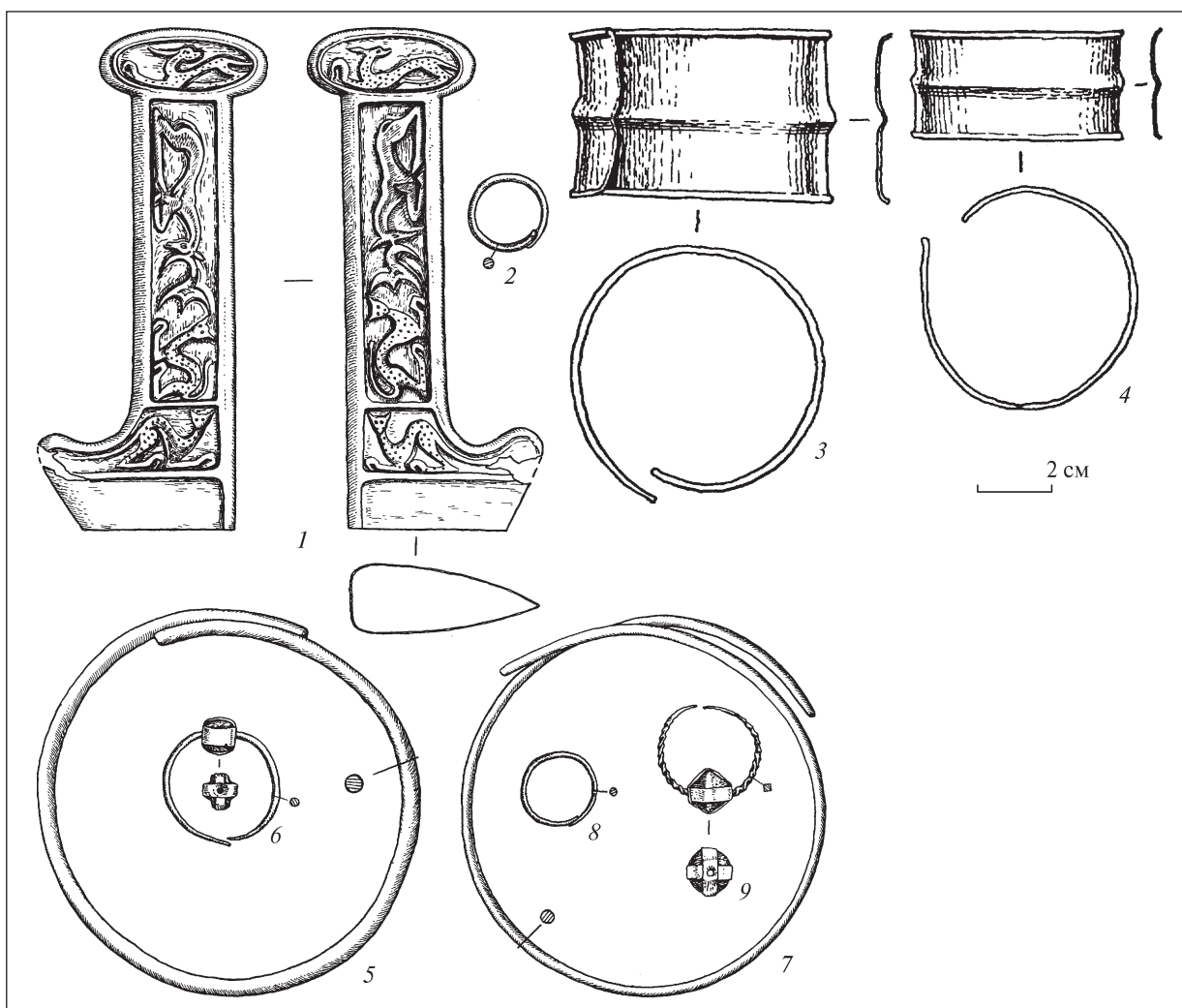

Рис. 7. Мала Лепетиха, курган 10. Інвентар: 1–6 — поховання 4; 7–9 — поховання 5. 1 — золото/залізо; 2–5, 8 — золото; 6, 9 — золото/скло; 7 — срібло; 3, 4 — реконструкція

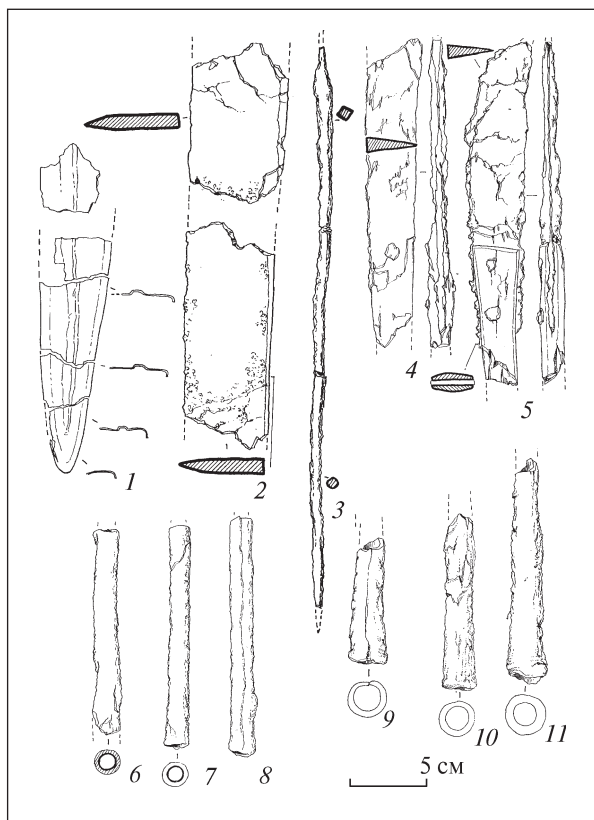

Рис. 8. Мала Лепетиха, курган 10. Знахідки з поховання 4: 1 — електр; 2, 3, 6—11 — залізо; 4, 5 — залізо/кістка

Розподілити бронзові вістря за сагайдаками не вдалося. У звіті вони описані сумарно, тож подаємо загальний їх опис. Два тригранні наконечники зі «зламаними» гранями, прихованою втулкою та опущеними ребрами граней, що закінчуються шипами. На гранях орнамент у вигляді двох рядів з восьми заглиблених квадратиків (рис. 9, 4). Два трилопатеві вістря з ледь висуненою втулкою й жальцями на кінцях лопатей. Збоку орнамент з перехресних ліній (рис. 9, 5). 89 тригранних наконечників зі «зламаними» гранями, трохи висуненою втулкою та ребрами з шипами на кінці. На бічній поверхні орнамент з двох рядів квадратиків (рис. 9, 6). Найчисленніші (120 екз.) тригранні вістря з висуненою втулкою, «жальцями» та орнаментом з чотирьох заглиблень, що утворюють хрест (рис. 9, 7). Два трилопатеві вістря з «важкою» голівкою, висуненою втулкою та шипастими кінцями лопатей (рис. 9, 8) і ще один подібний з ледь помітною втулкою (рис. 9, 12). 40 схожих наконечників, але масивніших і з ледь висуненою втулкою (рис. 9, 9). Два трилопатеві вістря з висуненою втулкою та «жальцями» (рис. 9, 10). Два схожих зі слабо висуненою втулкою (рис. 9, 15). Трилопатевий наконечник видовжених пропорцій

з прихованою втулкою (рис. 9, 11). Тригранний екземпляр з трикутними вирізами на основах граней, що утворюють шипи (рис. 9, 16). Подібне вістря з двома поздовжніми канавками в основі (рис. 9, 14). Два схожих наконечники з западинами на гранях (рис. 9, 13).

Загалом набір з поховання 4 є типовим для пізньоскіфського часу.

9. Ніж сагайдачний однолезовий залізний з кістяним руків'ям мав пряму спинку та скошений край леза. Черешок закріпленний у руків'ї трьома заклепками. Довжина ножа 14,0 см, леза — 8,5 см, ширина 2,4 см (рис. 8, 4).

10. Однолезовий залізний меч мав дещо вигнутий клинок і руків'я з овальним наверхшам і загнутим кігтеподібним перехрестям, що були обтягнуті тонкою, місцями пошкодженою, золотою пластиною 750-ї проби з рельєфним зображенням тварин з обох боків. Довжина руків'я 13,8 см, клинка, що в ході реставрації дещо змінив свої початкові обриси, — 44,0 см, ширина 5,0 см (рис. 7, 1; 8, 2; 16, 1, 2).

Сцени на руків'ї з обох боків схожі. На наверхші зображена тварина з повернутою головою, що припала на передні ноги. Вуха та морда видовжені, на тілі цятками передано, вірогідно, окрас шерсті. Визначити вид тварини склад-

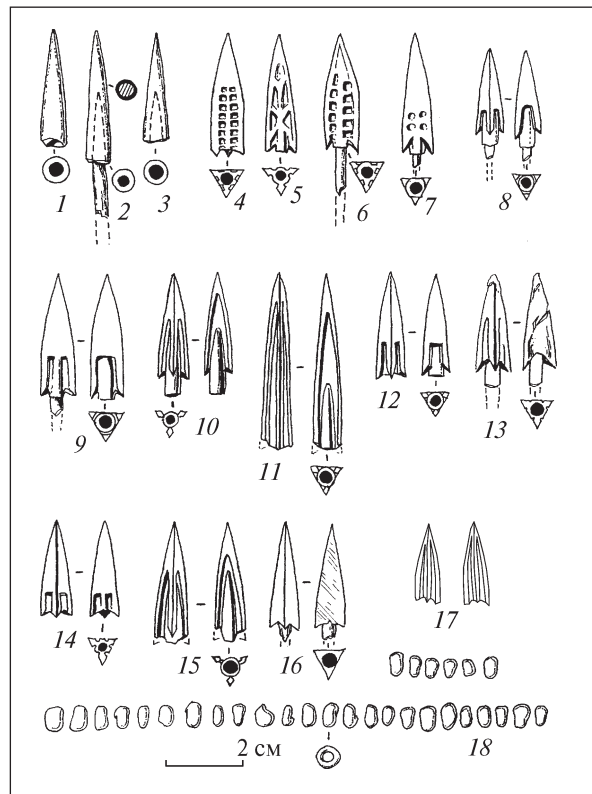

Рис. 9. Мала Лепетиха, курган 10. Інвентар поховання 4: 1 — кістка; 2, 3 — дерево; 4—17 — бронза; 18 — скло

но. З одного боку, форма голови та плямистий окрас нагадують лань, але тому перечить задовгий хвіст, обмежений бортиком. Останній властивий, імовіріше, хижакам родини котячих. Характерна для них і округла форма кінцівок передніх лап, і плямисте забарвлення (леопард, гепард чи барс), однак того не можна сказати про довгу морду та вухо. На руків'ї передано сцену протистояння оленя та хижака родини котячих з плямистим хутром як у леопарда чи гепарда. Олень з підігнутими ногами (лежачи чи в галопі) агресивно нахилив голову в бік хижака. Останній припав на передні лапи (готовий до атаки) з корпусом у профіль і головою у фас. Хвіст загнутий на спині, кінці лап округлі. Близьким є зображення хижака й на перехресті, але його хвіст простягнутий назад. Це пояснюється наявністю вільного простору позаду тварини. Піхви меча закінчувались електровим наконечником-обоймою підтрикутної форми з поздовжнім ребром, довжина 13,0 см (рис. 8, 1).

Схожі однолезові мечі з золотим руків'ям тяжіють до Степової Скіфії (5 із 8 екз.). Вони зафіксовані в Чортомлику (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 72, 73), Соболевої Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 181, 182, 352, 353, табл. 19), Першому кургані в Шульгівці (Новомиколаївці) (Алексеев 2006, рис. 1, 1), Пісках, курган 9, поховання 1 (Гребенников 1987, рис. 4, 10; 2008, рис. 36, 5). Ще один придбано в Керчі (Ростовцев 1914, с. 89, табл. V, 1), а два виявлені в Потясминні на межі зі степом: кургани Великий Рижанівський (Chochorowski et al. 1997, fot. 4; 5) та 487 неподалік Капітанівки² (Бобринский 1910, с. 69—70, рис. 8; 8а). Усі подібні мечі датуються пізньоскіфським часом³. За сюжетом до нашого найближчими є сцени на мечах з Рижанівки, Чортомлика, Пісків і Соболевої Могили. На наверші, руків'ї та перехресті на них зображено тих само тварин. Але є й відмінність: на останніх на руків'ї олень повернутий до хижака спиною, тож сюжет можна трактувати як сцену переслідування, а не боротьби.

Невід'ємним атрибутом подібних мечів були піхви з підтрикутним наконечником з кошовних металів. Електровий був у Капітанів-

ці⁴, золотий — у Чортомлику. Більшість таких виробів виготовлена зі срібла: Рижанівка, Соболева Могила (тут над наконечником була ще й золота стрічка), Піски⁵. За ермітажним описом срібним був і виріб з Шульгівки, поданий в публікації як золотий (Алексеев 2006, с. 46).

А.Ю. Алексеев цілком справедливо вказав на подібні предмети як своєрідні індикатори високого соціального статусу (там само, с. 54—55). Дійсно, хоча більшість могил з такими речами (чотири з семи) бокові, в усіх виявлено індикатори високого соціального рангу небіжчика. У п'яти (два поховання пограбовані) небіжчика супроводжували символи знаті — шийні гривни та атрибути військового ватажка-вершника: зброя, кінь або вуздечка чи нагайка. Показова і наявність у шести могилах (одна пограбована) бронзових казанів — своєрідного показника очільника родової групи, держателя її основної посудини (годувальника) — речей, за якими (разом з іншими) визначали власне скіфські могили на сусідніх зі степом територіях (Скорый 2003, с. 53). Цікаво, що малолепетиський курган найменший з усіх, в яких знайдені мечі з золотим руків'ям. Але дослідники зауважують, що такі мечі належали, ймовіріше, середній ланці скіфської аристократії, найвища ж еліта часто користувалася дволезовими мечами, де золотими пластинами декорували не лише руків'я, а й піхви (Скорый 2010, с. 402).

Поширення однолезових мечів у Скіфії дослідники здебільшого пояснюють грецькими та фракійськими впливами (Мелюкова 1964, с. 60; 1979, с. 199; 1995, с. 31). Але для східних регіонів не виключають і місцеві кавказькі традиції (Бруйко 1989, с. 30). Є думка щодо скіфських коренів розвитку цього типу зброї (Копылов, Янгулов 1987, с. 81—82). Стосовно ж описаних однолезових мечів з декорованим золотом руків'ям, виготовлених, найвірогідніше, північнопричорноморськими грецькими майстрами, то слушною видається твердження про саме античний вплив.

11—13. Втоки та втулки, що вціліли від списа та дротиків. Довжина списа 2,1 м, дротиків — 2,0 м (рис. 8, 6—11). Списи та дротики з втулковим вістря (а часом і втоком) часто трапляються в скіфських могилах. За даними А.І. Мелюкової, дротики найприкметніші

² У літературі курган приписують також до сіл Турія чи Златопіль.

³ На думку С.В. Поліна, що дату можна звзвити до середини — третьої чверті IV ст. до н. е. (Мозолевский, Полин 2005, с. 353). За даними А.Ю. Алексеева, більшість екземплярів тяжіють до останньої третини IV ст. до н. е. (Алексеев 2006, с. 56).

⁴ За даними А.І. Мелюкової, він золотий (Мелюкова 1964, с. 59).

⁵ У Пісках наявність срібного наконечника встановлена за даними звіту (Мозолевский, Полин 2005, с. 352).

якраз для IV ст. до н. е., але відомі й раніше (Мелюкова 1964, с. 44—45). Хоча від часу виходу її роботи з'явилися нові ранні зразки такої зброї (напр.: Скорый 1997, рис. 44, 1), висновок дослідниці підтверджено нинішніми спостереженнями (Гречко 2010, с. 76).

14. Сережка кільцеподібна з зімкнутими кінцями виготовлена з круглого дроту із золота діаметром 0,2 см (вага 4,6 г, проба 375). На кільце нанизана синя рифлена скляна намистина, обтягнута навхрест золотою фольгою завширшки 0,45 см 750-ї проби⁶. Діаметр сережки 3,1—3,3 см, намистини — 1,1 см, довжина отвору 0,9 см (рис. 7, 6; 16, 5). Такі сережки зі скляними чи кам'яними намистинами виявлені в курганах 3 (поховання 2), 12 і 17 біля Борисполя (Ильинская 1966, с. 157, 161—162, рис. 2; 5), поблизу Будок (Ильинская 1968, табл. XXXIII, 13) у Лівобережному Лісостепу; 33/5 Мастюгинського могильника в Середньому Подонні (Пузикова 2001, рис. 6, 4, 7); курганах 4, поховання 1 групи Солоха (Мелюкова 1999, рис. 15, 3) та 1, могила 1 групи Капулівка II (Тереножкин и др. 1973, рис. 15, 3) у степовому Надчорномор'ї. В степовій зоні відомі подібні речі зі срібного дроту: кургани 14 Рогачицького могильника (Болтрик, Фиалко 2007, рис. 6, 12), 14, поховання 3 коло Астаніно (Яковенко, Черненко, Корпусова 1970, рис. 22, 3) та 147, гробниця 2 неподалік Парканів (Мелюкова 1962, табл. 4). Аналогії дозволяють з найбільшою вірогідністю віднести нашу сережку до IV ст. до н. е.

15. Гривна з круглого в перетині стрижня завтовшки 0,7 см із золота 500-ї проби, кінці заходять один за одний. Діаметр 14,9—15,3 см, вага 277,77 г (рис. 7, 5; 16, 8). Подібні вироби з золота — Пісочин, курган 6 (Бабенко 2005, рис. 9, 4), Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 126, 11), Бориспіль, курган 3, поховання 1 (Яковенко 1965, табл. I, 3) — датують IV ст. до н. е.

16. Браслет з золотої пластини 500-ї проби з відігнутими бортиками та ребром в центрі зберігся у двох фрагментах. Кінці дещо заходять один за інший. Діаметр 5,0—6,7 см, ширина 4,4—4,7 см, вага 45,3 г (рис. 7, 3; 16, 9).

17. Подібний золотий браслет, поламаний обвалом склепіння на шість фрагментів (є втрати в середній частині). Розміри мініатюрніші: ширина 3,0—3,2 см, вага близько 29,0 г (рис. 7, 4; 16, 7). Подібні речі (деякі з двома

ребрами посередині; є й срібні) поширені в пізньоскіфський час і найчастіше трапляються в степах Північного Причорномор'я (Петренко 1978, с. 57). Вони знайдені в сусідньому кургані 9 (розкопки Г.Л. Євдокимова 1992 р.), в Солосі (Манцевич 1987, кат. 36), Чортомлику (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 82, 104), Товстій Могили (Мозолевський 1979, рис. 122; 123, 13; 126, 14), курганах Дієвому (Спицын 1906, табл. XV, 3) і 1 групи Аули II (Ковалева 1999, рис. 1, 12), Першому Мордвинівському, Восьмому П'ятибратньому та Куль-Обі (Петренко 1978, табл. 27, 8—11). Поза межами степу можна назвати хіба що знахідку з кургану 5 (1905 р.) неподалік Оксютинців у Посуллі (Ильинская 1968, табл. XXII, 3). Такі браслети розглядають як показник високого соціального статусу (Мозолевський 1979, с. 211).

18. Каблучка діаметром 2,20—2,35 см з круглого в перетині дроту завтовшки 0,2 см, вага 3,51 г із золота 500-ї проби (рис. 7, 2; 16, 3). Такі вироби відносяться до типу 1, за В.Г. Петренка, і золоті відомі з елітних курганів Степової Скіфії IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 59).

19. Амфора світлоглиняна (рис. 5, 3). На горлі червоною фарбою нанесено знак у вигляді літери С. Край горла обведений червоною смугою, а його нижня частина — врізною лінією⁷. Висота 86,1 см, верхньої частини — 34,1 см, діаметр горла 11,2 см, максимальний тулуба — 30,4 см, глибина 73,0 см. Вона близька до пепаретських амфор, а за формою ніжки найбільше схожа до знайдених у Чортомлику та Гаймановій Могили (Монахов 1999, табл. 159, 3; 172, 2), віднесених С.Ю. Монаховим до чортомлицького варіанту (I-B), датованого 40—20-и рр. IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 99). Амфори «винного складу» Чортомлика датовані дослідником кінцем 40-х — першою половиною 30-х рр. IV ст. до н. е. (Монахов 1999, табл. 159, 3; 172, 2). Північне поховання Гайманової Могили С.В. Полін нещодавно трохи подавив на підставі нової дати клейма звідти до 360—350 рр. до н. е. (Полін 2009, с. 139—140). За вказаними аналогіями, нашу амфору, вірогідно, слід датувати часом між 360-м і 330-м рр. до н. е.

20. Набір предметів спорядження коня, звичний для IV ст. до н. е., складався з таких речей: рештки принаймні шести залізних двоірчастих псаліїв з 8-подібним розширенням у центрі та «шапочками» на кінцях (рис. 11). Вці-

⁶ Широ вдячні І.С. Вітрик за люб'язно надані дані та фото золотих виробів з кургану 10.

⁷ Широ вдячні С.В. Поліну за люб'язно наданий рисунок і виміри амфори, а йому та С.Ю. Монахову — за консультації з атрибуції амфори.

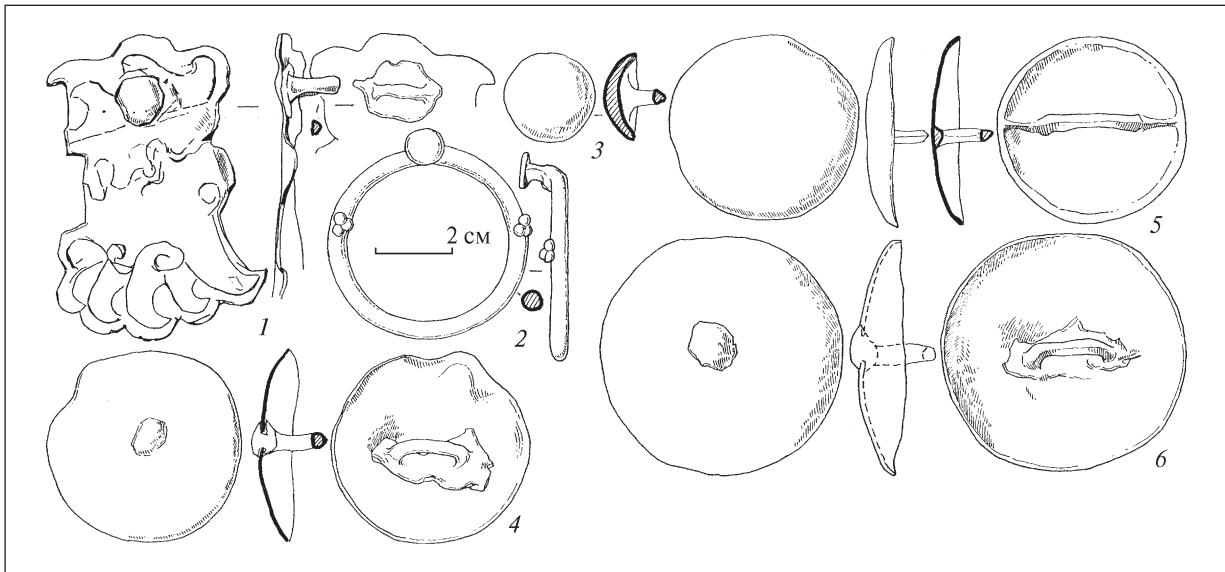

Рис. 10. Мала Лепетиха, курган 10. Бронзові предмети спорядження коня з поховання 4

лілі кінці прямі чи вигнуті як у S-подібних псаліїв. Залізні прямі дводірчасті псалії типові для середньо- та пізньоскіфського часу. Вони нерідкісні в степових пам'ятках пізньоскіфського часу, здебільшого їхні кінці прикрашені гульками або «шапочками»: Мелітопольський курган (Тереножкин, Мозолевський 1988, рис. 155, 10); Хомина Могила (Мозолевський 1973, рис. 34, 10); Краснокутський (Мелюкова 1981, рис. 15, 1, 4—6), Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 97, 1); Братолюбівський (Бессонова 2007, рис. 1, 1), кургани 3 біля с. Ольгине (Бессонова, Ковальов, Кубишев 2005, рис. 11, 6), 6 поблизу Башмачки (Спицын 1901, рис. 20), 10 неподалік Володимирівки (Чередниченко, Болдин 1977, рис. 17, 1, 3, 4, 7; 18, 1), Огуз (Фіалко 1996, рис. 1; 2), Беш-Оба IV/2 (Колтухов 2007, рис. 7, 1), Передерієва Могила (Моруженко 1992, рис. 2, 6, 13, 15) та ін.

Залізні S-подібні дводірчасті псалії на півдні Східної Європи з'явилися в другій половині VI ст. до н. е. і побутували до кінця скіфської доби (Могилов 2008, с. 37). У степу такі предмети поширилися в V ст. до н. е.: кургани Близнець 2 (Ромашко, Скорый 2009, рис. 22, 6—8, 10), 48, поховання 3 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6, 1) і 11 групи Підгородне V (Ковалева, Мухопад 1979, рис. 1, 11). У IV ст. до н. е. багато вказаних виробів мають гульки чи «шапочки» на кінцях: Краснокутський курган (Мелюкова 1981, рис. 15, 7), Страшна Могила (Ильинская 1973, рис. 5, 2). Зображення таких псаліїв відомі й на виробих торевтики IV ст. до н. е.: чортомлицька амфора, гребінь з Солохи, гривна з Куль-Оби. Тоді

побутували й такі само бронзові, виявлені, наприклад, у курганах Хомина Могила (Мозолевський 1973, рис. 30), Братолюбівський (Бессонова 2007, рис. 2, 4), 75, поховання 1 групи Солоха (Мелюкова 1999, рис. 15, 11, 12), Гайманова Могила (Ильинская 1973, рис. 8, 7), Чмирева Могила (Браун 1906, рис. 55), 4/1913 р. Єлизаветинського могильника (Галанина 2005, табл. 2, 4, 8).

Нащична бляха із бронзи зі стилізованим зображенням птаха, що інтерпретується зазвичай як голуб (рис. 10, 1). Виготовлена з тонкого листа, на звороті — петля, з'єднана з щитком заклепкою. На подібних бляхах зображений здебільшого птах, рідше — фантастична істота (напр.: Мозолевський 1979, рис. 25, 7, 8; 26). Такі нащичники — типово степовий різновид виробів IV ст. до н. е. Для лісостепового регіону можна назвати ушкоджену бляху з кургану 1 1897—1898 рр. біля Вовківців у Посуллі (Древности... 1899, табл. XXII, 402). У Степовій Скіфії їх виявлено в Мелітопольському кургані (Тереножкин, Мозолевський 1988, рис. 152, 6, 7), Страшній (Тереножкин и др. 1973, рис. 21, 3) і Водяній могилах (Мозолевський, Полин 2005, рис. 19, 2, 3), кургані Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, рис. 1, 2). Такі предмети бувають зі срібла, як у Першому Лемшовому кургані (ОАК 1914, рис. 61), і золота, в Огузі (Лесков 1974, рис. 7; 12). У деяких курганах виробу були з різного металу: в Товстій Могилі (Мозолевський 1979, рис. 21, 5, 6; 25, 7, 8; 26, 2, 5, 6; 99, 1—8) і Чортомлику (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 57; 58; 60; кат. 44; 45, 2) — зі срібла, золота та бронзи; у Чмиревій Моги-

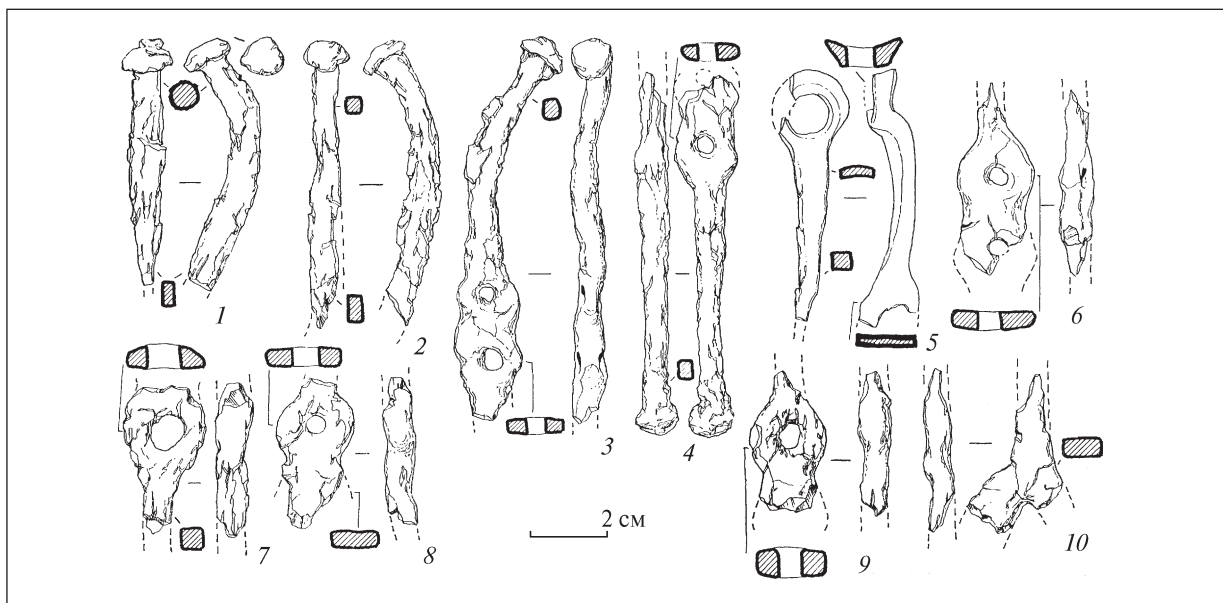

Рис. 11. Мала Лепетиха, курган 10. Деталі вуздечки з поховання 4

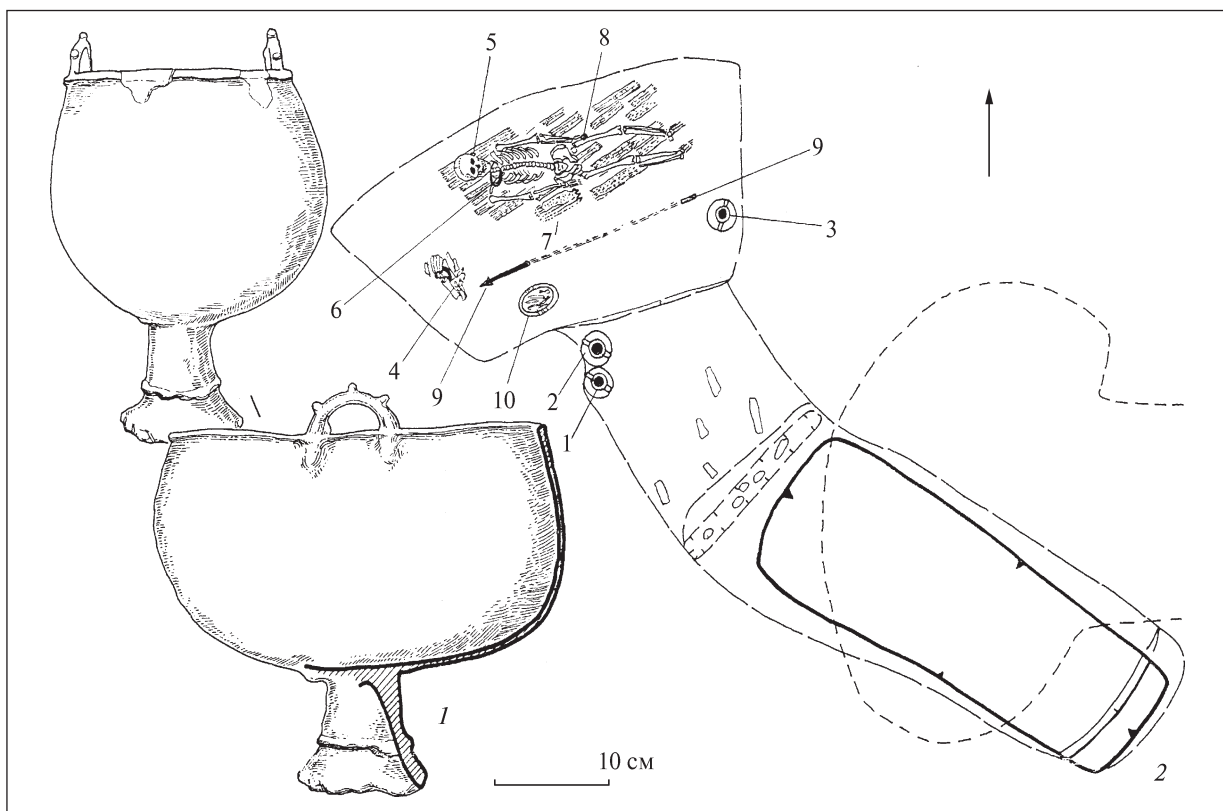

Рис. 12. Мала Лепетиха, курган 10. Поховання 5: 1 — казан; 2 — план

лі (ОАК 1901, рис. 30; Браун 1906, рис. 41; 43; 49) — зі срібла та золота.

Пряжка округла із бронзи з трьома виступами, два з яких оформлені у вигляді трьох гульок, а третій — грибоподібний (рис. 10, 2). Ця пряжка діаметром 5,5 см одна з найбільших такого типу. Останні добре відомі в степовій зоні

та Дніпровському Лісостепу, датуються кінцем V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 64).

П'ять бронзових опуклих круглих литих блях діаметром 5,0 см з петлею на звороті (рис. 10, 5) і три такі само діаметром 2,5 см (рис. 10, 3). Вироби належать чи не до найпоширеніших вуздечкових блях скіфської доби. Вони добре відо-

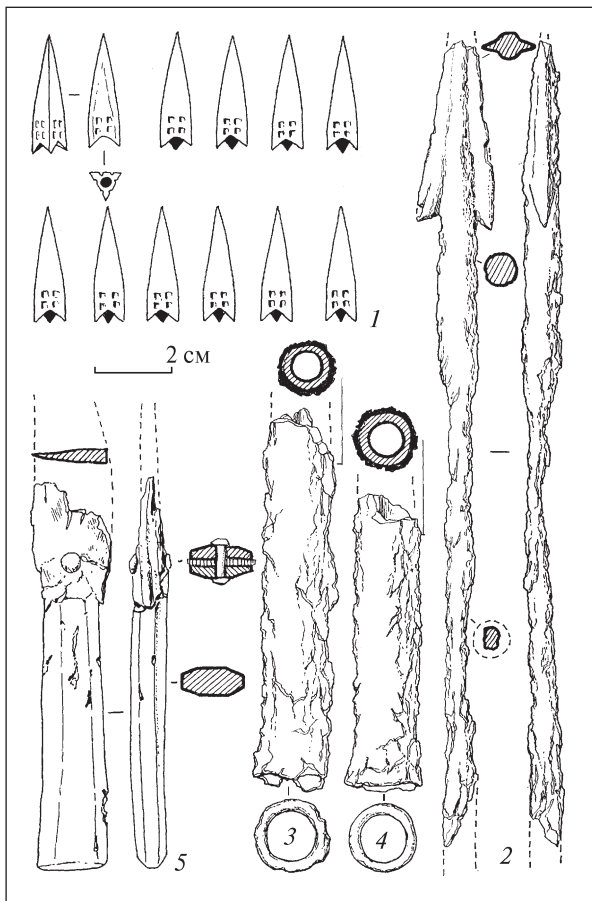

Рис. 13. Мала Лепетиха, курган 10. Інвентар поховання 5: 1 — бронза; 2—4 — залізо; 5 — залізо/кістка

мі на півдні Східної Європи і на Північному Кавказі. З'явилися вони ще в ранньоскіфську добу, але найбільшого поширення набули в середньо- та пізньоскіфський час (Могилов 2008, с. 41, рис. 86, 16—48; 87—89, 1—20). Три бронзові великі опуклі бляхи з петлею, прикріпленою до щитка заклепкою (рис. 10, 4, 6), діаметр 5,3—6,5 см. Такі теж типові для степового Причорномор'я IV ст. до н. е., а в лісостепу відомі рідше (там само, с. 42). У Нижньому Подніпров'ї їх виявлено у Страшній (Тереножкін та ін. 1973), Водяній (Мозолевський, Полин 2005, рис. 19, 20) і Товстій могилах (Мозолевський 1979, рис. 98, 1—6), Мелітопольському кургані (Тереножкін, Мозолевський 1988, рис. 152, 9). Іноді їх виготовляли із золота та срібла (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 44; 45; 50).

Окрім того, на рисунку в звіті разом з деталями вузди з цієї могили зображено петельчастий предмет (рис. 11, 5), не згаданий ні в тексті звіту, ні в інвентарному описі.

21. Намистин скляних діаметром 0,5—0,7 см, 30 екз.: 24 жовті, 6 чорних (рис. 9, 18).

Датувати могилу 4 за амфорою можна 350—330-и рр. до н. е., що підтверджується й іншими знахідками.

Поховання 5 (рис. 3, 1, 5—7; 12, 2) здійснене в катакомбі. Вхідна яма вирита за 4,0 м на захід від ями могили 4. Вона прямокутна в плані, $3,7 \times 1,1$ —1,4 м, орієнтована північний захід—південний схід, на 0,1—0,4 м розширювалася до дна. На глибині 4,6 м вздовж південно-східної стіни була сходинка завширшки 0,2 м. Нижче неї дно плавно понижувалося на 0,6 м на північний захід — до входу в дромос, сягаючи глибини 5,5 м. Вхід арочної форми мав ширину 1,6 м за висоти 1,0 м. Перед ним викопаний ровик для фіксації заслона. Його довжина 1,60 м, ширина 0,20 м, глибина 0,15 м. До поховальної камери вів дромос завдовжки 1,8 м, завширшки 1,6 м і заввишки 0,9 м. Перед входом у камеру, в західному кутку дромоса, стояли дві амфори (1, 2), ще одна була в південному кутку камери (3).

Трапецієподібна в плані камера, $2,6$ — $2,8 \times 2,0$ м розширювалася до західної стіни. Висота 1,2 м, глибина 6,0 м. Стеля й стіни ретельно заглажені й вимашчені. Небіжчик лежав на прямокутному настилі $2,0 \times 0,9$ м з дощок завширшки 0,1 м — випростано головою на захід. За черепом лежали кістки корови з ножем (4), біля лівої скроні — золота сережка (5), на шиї — гривна (6), уздовж правої руки — набір стріл (7). На середньому пальці лівої руки була каблучка (8). Уздовж настилу праворуч від кістяка лежав дротик (9), а біля входу стояв бронзовий казан (10).

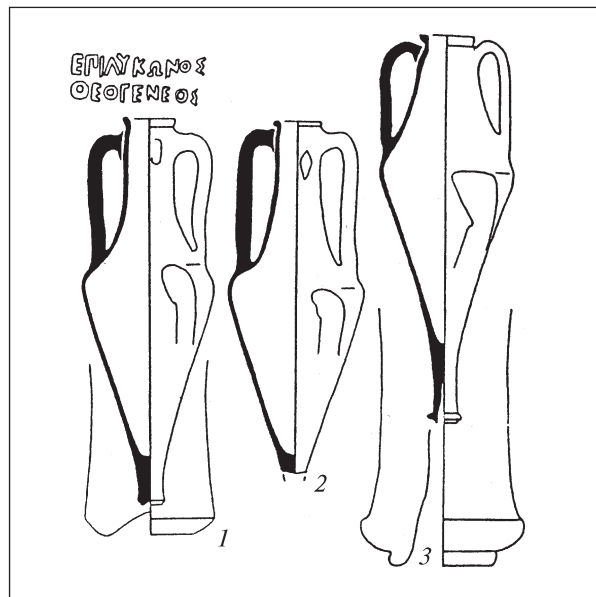

Рис. 14. Мала Лепетиха, курган 10. Амфори з поховання 5 (за: Монахов 1999)

1—3. С.Ю. Монахов дослідив амфори з поховання (Монахов 1999, с. 309—311, табл. 132; 2003, с. 83, 133, 134, табл. 57, 1; 92, 7). Дві — однотипні гераклейські амфори (варіант I-A-3), в однієї ніжка відбита (рис. 14, 1, 3). На горловині однієї є клеймо ΕΠΙΛΚΩΝΟΣ/ΘΕΟΓΕΝΕΟΣ, на горлі іншої ромбічний штамп, на якому С.Ю. Монахов розібрав лише ім'я Агнодама. Подібний варіант побутував у 370-х — 360-х рр. до н. е. Ще одну амфору «кола Фасоса» з біконічним тулубом на довгій ніжці (рис. 14, 2) С.Ю. Монахов запропонував позначувати як «псевдо-Фасос-6», або «тип Лепетиха». Загалом комплекс амфор з поховання 5 він датував серединою 60-х рр. IV ст. до н. е.

4. Ніж однолезовий залізний з горбатою спинкою й кістяною ручкою. Остання восьмигранна в перетині, з пазом, де двома залізними заклепками закріплене лезо. Довжина ручки 8,5 см, ширина — 2,0 см (рис. 13, 5).

5. Кільцеподібна сережка з плоского перевитого дроту із золота 375-ї проби з потоншими зімкнутими кінцями та нанизаною біконічною намистиною⁸, навхрест обтягнутою фольгою із золота 583-ї проби. Вага 4,97 г, діаметр 2,5—2,9 см, намистини — 1,2 см; довжина отвору 0,9 см (рис. 7, 9; 16, 6). Аналогії таким виробам з дорогоцінних металів зі скляною чи кам'яною підвісками датують IV ст. до н. е. У курганах 19 біля Руської Тростянки (Пузикова 2001, рис. 30, 2) і 4, поховання 2 поблизу Балтазарівки (Ковпаненко, Яковенко 1973) вони зроблені з золотого дроту, в кургані 9 коло Старого Мерчика — зі срібного (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 15, 6).

6. Гривна з білого металу (срібла?) діаметром 14,5 см з круглого в перетині стрижня, скрученого в півтора оберти (рис. 7, 7). Схожі характерні для пам'яток IV ст. до н. е.: кургани 35/33 Мاستюгинського могильника (Либеров 1965, табл. 35, 5), 14 біля Сеньківки (Покровська 1965, табл. I, 7), 3 поблизу Дудчан (Фридман 1987, рис. 3, 4) та 13 неподалік Львового (Евдокимов 1992, рис. 4, 5). Для того часу відомі й срібні гривни, вкриті золотом: Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 57) і Макіївка (Полідович 1998, рис. 3, 1).

7. Набір стріл складався з 34 бронзових тригранних вістер з прихованою втулкою та «зламаними» ребрами граней, що закінчуються

⁸ За звітом, вона червона. Огляд показав, що вона з камінця жовтуватого-коричневого кольору, вкритого тріщинками з червоним заповненням (Вітрик, Данилко 2010, с. 66).

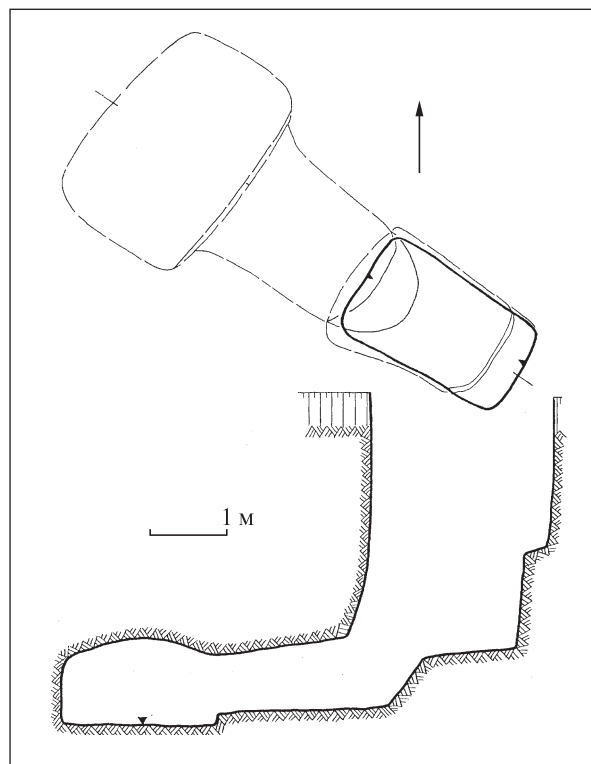

Рис. 15. Мала Лепетиха, курган 10, поховання 6

жальцями. На бічній поверхні орнамент з чотирьох прямокутних вдавлень, що утворюють хрест (рис. 13, 1). Такі виявлені в похованні 5 кургану 7 у Новорайську (Шахров 1990, рис. 3, 12) і Солосі⁹ (Манцевич 1987, кат. 54, 6).

8. Каблучка з круглого дроту із золота 375-ї проби діаметром 0,15 см з потоншеними кінцями, що заходять один за одиний. Діаметр 2,25—2,30 см, вага 1,81 г (рис. 7, 8; 16, 4). Вона схожа на знайдену в похованні 4, і, як зазначалося, має аналогії в степових курганах знаті IV ст. до н. е.

9. Від дротика завдовжки 2,0 м вцілили залізні наконечник з типовим трикутним пером з жальцями завдовжки 35,0 см і вток завдовжки 8,0 і діаметром 1,8 см (рис. 13, 2—4). Вище вже звернено увагу на такі вироби.

10. Казан литий бронзовий, близький до знайденого в могилі 4. Він має глибоку овальну чашу з бортиком по краю, де симетрично розташовані дві ручки з трьома виступами. Ніжка пустотіла, з рельєфним валиком посередині та рубчастою смугою внизу. Діаметр чаші 21,5—34,0 см, глибина — 21,0 см, висота ніжки 9,0 см, діаметр її основи 11,0 см (рис. 12, 1).

⁹ Там хрестоподібний знак є лише на одній грані, на двох інших — пара поздовжніх смуг.

Рис. 16. Мала Лепетиха, курган 10. Золоті вироби: 1–3, 5, 7–9 — поховання 4; 4, 6 — поховання 5; 1, 2 — золото/залізо; 3, 4, 7–9 — золото; 5, 6 — золото/скло/камінь

Найвужчу дату для могили 5 дають амфори середини 360-х рр. до н. е., чому не перечить й інший інвентар.

Поховання 6 (рис. 15), розкопане раніше, було основним, розміщувалося під центром кургану та влаштоване в катакомбі. Трапецієподібна в плані вхідна яма, $2,4 \times 1,2$ – $1,5$ м, орієнтована північний захід—південний схід, розширювалася до входу в дромос. На глибині 2,1 м вздовж південно-східної стіни була сходинка завширшки 0,4 м і заввишки 1,4 м. Глибина ями 3,5 м. До дна вона розширювалася на 0,10–0,15 м. Вхід до дромосу був викопаний в північно-західній стіні. Його висота 1,1 м, ширина 1,5 м. Довжина дромосу 1,8 м, ширина — 1,5 м, висота — 0,9 м. Прямокутна в плані камера, розташована перпендикулярно до дромосу, мала розміри $3,0 \times 2,1$ м і була орієнтована північний схід—південний захід. Жодних знахідок не виявлено.

Усі могили кургану 10 представлені катакомбами. За класифікацією В.С. Ольховського (Ольховский 1991, с. 27, 28, 35), основне поховання 6 належить до типу III, варіант 1А; гробниці 4 і 5 — до типу V, варіант 2; а 3 — до типу I, варіант 1. Дуже подібні могили дитячих поховань 1 і 2. Але квадратна та прямокутна форми вхідної ями змушують віднести їх, відповідно, до типу IX, варіант 2А та типу VI, варіант 2. Усіх їх можна датувати IV ст. до н. е.

Одним із явищ, що привертає увагу в кургані 10, є компактно розташовані дитячі поховання в західній частині. Це дає підставу інтерпретувати їх як невеликий дитячий цвинтар. На користь цього свідчить і схожість могил 1 і 2. Нечисленні прикраси, виявлені в них, доволі типові для небагатих дитячих поховань (Черненко, Бунятян 1977, с. 84–85, табл. XXII; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 185). Впускні дитячі поховання нерідкісні в курганах Сте-

пової Скіфії (Бунятян 1985, с. 61). Іноді вони бувають боковими за центрального дитячого поховання — Кут, курган 23 (Березовець 1960, с. 69—70). Але в нашому випадку йдеться про компакту групу. Три дитячі поховання в ямах виявлені в західному секторі кургану 6 біля Новорайська з основною скіфською могилою, хоча автор припускає й можливу сарматську їх належність (Шахров 1990, с. 76—77; рис. 6, б). Два дитячі поховання зафіксовані в південно-західному секторі Вишневої Могили. Ю.В. Болтрик припускає їхню одночасність центральній гробниці (Болтрик 2000, с. 131, 136; рис. 1, А). Чотири дитячі поховання виявлені у північному та південно-західному секторах кургану 4 коло Іллінки, інтерпретованому як могильник військової аристократичної сім'ї (Плешивенко 1991). Багатшим ніж у нашому кургані був і їхній супровід: срібний і бронзові персні, сагайдаки зі стрілами, ножі, дзеркало, намисто, бронзові кільця. Ближчим до нашого (намисто, ніж, бронзова сережка) був інвентар у бокових дитячих похованнях південно-східної частини кургану 2 групи Первомайська II (Евдокимов, Фридман 1991, с. 76—79). У південно-східній полі кургану 4 цієї групи виявлено два дитячі поховання: багатше в супроводі сагайдака, кіліка, намиста, сережок, електрової гривни; бідніше — з сережкою,

намистом, точильним брусом і браслетом (Евдокимов, Фридман 1987, с. 101—104, 107; рис. 12, 14, 18). Дитячі поховання в кургані 1 біля Кам'янки Дніпровської концентрувались у північному та північно-західному секторах кургану (Рассамакин 1987). Таким чином, є всі підстави вважати, що в окремих (хоч і не надто численних) випадках скіфи використовували бокову полу кургану для поховання дітей, що утворювали невеликі кладовища.

Загалом курган 10 можна датувати IV ст. до н. е. Але не зовсім зрозуміла послідовність бокових могил. Небагато для того дає й стратиграфія. За креслениками, могила 3 перетинала насип (впускна). Могила 4 перетинала материковий викид з центральної гробниці 6, а викид з неї розміщувався на південний схід від вхідної ями. З профілю бровки не зрозуміло, чи лежав він на похованому ґрунті (катакомба вири-та разом з центральною до зведення насипу), чи був у товщі самого насипу або на його поверхні (впущена пізніше).

Курган був зведений над центральною могилою 6 десь у першій третині IV ст. до н. е. Згодом туди була впущена катакомба з набором амфор середини 360-х рр. до н. е., а ще пізніше — з амфорою середини—третьої чверті того ж століття. У IV ст. до н. е. тут були поховані й три дитини, але послідовність їх не встановлюється.

Алексеев А.Ю. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н.И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.) // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 43—65.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.

Андрух С.И. Металлические украшения в убранстве рядовых скифов (по материалам могильника Мамай-Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 19—26.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 110—119.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.

Березовець Д.Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП УРСР. — 1960. — IX. — С. 39—87.

Бессонова С.С. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана // Скифские древности. — К., 1973. — С. 243—252.

Бессонова С.С. Конские наборы Братолюбовского кургана // Ранній залізний вік Євразії. — К.; Чигирин, 2007. — С. 27—30.

Бессонова С.С., Ковальов М.В., Кубишев А.І. Кургани біля с. Ольгине (скіфські поховання) // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 38—51.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. — 1986. — № 4. — С. 158—169.

Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1908 году // ИАК. — 1910. — 35. — С. 61—85.

Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—III вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001.

Болтрик Ю.В. Скифский курган, как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.

- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // ССПК. — 2007. — XIV. — С. 51—93.
- Браун Ф.А. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. // ИАК. — 1906. — 19. — С. 81—116.
- Брусяко И.В. Однолезвийное оружие Степной Скифии // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 29—30.
- Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.
- Вітрик І.С., Данилко Н.М. Матеріали з двох поховань скіфського часу біля с. Мала Лепетиха на Херсонщині // Археологія і давня історія України. — 2010. — 3. — С. 64—67.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.
- Галанина Л.К. Кубанское уздечное снаряжение V в. до н. э. (по материалам Елизаветинского кургана, раскопанного Н.И. Веселовским в 1913 г.) // АСГЭ. — 2005. — 37. — С. 97—108.
- Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 149—158.
- Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.
- Данилко Н.М., Куприй С.А. Курган у с. Мала Лепетиха // ССПК. — 2004. — XI. — С. 79—86.
- Древности Приднепровья. — К., 1899. — 2.
- Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // ДСПК. — 1992. — С. 136—148.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85—115.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.
- Іллінська В.А. Курган Старша Могила — пам'ятка архайчної Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — XXVII. — С. 232—249.
- Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152—171.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Ковалева И.Ф. Скифские погребения Правобережного Предстепья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 128—131.
- Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — 3. — С. 111—123.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
- Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 7—132.
- Ковпаненко Г.Т., Яковенко Э.В. Скифские курганы на юге Херсонщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 253—265.
- Колтухов С.Г. Основное погребение кургана Беш-Оба IV/2 // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 193—206.
- Копылов В.П., Янгулов С.Ю. О времени появления скифских однолезвийных мечей // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящен. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. I. — С. 80—82.
- Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии от средней бронзы до средневековья. — М., 2005. — С. 317—332.
- Латышев В.В. Раскопки Н.И. Веселовского в 1916 и 1917 гг. // СГАИМК. — 1926. — Т. 1. — С. 199—206.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965 (САИ. — Вып. Д 1—31).
- Манцевич А.П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961. — С. 145—150.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987.
- Мелюкова А.И. Скифские курганы Тираспольщины (по материалам И.Я. и Л.П. Стемповских) // МИА. — 1962. — 115. — С. 114—166.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д 1—4).
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — М., 1981.

- Мелюкова А.И. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV—III вв. до н. э. // РА. — 1995. — № 1. — С. 28—36.
- Мелюкова А.И. Скифские курганы возле Солохи (раскопки 1961—1962 гг.) // Евразийские древности. — М., 1999. — С. 60—97.
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973. — С. 187—234.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—155.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). — К., 2005.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Моруженко А.О. Скiфський курган Передерієва Могила // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 67—75.
- ОАК за 1890 г. — СПб., 1893.
- ОАК за 1898 г. — СПб., 1901.
- ОАК за 1911 г. — Петроград, 1914.
- ОАК за 1913—1915 гг. — Петроград, 1918.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Переводчикова Е.В., Фирсов К.Б. К реконструкции убора коней из кургана Козел // Древности Евразии: от средней бронзы до средневековья. — М., 2005. — С. 394—406.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д 1—4).
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1978 (САИ. — Вып. Д 4—5).
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 238—248.
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 388—423.
- Плешивенко А.Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 53—72.
- Покровська Є.Ф. Кургани біля с. Сеньківки // Археологія. — 1965. — XVIII. — С. 139—149.
- Полідович Ю.Б. Нове скіфське поховання з гривною у Донецькій області // Археологический альманах. — 1998. — 7. — С. 103—112.
- Полин С.В. Датировка Гаймановой Могилы // ССПК. — 2009. — XV. — С. 136—141.
- Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178.
- Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Рассамакин Ю.Я. О раскопках скифской курганный группы у г. Каменка-Днепровская // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. II. — С. 57—59.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. — Дніпропетровськ, 2009.
- Ростовцев М.И. Воронежский серебряный сосуд // МАР. — 1914. — 34. — С. 77—93.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I — Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археол. экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 53—143.
- Синицын М.С. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии // ЗОАО. — 1967. — II (35). — С. 37—59.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Скорый С.А. Об одной группе парадных мечей скифского времени // Боспорские чтения. — 2010. — XI. — С. 399—403.
- Спицын А.А. Раскопки, произведенные в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда // ИАК. — 1901. — 1. — С. 69—79.
- Спицын А.А. Серогозские курганы // ИАК. — 1906. — 19. — С. 157—174.

- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Фіалко О.Є. Скiфські вузлечки з залiзними нахрапниками // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 94—100.
- Фридман М.И. Скифские курганы у с. Дудчаны на Херсонщине // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 159—170.
- Чередниченко Н.Н., Болдин Я.И. Скифские курганы у с. Владимировка // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 125—150.
- Чередниченко Н.Н., Фіалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2. — С. 149—166.
- Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могины // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152—173.
- Черненко Е.В., Буянтян Е.П. Курганный комплекс Широкого II // Курганы южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 45—93.
- Шахров Г.И. Исследования курганной группы у с. Новорайск на Херсонщине // ДСПК. — 1990. — С. 76—77.
- Шевченко А.А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2009. — С. 26—111.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Яковенко Е.В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль // Археологія. — 1965. — XVIII. — С. 150—159.
- Яковенко Е.В. Скiфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974.
- Яковенко Э.В., Черненко Е.В., Корпусова В.Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 136—179.
- Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J. Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryzhanowskiego // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. — 1997. — XVIII. — S. 77—92.

Надійшла 15.06.2010

Г.Л. Евдокимов, Н.М. Данилко, А.Д. Могилов

СКИФСКИЙ КУРГАН 10 У с. МАЛАЯ ЛЕПЕТИХА В НИЖНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В 1992 г. Краснознаменная экспедиция Института археологии АН Украины под руководством Г.Л. Евдокимова исследовала курганный могильник у с. Малая Лепетиха на Херсонщине. В кургане 10, датирующемся IV в. до н. э., открыто как минимум два погребения воинов и несколько детских, образующих компактную группу. Центральная могила 6 была исследована раньше, возможно, Н.И. Веселовским в 1915—1916 гг. Погребения воинов 4 и 5 представляли катакомбы с дромосом и перпендикулярно расположенной погребальной камерой. Скелет в могиле 4 сопровождался более богатым инвентарем: однолезвийным мечом с золотой рукоятью, золотыми гривной, серьгой, браслетами и кольцом. Из оружия здесь были три колчанных набора, копье и дротики. Погребенного сопровождали заупокойная пища с ножом, котел, несколько наборов узды и амфора. Инвентарь из гробницы 5 был беднее: серебряная? гривна, золотые серьга и кольцо, один колчанный набор и дротик, котел, заупокойная пища с ножом и три амфоры. Детские погребения, совершенные в катакомбах, концентрировались в юго-западной части насыпи. Инвентарь их беден: бусы, браслет, серьга.

H.L. Yevdokymov, N.M. Danylko, O.D. Mogyllov

THE SCYTHIAN BARROW 10 NEAR MALA LEPETYKHA VILLAGE IN THE DNIPRO RIVER LOWER REGION

The Krasnoznamyanska Expedition of the Institute of Archaeology of the AS of Ukraine headed by H.L. Yevdokymov studied the barrow cemetery near Mala Lepetykha Village in Kherson region in 1992. At least two warriors' and several children's burials creating a compact group were discovered in the barrow 10 dated to the 4th c. BC. The central tomb 6 was studied before, perhaps by N.I. Veselovskyi in 1915 and 1916. Warriors' burials 4 and 5 were the catacombs with dromoi and a transversal funeral chamber. Grave goods near a skeleton in the grave 4 were richer: a single-blade sword with a golden hilt, a golden necklet, an earring, bracelets, and a ring. Arms here included three quiver sets, a spear and darts. A buried man was accompanied by the funeral food with a knife, a cauldron; several bridle sets and an amphora. The inventory in a tomb 5 was poorer: a silver(?) necklet, a golden earring and a ring, a quiver set and a dart, a cauldron, funeral food with a knife and three amphorae. Children's graves made in catacombs were concentrated in the south-western part of a mound. Their inventory is poor: beads, a bracelet, and a ring.

ПРО ДАТУ СКЛЯНИХ ЖЕТОНІВ У ЧЕРНЯХІВСЬКОМУ АРЕАЛІ

Подано каталог знахідок скляних жетонів у ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш.

Ключові слова: Східна Європа, культура Черняхів/Синтана де Муреш, скляні жетони.

Могильник у Чернеліві-Руському посідає почесне місце серед численних черняхівських некрополів, по-перше, за числом поховань раннього етапу культури та за наявністю так зв. римських імпортів — одиничних і навіть унікальних у черняхівському ареалі. По-друге, завдяки «князівським» похованням, розміщеним на окремій ділянці, могильник надає можливості для вивчення соціального устрою чернелівської общини. По-третє, кладовище експлуатувалося безперервно аж до гунського часу і є прекрасним джерелом для вивчення поступової зміни матеріальної культури та поховальних традицій.

Але що найважливіше, саме за рахунок чернелівських матеріалів компенсується дефіцит даних щодо ранньочерняхівського етапу. Зокрема, могила 265 внесла суттєві корективи в уявлення щодо поховального обряду осіб вищого соціального рангу черняхівського суспільства ранньої пори. І хоча вона зазнала ритуальної руйнації, очевидно, що склад поховального інвентарю зберігся повністю. Він містив: ауреус Марції Отацілли Севери (244—249), перетворений на підвіску, фрагмент бронзової посудини з кільцем-ручкою, три срібні фібули, три бронзові пряжки, п'ять бронзових наконечників стріл, бронзову голку, надлану з обох кінців, три цілі відерцеподібні підвіски із залишками тканини та фрагменти ще однієї, 65 фрагментів керамічного посуду, фрагменти скляного келиха на кільцевому піддоні, чотиригранний цвях, три уламки темного скляного шлаку, кістки тварин (Герета 2004).

Скляний шлак виявлений на глибині 2,4—2,5 м від рівня сучасної поверхні. На глибині 1,4—1,6 м спостерігалися деревні вуглинки. Інших слідів дії вогню, принаймні за наявними даними, в могилі не виявлено. Крім того, в заповненні могили, на різних глибинах, траплялися уламки скляної посудини, непошкоджені вогнем. Отже, темне скло перетворилося на шлак, найвірогідніше, за межами поховання. Про пер-

винний вигляд скляних виробів можна тільки здогадуватися, але важко уявити, що до могили вождя потрапили витягнені з поховального кострища деформовані скляні жетони. Це тим паче сумнівно ще й через те, що саме ця категорія речей — гральні дошки з жетонами-фішками — маркує черняхівські поховання «знаті» пізнішого часу (Bierbrauer 1989, S. 70—75).

Щоб з'ясувати час появи та розвиток цієї традиції в ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш, розглянемо датування закритих комплексів зі скляними жетонами-фішками. Вперше цю категорію черняхівських старожитностей вивчав спеціально Е.О. Симонович. Але вчений приділив більше уваги призначенню та походженню скляних фішок ніж їх датуванню. Вважається, що ці речі використовувалися для гри, рахування та голосування (Симонович 1964, с. 308—309). Повне зведення знахідок скляних жетонів станом на 1970 р. подав В.В. Кропоткін у праці, присвяченій римським імпортам у Східній Європі (Кропоткін 1970).

Наступний крок у вивченні скляних жетонів зробила фахівець-склознавець Ю.А. Ліхтер з метою визначення способу та місця виготовлення їх. Обстеживши 38 екз., дослідниця з'ясувала, що вони виготовлені в гутній техніці (Ліхтер 1988, с. 12), і принаймні деякі зразки — з темного непрозорого скла — зроблені в Єгипті (Ліхтер 2007, с. 436).

Окрім того, такі речі потрапили в поле зору археологів у зв'язку з вивченням соціальної «верхівки» східногерманських племен, оскільки входили до складу багатих чоловічих поховань — Рудка та Переяслав-Хмельницький (Bierbrauer 1989). На двох напрямках походження культури гри в черняхівських племен, а саме — провінційно-римському та варварському (германському) — наголошував свого часу Е.О. Симонович (Симонович 1964, с. 307, 309).

Нарешті, новітній нарис, присвячений цим предметам, міститься в публікації одного з поховань могильника Войтенки на Слобожанщині, який вивчає останнім часом Германо-

Слов'янська експедиція під керівництвом М.В. Любичева (Любичев 2009).

У зв'язку із зазначеною темою зупинимось детальніше на датуванні закритих комплексів. За наявними даними, скляні жетони входили до складу 26 черняхівських поховань (13 кремацій, 12 інгумацій з північною орієнтацією та одна із західною). Найраніші поховання зі скляними жетонами — Ханська-Лутерія 14 і Журавка Вільшанська 33. Розглянемо ці комплекси та умови знахідок у них скляних жетонів.

Поховання на могильнику Ханська-Лутерія лишається одним з найбільш складних і дискусійних комплексів. У фахівців є навіть сумніви щодо його належності до черняхівської культури. Особливість цього поховання полягає в тому, що в ньому виявлено навмисно пошкоджений бронзовий римський посуд (фрагменти вінець келиха та іншого посуду, фрагменти фігурних ручок, зрізано-конічної форми декоративні деталі, дужку з кінцями у вигляді стилізованих лебединих голівок), золоті прикраси, а також бронзовий пінцет і зброю. На жаль, публікація не повна — не всі знахідки детально описані та проілюстровані. Лише деякі з предметів можна визначити попередньо. Так, вінця бронзового келиха (Никулице, Рикман 1973, рис. 48, 7), ймовірно, належать до типу Е 122, датованого ступенями А—В, за Х.Ю. Еггерсом. Інший фрагмент вінець бронзової посудини за декором може належати до типів Е 17 або 91, а конічні декоративні деталі — до частин походних металевих меблів. Завдяки виданню «Корпусу римських імпортованих європейського Барбарікума» (CRFB) інформація про знахідки подібних предметів має стати вичерпною. Втім, уже зараз відомо, що на території Вільної Германії знахідки посуду типу Е 122 траплялися на Фюні, Готланді, в Шлезвігу, Мекленбурзі, Помор'ї, Бранденбурзі та Нижній Саксонії (Eggers 1951, Taf. 3, 17; 9, 91; 11, 122; Karte 37; Laser, Voß 1994, S. 70, Taf. 1, 2; Voß 1998, S. 81, Taf. 7, 2; Erdrich 2002, S. 166, Taf. 44, 1; Erdrich, Carnap-Bornheim 2004, S. 45, Taf. 3). Але верхня межа цих знахідок — ранньоримський час. Серединою III ст. датується срібний походний складаний стіл, скріплений гвинтами з декоративними голівками-розетками (Becker et al. 2006, S. 40, Taf. 126). Таким чином, щоб остаточно розв'язати питання про дату поховання 14 могильника Ханська-Лутерія потрібне ретельне вивчення, визначення та републікація його матеріалів.

Неоднозначний висновок можна зробити щодо дати скляного жетона з Журавки Вільшанської. Річ у тім, що він знайдений у заповненні могили поховання 33, де інгумація з північною

орієнтацією була зруйнована, внаслідок чого *in situ* лишилися тільки кістки ніг і передпліччя. Кістки тулуба були складені купкою на місці голови та плечей покійного, череп знаходився біля правого передпліччя, а нижня щелепа — в купці кісток. На дні могили було чотири глиняні посудини та залізний ніж. Багато речей знайдено в її заповненні. Зокрема, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні зафіксовано бронзову фібулу з високим приймачем, на глибині 0,4—0,8 м траплялися фрагменти оплавленої бронзи, на глибині 1,0 м був уламок ліпного горщика, а на глибині 1,05 м — уламок оплавленого скляного жетона (Сымонович 1961, с. 8—9). Таким чином, виходячи з умов знахідки та стану самого предмета, скляний жетон походить зі зруйнованої кремації, рештки якої потрапили в заповнення могили 33. Переносити на нього дату фібули з високим приймачем буде, напевно, некоректно.

Поховання в Рудці — еталонне для періоду С2, за Х.Ю. Еггерсом (Eggers 1951, S. 71). У межах черняхівського ареалу йому синхронне пізньосарматське за обрядом та інвентарем поховання в Нових Санжарах, де були скляні жетони (Гороховский 1987). Вірогідно, до того само періоду примикає поховання в Романківцях, хронологія якого спирається на дату сердолікових намистин типу 2 та 3, за нашою класифікацією (Гопкало 2008, с. 75—76).

Решта датованих черняхівських поховань належать до пізнішого часу: Привільне 10 — за воїнською фібулою (Гороховский 1988а, с. 53—54) та поліхромною намистиною типу IX/8 з двокольоровим плоским декором у вигляді трьох поперечних хвилястих ліній (Гопкало 2008, с. 54); Компанійці 27 — за уламком тонкостінного келиха Ковалк¹; Косанів 1961-29 (20) — за прикрасою з мушлі *Cypraea panterina* (там само, с. 78, рис. 3, 4, група 4А б/№); Переяслав-Хмельницький 5 — за скляним келихом з багаторазовим увігнутим круглим декором (за визначенням Ю.А. Ліхтер), прогнutoю підв'язною фібулою варіанта Б3, за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1988а, с. 50—51), гребенем класу III групи 5 підгрупи «а» варіанта В, за Р.Г. Шишкіним, з середньою голівкою, короткими плечиками та круглими вирізами на шийці (Шишкін 1999); Синтана де Муреш 36 — за пряжкою серії Г з язичком, що сягає середини рамки (Гороховский 1988а, с. 86—87) та великою залізною воїнською фібулою з трапецієподібною

¹ Є різні міркування щодо дати скляних келихів Е 130 або Ковалк, за Г. Рау. Найаргументованішим, на мій погляд, є датування цих предметів часом не раніше другої третини IV ст. (див.: Гопкало 2008, табл. 3.1, рис. 3.4, група 4А).

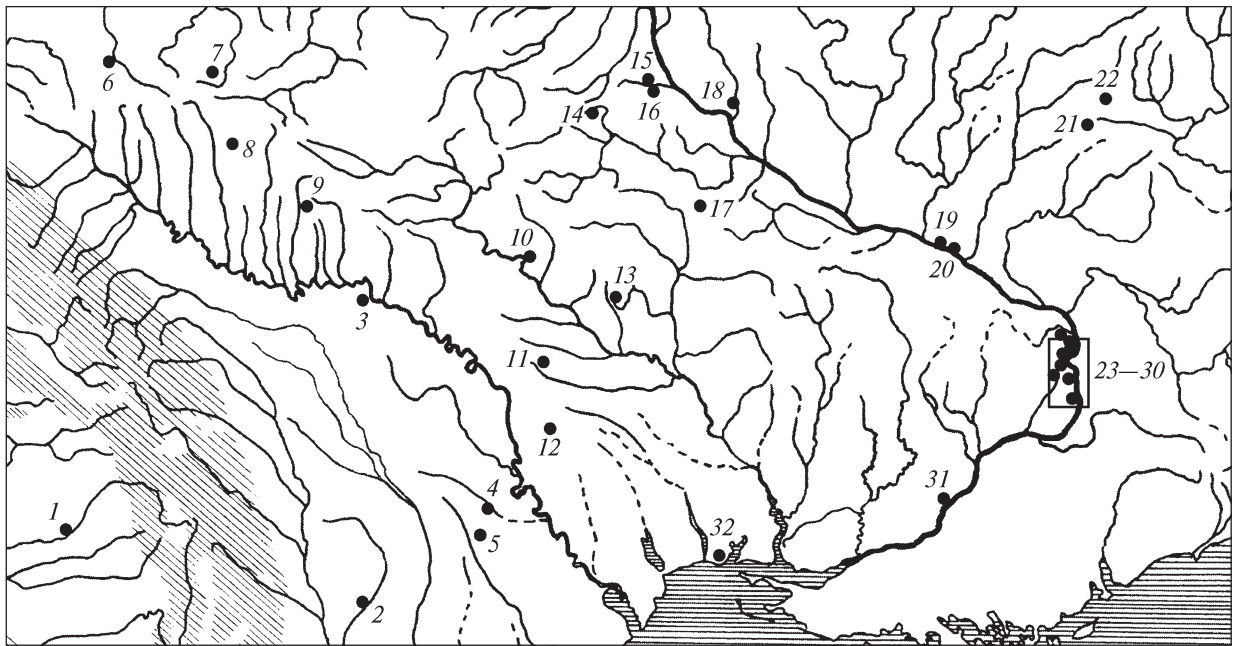

Рис. Картохема знахідок скляних жетонів у черняхівському ареалі: 1 — Синтана де Муреш, 2 — Бирлад-Валя Сяке, 3 — Романківці, 4 — Ханська-Лутерія, 5 — Денчень, 6 — Ріпнів, 7 — Рудка, 8 — Чернелів-Руський, 9 — Вербичка, 10 — Косанове, 11 — Кринички, 12 — Фрунзівка, 13 — Рижівка, 14 — Малополовецьке, 15 — Велика Бугайка, 16 — Обухів 1, 1а, 17 — Журавка Вільшанська, 18 — Переяслав-Хмельницький, 19 — Барбара I, 20 — Компанійці, 21 — Кантемирівка, 22 — Войтенки, 23 — Балка Яцева, 24 — Ігрень-Підкова, 25 — Військове, 26 — Башмачка, 27 — Федорівка, 28 — Матлашево, 29 — Августинівка, 30 — Привільне, 31 — Гаврилівка, 32 — Тилігуло-Березанка

ніжкою. До поховань періоду С3/D1 належить, за визначенням автора публікації, кремація у Войтенках (Любичев 2009, с. 76). Нарешті, комплекс гунського часу зі скляними жетонами — поховання у Кантемирівці, датуванню якого присвячена окрема праця (Гороховский 1988).

Не можна точно відтворити склад поховального інвентарю могильника у Військовому². За деякими речами, поданими в публікації, «одной маленького размера римского типа амфоры из светло-желтой глины, двух кружальных графинов с воронковидными узкими высокими горлышками (ойнохой? — О. Г.), стекляннного кубка, украшенного шлифованными овалами (Ковалк? — О. Г.), а также узкого, ромбовидной формы, наконечника стрелы» комплекс можна датувати часом не раніше другої третини IV ст.

Таким чином, скляні жетони в носіїв культури Черняхів/Синтана де Муреш побутували, безперечно, від останньої третини III ст. (Рудка) та до гунського часу (Кантемирівка). Найяскравішим є комплекс «фіналу пізньоримського часу» в Переяславі-Хмельницькому, що став еталоном поховань черняхівської «верхівки». Як показано в одній з новітніх робіт (Matschoss 2007), навряд

чи гральними дошками користувалися представники виключно одного соціального рангу.

Більшість скляних жетонів виявлені в східній частині ареалу культури Черняхів/Синтана де Муреш (рис.), що не можна пояснити тільки нерівномірністю археологічних досліджень, враховуючи нещодавні публікації двох великих некрополів у румунській Молдові (Міхелешень і Бирлад-Валя Сяке). Не виключено, що традиція азартних ігор набула значного поширення саме на землях гревтунгів.

Каталог знахідок скляних жетонів в ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш

1. **Августинівка**, Запорізька обл. і р-н. Селище (розвідки О.В. Бодяньського 1949 та 1953 рр.). Жетон сіро-блакитного кольору діаметром 2,2—2,4 см (Брайчевская 1960, с. 180).

2. **Балка Яцева**, Дніпропетровська обл. і р-н. Селище, культурний шар. Жетон (Бодянский 1960, с. 276, рис. 1, 11).

3, 4. **Барбара I**, Полтавська обл., Кременчуцький р-н. Селище. Два жетони (цілий і фрагмент) з білого непрозорого скла діаметром 1,9 см (Башкатов 2008, с. 17, рис. 8, 9, 10).

5, 6. **Башмачка**, Дніпропетровська обл., Солонянський р-н. Селище, культурний шар. По-

² В науковому архіві Інституту археології НАНУ відсутній звіт про ці розкопки О.В. Бодяньського.

ловина непрозорого темного жетона діаметром 1,65 см (Смиленко 1992, с. 80, рис. 17, 17). Могильник, на кострищі трупоспалення 1 південного могильника. Фрагмент (там само, с. 80).

7—15. **Бирлад-Валя Сяке**, Румунія, повіт Васлуй. Могильник, поховання 18, кремація. Два (або шість) жетонів синього кольору (Palade 2004, р. 88, fig. 72, 2—7)³. Поховання 294, інгумація з північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Три жетони з чорного скла (Palade 2004, р. 125, fig. 205, 3).

16, 17. **Велика Бугаївка**, Київська обл., Васильківський р-н. Могильник, поховання 126, кремація. Два жетони з чорного та білого скла (Петраускас, Шишкін, Пастернак 2003, с. 222, рис. 2, 3, 4).

18—24. **Вербичка**, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н. Селище. Сім скляних жетонів (Piętka-Dąbrowska 1960, s. 225, tabl. LI, 20—26).

25—44. **Військове**, Дніпропетровська обл., Солонянський р-н. Курган 1, кремація. Жетони із непрозорого чорного та світло-зеленого (вірогідно, сіро-блакитного — О. Г.) скла (Бодянский 1968, с. 173).

45—75. **Войтенки 1**, Харківська обл., Валківський р-н. Селище, культурний шар ділянки В. Жетон (Любичев 2009, с. 75). Могильник, поховання 69, кремація. 30 жетонів (15 цілих і 15 фрагментованих або деформованих) з непрозорого скла чорного (9), білого (11) і рожево-коричневого (10) кольору (там само, с. 75, табл. 1; рис. 6, 7, 10; табл. V).

76. **Гаврилівка 8**, Херсонська обл., Ново-Воронцовський р-н. Могильник, поховання 8, кремація. Деформований жетон (Сымонович 1955, с. 294, рис. 13а, 11).

77—79. **Денчень**, Республіка Молдова, р-н Яловень, комуна Денчень. Могильник, поховання 62, інгумація з північною орієнтацією. Фрагмент жетона із темного скла (Рафалович 1986, с. 38—39, табл. XX, 7)⁴. Поховання 229, кремація. Жетони з темного непрозорого скла — цілий і деформований фрагмент (там само, с. 78).

80—86. **Журавка Вільшанська**, Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський р-н. Могильник. За даними Е.О. Симоновича, 7 екз. (Сымонович 1964, рис. 1, 24—27, 30, 31). Діаметр одного 2,4 см

³ В описі поховання згадується про знахідку двох скляних жетонів синього кольору, але на відповідному рисунку зображено шість: п'ять світлих і чорний.

⁴ На с. 38 вказано, що жетон виготовлений зі скла темно-зеленого кольору, на с. 39 — із чорного непрозорого та вказано діаметр 5,0 см, хоча на відповідному малюнку зображена намістина.

(там само, рис. 1, 26). Поховання 33, інгумація з північною орієнтацією, чоловік похилого віку, жетон (Сымонович 1961, с. 8—9). Поховання 72, інгумація з західною орієнтацією, немовля, жетон із чорного непрозорого скла діаметром 1,6 см (Сымонович 1963, с. 22).

87—95. **Кантемирівка**, Полтавська обл., Чутівський р-н. Могильник, курган 1, інгумація в ямі з підбоєм і північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Чоловік віку *maturus*. Дев'ять жетонів: сім — з темного, два — зі світлого скла (Рудинський 1930, с. 135—139, табл. I, II; рис. 4—9).

96. **Компанійці**, Полтавська обл., Кобеляцький р-н. Могильник, поховання 27, кремація. Жетон (Некрасова 2006, с. 107, рис. 61, 23).

97, 98. **Косанове**, Вінницька обл., Гайсинський р-н. Могильник, поховання 1961—29 (20), інгумація з північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Два жетони з темного непрозорого скла (Petrauskas 2003, S. 320—321, Abb. 50, 6, 7).

99. **Кринички**, Одеська обл., Балтський р-н. Селище (розкопки Е.О. Симоновича 1957 р.), культурний шар. Жетон (Сымонович 1960, с. 249, рис. 7, 1).

100. **Малополовецьке 2**, Київська обл., Фастівський р-н. Селище, культурний шар. Жетон діаметром 1,7 см (Кравченко и др. 2007, с. 134, рис. 10, 3).

101. **Матлашево (Маклашево)**, Дніпропетровська обл., Синельниківський р-н. За даними Е.О. Симоновича, в черняхівському похованні, жетон (Сымонович 1964, с. 312). У пізнішій літературі інформація про це поховання відсутня. Так само немає даних щодо черняхівського могильника в цій місцевості в Списку археологічних пам'яток (Список... 1990).

102. **Обухів 1**, Київська обл. Селище, об'єкт 17. Жетон із темно-жовтого скла діаметром 1,5 см (Кравченко и др. 2007, с. 190, рис. 40, 3, 4).

103. **Обухів 1а**. Могильник, культурний шар (розкоп Б-1981, кв. Б/4, глибина 0,42 м). Жетон із темного непрозорого скла. Техніка виготовлення — лиття на площину. Місце виготовлення — Єгипет (Лихтер 2007, с. 436).

104—125. **Переяслав-Хмельницький**, Київська обл. Могильник, поховання 5, інгумація з північною орієнтацією. 22 жетони: по 11 з чорного та білого непрозорого скла (Гончаров 1952; Гончаров, Махно 1957).

126, 127. **Підкова (Ігрень-Підкова)**, Дніпропетровська обл. і р-н. Два жетони з білого скла (Сымонович 1964, с. 312; згадка про пам'ятку: Список... 1990, с. 16, № 14, 15).

128—131. **Привільне**, Запорізька обл. і р-н. Могильник, поховання 10, інгумація з північ-

ною орієнтацією. Чотири жетони зеленого кольору (Кухаренко 1955, с. 136).

132. **Ріпнів**, Львівська обл., Кам'янсько-Бузький р-н. Селище, жетон (Баран 1964, с. 234—244).

133, 134. **Романківці**, Чернівецька обл., Сокирянський р-н. Могильник. Поховання 51, кремація. Деформований жетон (Никитина 1996, с. 86, табл. 25; 51, 1). Поховання 92, інгумація в ямі з заплічками з північною орієнтацією. Жетон із сіро-блакитного прозорого скла (там само, с. 86, табл. 39, 2).

135, 136. **Рудка**, Тернопільська обл., Кременецький р-н. Поховання, інгумація з північною орієнтацією. Два жетони (Кухаренко 1980, с. 84, табл. XXXI, 2, 3).

137—144. **Рижівка**, Черкаська обл., Уманський р-н. Могильник, 1962 р., культурний шар, фрагмент жетона (Кропоткин 1962, с. 2); 1967 р., культурний шар, ошлакований жетон з білого непрозорого скла діаметром 1,5 см (Кропоткин 1967, с. 6, рис. 26, 5). Поховання 5, кремація. П'ять жетонів діаметром 2,18—2,30 см, один з темного непрозорого скла, інші — зі світлого (два цілі, три фрагментовані) (Кропоткин 1962, с. 4, рис. 24). Поховання 8, кремація. Деформований жетон (там само, с. 5).

145. **Синтана де Муреш**, Румунія, повіт Муреш. Могильник, поховання 36, інгумація з північною орієнтацією. Жетон з чорного непрозорого скла діаметром 1,0 см (Kovács 1912, р. 352, fig. 45, 1).

146. **Тілігуло-Березанка**, Миколаївська обл., Березанський р-н. Селище, культурний шар. Жетон (Сымонович 1967, с. 231, рис. 17, 6).

147. **Федорівка**, Запорізька обл., Верхньохортицький р-н. Поселення та могильник, культурний шар. Жетон діаметром 2,0 см (Брайчевская 1960, с. 179).

148—153. **Фрунзівка**, Одеська обл. Могильник, поховання 2, кремація. Шість скляних жетонів — чотири цілих і фрагмент з чорного непрозорого скла та половина жетона з білого скла (Кравченко 1967, с. 164, рис. 2, 7—11).

154. **Ханська-Лутерія**, Республіка Молдова, р-н Яловень, комуна Ханська. Могильник, поховання 14, кремація. Жетон із фіолетового скла (Никулице, Рикман 1973, с. 118, рис. 49, 3).

155, 156. **Чернелів-Руський**⁵, Тернопільська обл. і р-н. Могильник. Жетони виявлені у двох похованнях.

⁵ Матеріали могильника готує до публікації В.С. Тилищак.

Баран В.Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. — 1964. — 116. — С. 213—252.

Башкатов Ю.Ю. Поселение позднеримского времени Барбара I на юге Среднего Поднепровья // The turbulent epoch. New materials from the Late Roman period and Migration period. II. — Lublin, 2008. — P. 7—20 (Monumenta Studia Gothica. — V).

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Бодянский А.В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // АИУ 1967. — 1968. — II. — С. 172—176.

Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И.М. Фещенко, А.В. Бодянского и автора) // МИА. — 1960. — 82. — С. 148—191.

Герета І. Нові відкриття у Чернеліві-Руському (до питання про так звані князівські поховання) // Monumenta Studia Gothica. — 2004. — IV. — S. 117—127.

Гончаров В.К. Отчет о раскопках Переяслав-Хмельницкого могильника культуры полей погребений в 1952 году // НА ІА НАНУ. — 1952/13.

Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. — 1957. — 11. — С. 124—144.

Гонкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Гороховский Е.Л. Сарматское погребение в Новых Санжарах на Полтавщине // Тез. докл. конф., посв. 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. — Полтава, 1987. — С. 56—59.

Гороховский Е.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // Тез. докл. Полтавской областной научно-практ. конф. — Полтава, 1988. — С. 18—19.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Рукопись дисс. ... канд. истор. наук // НА ІА НАНУ. — 1988а. — Ф. 12.

Кравченко А.А. Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка // МИА. — 1967. — 139. — С. 160—164.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.

- Кропоткин В.В.* Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1962 г. // НА ИА НАНУ. — 1962/62.
- Кропоткин В.В.* Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1967 г. // НА ИА НАНУ. — 1967/54.
- Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе. — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1—27).
- Кухаренко Ю.В.* Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное // СА. — 1955. — XXII. — С. 125—152.
- Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест-Тришин. — М., 1980.
- Лихтер Ю.А.* Стекло черняховской культуры. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1988.
- Лихтер Ю.А.* Анализ изделий из стекла с поселений и могильников черняховской культуры Постугняня // Кравченко и др. 2007. — С. 435—437.
- Любичев М.В.* Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) // Ostrogothica. — Харьков, 2009. — С. 72—90.
- Некрасова А.Н.* Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф.* Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Никулице И.Т., Рикман Э.А.* Могильник Ханска-Лутэрия первых столетий нашей эры // КСИА. — 1973. — 133. — С. 116—123.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В.* Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугайка на Київщині у 2002 р. // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 221—223.
- Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Рудинський М.* Кантемирівські кургани римської доби // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1—2. — С. 127—152.
- Сымонович Э.А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА. — 1955. — XXIV. — С. 282—316.
- Сымонович Э.А.* Памятники черняховской культуры в с. Кринички (по материалам С.С. Гамченко и раскопкам 1957—1958 гг.) // МИА. — 1960. — 82. — С. 239—252.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г. // НА ИА НАНУ. — 1961/20.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1963 г. // НА ИА НАНУ. — 1963/31а.
- Сымонович Э.А.* Игратьно-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА. — 1964. — № 3. — С. 307—312.
- Сымонович Э.А.* Итоги исследований черняховских памятников Северного Причерноморья // МИА. — 1967. — 139. — С. 205—237.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1—22).
- Смиленко А.Т.* Городище Башмачка III—IV в. н. э. — К., 1992.
- Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області).* — К., 1990.
- Шишкін Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доп. — К., 1999. — С. 43—47.
- Becker M., Bemann J., Laser R., Leineweber R., Schmidt B., Schmidt-Thielbeer E., Wetzel I.* Land Sachsen-Anhalt. — Bonn, 2006 (CRFB Deutschland. — 6).
- Bierbrauer V.* Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters // Archeologia Baltica. — 1989. — T. VIII (Peregrinatio Gothica. II) — S. 38—106.
- Eggers H.J.* Der römische Import im freien Germanien. — Hamburg, 1951.
- Erdrich M.* Hansestadt Bremen und Bundesland Niedersachsen. — Bonn, 2002 (CRFB Deutschland. — 4).
- Erdrich M., von Carnap-Bornheim C.* Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein. — Bonn, 2004 (CRFB Deutschland. — 5).
- Kovács I.A.* Maroszentannai napvándorlaskori temető // Dolgozatok. — 1912. — III/2. — P. 250—367.
- Laser R., Voß H.-U.* Bundesländer Brandenburg und Berlin. — Bonn, 1994 (CRFB Deutschland. — 1).
- Laser R., Schultze E.* Freistaat Sachsen. — Bonn, 1995 (CRFB Deutschland. — 2).
- Matschoss A.* Kaiserzeitliche Beigaben von Brettspielobjekten im Barbaricum // EAZ. — 2007. — 48. — S. 465—498.
- Palade V.* Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă secolele III—V. — București, 2004.
- Petrauskas O.V.* Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. — Frankfurt, 2003 (BRGK. — 84).
- Piętka-Dąbrowska T.* Przyczyńki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. z międzyrzeczca Dniepru i Bugu // WA. — 1960. — XXVII/1. — Z. 2. — S. 217—239.
- Voß H.-U.* Bundesland Mecklenburg-Vorpommern. — Bonn, 1998 (CRFB Deutschland. — 3).

Надійшла 27.09.2011

О ДАТЕ СТЕКЛЯННЫХ ЖЕТОНОВ В ЧЕРНЯХОВСКОМ АРЕАЛЕ

В инвентаре одного из «княжеских» погребений могильника Чернелив-Русский найдены фрагменты стеклянного шлака, а в заполнении могильной ямы — угольки; других следов действия огня в могиле не обнаружено. Какой первоначальный вид имели стеклянные изделия — можно только догадываться, но трудно представить, что в могилу вождя попали извлеченные из погребального костра деформированные стеклянные жетоны. Хотя именно эта категория находок — игральные доски с жетонами-фишками — маркирует черняховские погребения «знати».

Впервые эту категорию черняховских древностей специально изучал Э.А. Сымонович, который уделил больше внимания назначению и происхождению этих вещей, чем их датировке. Он указывал на два источника происхождения игры у черняховцев, а именно — провинциально-римский и варварский (германский). Полная сводка находок стеклянных жетонов по состоянию на 1970 г. содержится в работе В.В. Кропоткина. Следующий шаг в их изучении с целью выявления техники и места производства сделан специалистом-стекловедом Ю.А. Лихтер. Кроме того, они попадали в поле зрения археологов в связи с изучением социальной «верхушки» как один из показателей богатых мужских погребений. Наконец, новейший очерк, посвященный этим предметам, принадлежит М.В. Любичеву.

Стеклянные жетоны входили в состав инвентаря 26 черняховских погребений: 13 кремаций, 12 игумаций, ориентированных на север, и одной — на запад. Предполагается, что самые ранние погребения со стеклянными жетонами — Ханска-Лутэрия 14 и Журавка Ольшанская 33. Однако, первое требует тщательного изучения и републикации, датировка второго неоднозначна. Поэтому, безусловно, наиболее ранним погребением со стеклянными жетонами можно считать погребение в Рудке — эталонное для периода C2, по Х.Ю. Эггерсу. Вероятно, к этому же периоду относится погребение 51 в Романковцах, дата которого основывается на дате сердоликовых бус 2 и 3 типов. Остальные из датированных черняховских погребений — более поздние, в том числе гуннского времени.

Стеклянные жетоны сопровождают мужские погребения высокого социального ранга, а также и рядовые могилы.

Подавляющее большинство находок сделаны в восточной части ареала культуры Черняхов/Сынтана де Муреш, что нельзя объяснить неравномерностью археологических исследований. Не исключено, что традиция азартных игр наибольшее распространение получила именно на землях гревтунгов.

О.В. Гонкало

ABOUT THE DATE OF GLASS TOKENS IN CHERNIAKHIVSKA CULTURE AREA

Fragments of glass scoria were found in the inventory of one of the «princes'» burials at Cherneliv-Ruskyi burial ground, and in its pit filling coals were found; other traces of fire were not found in the grave. It can only be guessed what was the primary appearance of the glassware, but it is difficult to conceive that warped glass tokens taken from the pile could have been put into the chief's grave. However, it is this category of finds, play board with tokens-counters, which marks the «nobility's» burials of Cherniakhivska culture.

E.A. Symonovych was the first who specially studied this category of Cherniakhivska culture antiquities, and he paid more attention to their purpose and origin than to their dating. He indicated two derivations of the game for Cherniakhivska culture population, namely, the Roman provincial and the barbarian (German) origins. A full summary of finds of glass tokens actual for 1970 can be found in V.V. Kropotkin's work. The next step in their study aiming to discover the technique and the place of their production was made by Yu.A. Likhter, a specialist in glassware study. Besides, glass tokens came into the view of archaeologists in connection to the study of social «nobility» as one of the marks of wealthy men's burials. Finally, the newest studies devoted to these items belongs to M.V. Liubychev.

Inventory of 26 burials of Cherniakhivska culture included glass tokens: 13 cremations, 12 inhumations, oriented to the north and one grave — to the west. It is assumed, that the earliest graves with glass tokens are Chanska-Luteria 14 and Zhuravka of Vilshana 33. However, the former requires thorough studying and republishing, while the dating of the latter is ambiguous. Consequently, the burial in Rudka, a sample one for the period C2 by H.J. Eggers, can be considered as the undoubtedly the earliest burial with the glass tokens. Probably the burial 51 in Romankivtsi belongs to the same period, the date of which is based on the date of cornelian beads of types 2 and 3. The rest of dated Cherniakhivska culture graves are of a later period, including those of the Huns period.

Glass tokens accompany men's graves of high social rank, and also common burials.

Overwhelming majority of finds derive from the eastern part of Cherniakhivska/ Sântana de Mureș culture area, which can not be explained by irregularity of archaeological research. Perhaps the games of chance tradition was the most popular on the very lands of the Greuthungi.

До історії стародавнього виробництва

С.А. Горбаненко, Д.В. Каравайко

МИСЛИВСТВО НОСІІВ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано археозоологічні та археологічні дані, що стосуються мисливства у носіїв юхнівської культури.

Ключові слова: юхнівська культура, мисливство, дикі тварини, знаряддя мисливця.

Полювання відігравало важливу роль в житті юхнівського населення. Воно не лише суттєво поповнювало раціон харчування, а й задовольняло інші потреби — в шкурах тварин, придатних для пошиття одягу, хутрі, яке можна було використовувати й для обміну. Кісткові рештки слугували матеріалом для виготовлення різноманітних знарядь праці для полювання й рибальства, а також амулетів. Речі, виготовлені з кістки диких тварин, нині відомі з 25 пам'яток юхнівської культури. Розвитку мисливства сприяли природні умови — густі ліси та розгалужена річкова система.

Археозоологічні дані

Кістки диких тварин трапляються на кожному городищі. Джерельну базу для визначення їхньої частки в археозоологічному комплексі становлять 15 пам'яток (табл. 1). Крім того, є згадка про аналіз археозоологічного матеріалу з Кудлаївського городища, здійсненого В.І. Цалкіним. Визначено мінімум 18 особин диких тварин, серед яких значно переважав лось, а також були рештки козулі, вепра, лисиці, бобра, північного оленя, ведмедя та видри (Мельниковская 1967).

Зауважимо, що матеріали з більшості пам'яток кількісно незначні, себто статистично недостатні для остаточних висновків. Тож головну роль в аналізі відіграють матеріали з чотирьох пам'яток, з яких визначено понад 20 особин диких тварин (Кузіна Гора, Кудеярова Гора, Західне Юхнівське городище та поселення Бужанка І). Інші матеріали залучені до аналізу як допоміжні.

За нашими підрахунками, кількість особин диких тварин в археозоологічних комплексах юхнівських пам'яток становить від 14,5 до 51,9 % (Каравайко, Горбаненко 2011, таблиця). Вочевидь, кількість упольованих тварин була дещо більша, якщо зважати, що частину туш, зокрема хутрових звірів, освіжували на місці.

Хронологічний аналіз пам'яток показав таку динаміку. Від часу виникнення юхнівської культури частка мисливської здобичі поступово зменшувалася приблизно до III/II ст. до н. е., а потім, на рубежі ер, знову досить стрімко зросла (табл. 2). Якщо тенденція до зменшення закономірна та може відображати зростання потенціалу сільського господарства, зокрема й тваринництва, то зростання частки впольованих тварин на останньому етапі існування юхнівської культури можна пояснити низкою причин.

По-перше, не виключено, що маємо справу зі статистичною похибкою, спричиненою одиничними визначеннями кісток для пізніх пам'яток.

По-друге, активізація полювання у юхнівців могла бути пов'язана з відродженням лісових масивів, відзначеним науковцями для III ст. до н. е. (Артюшенко и др. 1982, с. 174—175).

По-третє, не виключено, що відновлення ролі мисливства було спричинене певним занепадом юхнівської культури та/або виснаженням сільськогосподарських угідь. Опосередкованим підтвердженням тому є власне час, коли відбувався той процес, — перед зникненням культури.

Подано опис найважливіших об'єктів полювання. До таких ми зарахували тварин, кістки яких виявлені на більшості пам'яток і кіль-

кість особин котрих обраховується як 1/20 і більше від загалу визначених особин.

Основним об'єктом полювання був *лось* (Цалкин 1962, табл. 50). Кістки цієї тварини визначені на 13 пам'ятках з 15. На повністю розкопаному городищі Кудлаївка серед диких видів переважали кістки саме цієї тварини (Мельниковская 1967). Зі статистично вагомих комплексів лось суттєво переважає в матеріалах Кузіної Гори (39,2 %) і Кудеярової Гори (23,8 %); на цих пам'ятках він має відносну перевагу над іншими видами. На Західному Юхнівському городищі та поселенні цей показник становить 17,4 % (друге місце). Оскільки на цій пам'ятці зафіксовано активне полювання на бобрів (34,9 % від кількості особин), можна стверджувати, що лось тут переважав серед крупної здобичі. А от у Бужанці I зафіксовано незначний (5,0 %), порівняно з іншими пам'ятками, відсоток кісток лося (рис. 1).

Лось — найбільший представник оленячих; його вага може сягати 570 кг. Він мешкає в рівнинних лісах різноманітних типів і тримається заболочених ділянок, околиць озер, прирічкових верболізів, молодих згарищ, що заростають, лісосік, лісових ділянок з густим підліском і високим трав'яним покривом. Зазвичай лось живуть поодинокі (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 214—216). Лось був бажаною здобиччю мисливців і давав м'ясо, шкуру, кістку

та ріг. Останній можна було використовувати для виготовлення знарядь праці та інструментів (приміром, мотик для хліборобства). Але полювання на лося було одним з найскладніших, зважаючи на витривалість тварини та усамітнений спосіб існування.

Кістки *вепра* також виявлено на 13 пам'ятках. Найбільший показник зафіксовано на городищі Бужанка I (32,5 %; відносно переважання) — пам'ятці, що дала найменшу кількість кісток лося. Значний відсоток (28,4; друге місце після лося) маємо на Кузінній Горі. На Кудеяровій Горі кістки вепра становлять 11,9 % (4-е місце), а на Західному Юхнівському городищі і поселенні їх зафіксовано найменше — 4,3 % (рис. 1).

Вага вепра може досягти 250—300 кг. Він може мешкати в різних лісах, по ярах, байраках, очеретяних заростях тощо (Природа... 1985, с. 230). Цінності цій тварині надає не тільки вага (кількість м'яса), а й шкура, кістки, щетина та ікла. З останніх виготовляли, наприклад, амулети.

Кістки *ведмедя* виявлені на 12 пам'ятках. Із статистично репрезентативних добірок кількість особин ведмедя найбільша в Кудеяровій Горі (19,0 %) і Кузінній Горі (18,9 %), посідаючи там, відповідно, друге і третє місця. На Західному Юхнівському та Бужанці I його значення нижче за 1/10 (8,0 і 7,5 %, відповідно). Можли-

Таблиця 1. Юхнівська культура. Склад диких тварин в археозоологічному матеріалі

Городище	Хронологія	Лось		Олень звичайний		Олень північний		Козуля звичайна		Вепр	
		N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1
Східне Юхнівське ¹	VI ст. до н. е.	13	2	—	—	—	—	2	1	5	2
Кузіна Гора ¹	VI—IV ст. до н. е.	211	29	—	—	1	1	15	6	93	21
Північне Долбатове ¹	V ст. до н. е.	20	4	—	—	—	—	5	4	6	3
Кудеярова Гора ¹	V ст. до н. е.	51	10	—	—	—	—	6	6	20	5
Киселівка II ²	V ст. до н. е.	70	3	13	1	—	—	5	2	32	5
Пісочний Рів ¹	IV ст. до н. е.	19	4	—	—	—	—	1	1	—	—
Південне Долбатове ¹	V—IV ст. до н. е.; останні ст. до н. е.	—	—	—	—	—	—	—	—	19	7
Благовіщенська Гора ¹	V—III ст. до н. е.	22	5	—	—	—	—	—	—	1	1
Західне Юхнівське та поселення ^{1, 2}	IV ст. до н. е.	22	4	5	2	—	—	4	3	8	1
Моїсеївське ¹	IV ст. до н. е.	—	—	—	—	—	—	4	2	14	3
Плаксинське ¹	IV ст. до н. е.	17	4	—	—	—	—	—	—	9	2
Красне (Полужжя) ¹	IV—III ст. до н. е.	1	1	—	—	—	—	—	—	6	1
Овстуг ¹	III ст. до н. е.	47	5	—	—	—	—	—	—	2	1
Бужанка I ²	I ст. до н. е. — I ст. н. е.	10	2	45	3	7	1	112	11	83	13
Теминське ¹	?	13	2	—	—	—	—	—	—	—	—

П р и м і т к и. ¹ Визначення В.І. Цалкіна (Цалкин 1962, приложение 6, 7; 1966); ² визначення О.П. Журавльова (Жу-

во, такі суттєві розбіжності в кількості впольованих ведмедів можна пояснити географічним розміщенням пам'яток і кількісно різними популяціями ведмедів у давнину в регіоні, де їхня частка виявилася значною і в середній течії Десни (на двох вказаних пам'ятках).

Ведмідь — надзвичайно сильна тварина; його зріст сягає до 2,0 м, а вага — 150—300 кг. Ведмеді мешкають в лісових (і гірських) районах; з лісів перевагу надають хвойним, менше — змішаним (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 116; Природа... 1985, с. 242). Цінними є м'ясо, шкура та жир. Бурий ведмідь є «господарем лісу», однією з найнебезпечніших тварин лісової смуги, відтак, навряд чи полювали на нього винятково заради шкури або м'яса. Певною мірою ризиковане полювання на ведмедя могло бути ознакою мужності, свого роду «чоловічою грою», ініціацією. Не випадково деякі давні племена шанували культ ведмедя та виготовляли амулети з його пазурів або ікол.

Кістки *бобра річкового* трапилися на 12 пам'ятках юхнівської культури. Як уже зазначалося, для Західного Юхнівського городища та поселення можна припустити певну спеціалізацію в полюванні на цього звіра: його кістки становлять 34,9 % від числа особин. Доволі значний відсоток маємо й на городищі Кудеярова Гора (14,3 %). Найменший показник (7,5 %) дало городище Бужанка І.

Бобер річковий має вагу до 20 кг. Мешкає по берегах лісових річок з повільною течією та лісових озер із заростями чагарників і дерев м'яких порід (Природа... 1985, с. 210). Від бобра отримували м'ясо, хутро та жир; останній має лікувальні властивості. Але полювання на бобра можна пояснити не лише цим, а й тим, що його, по-перше, нескладно впольовати, а, по-друге, він масово водився по берегах річок і заток.

Кістки *козулі звичайної* визначені на дев'ятьох пам'ятках. Відсоток цих тварин серед впольованої здобичі також доволі значний і в цілому дещо поступається описаним видам, а іноді й переважає. Зокрема, на городищі Бужанка І козуля (27,5 %) поступається лише частці вепра; на Західному Юхнівському городищі та поселенні вона посідає третє місце (13,1 %) після бобра річкового та лося, як і на Кудеяровій Горі, де поділяє третє місце з бобром річковим (14,3 %).

Вага козулі звичайної близько 40 кг. Ареал її мешкання охоплює рівнинні та гірські лістяні й змішані ліси; іноді козуля заходить вздовж річок у степи. З лісових просторів віддає перевагу світлим лісам з добре розвиненим підліском. В основному (крім літнього періоду) веде стадний спосіб життя (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 212). Отже, крім літа, полювання на козулю полекшувалося через стадний спо-

Ведмідь бурий		Лисиця звичайна		Видра		Борсук		Куниця лісова		Зась біляк		Сімейство зайцевих		Бобер річковий		Білка звичайна		Байбак	
N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1	N	N1
3	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
41	14	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—
2	2	—	—	1	1	—	—	1	1	1	1	—	—	12	3	—	—	—	—
20	8	3	3	—	—	2	1	—	—	—	—	4	2	14	6	—	—	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	19	4	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	1	1	—	—
1	1	5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1	—	—	—	—
3	2	2	1	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	83	8	—	—	—	—
3	2	1	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	7	4	—	—	—	—
4	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	2	1	—	—	—	—
6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—
6	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	2	—	—	—	—
2	2	4	2	—	—	1	1	—	—	—	—	2	2	8	3	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

равлев 2012). N — кількість кісток; N1 — кількість особин.

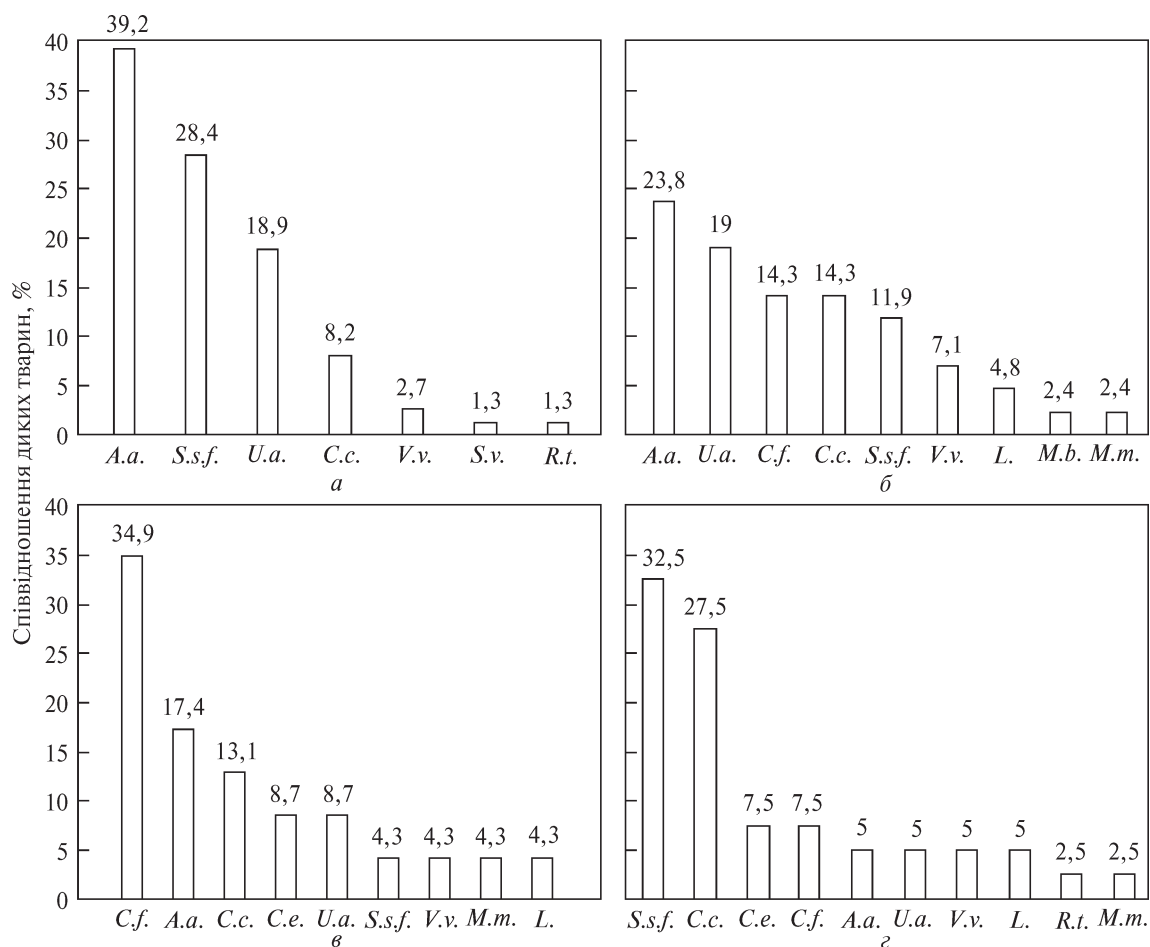

Рис. 1. Юхнівська культура. Співвідношення диких тварин на пам'ятці (за особинами): а — Кузіна Гора; б — Кудеярова Гора; в — Західне Юхнівське городище та поселення; г — Бужанка I. Умовні позначки: A. a. — *Alces alces* L. (лось); C. e. — *Cervus elaphus* L. (олень звичайний); R. t. — *Rangifer tarandus* L. (олень північний); C. c. — *Capreolus capreolus* L. (козуля звичайна); S. s. f. — *Sus scrofa ferus* L. (вепр); U. a. — *Ursus arctos* L. (ведмідь бурий); V. v. — *Vulpes vulpes* L. (лисиця звичайна); M. m. — *Meles meles* L. (борсук); L. — *Leporidae* (сімейство зайцевих); C. f. — *Castor fiber* L. (бобер річковий); S. v. — *Sciurus vulgaris* L. — (білка звичайна); M. b. — *Marmota bobak* Müller (байбак)

сіб життя. Від козулі звичайної отримували м'ясо, шкуру, кістку та ріг.

Інші види диких тварин представлені в основному незначними добірками. З таких кістки лисиці виявлені на найбільшій кількості пам'яток (8); рештки зайців — на шес-

ти; оленів, борсуків — на чотирьох; білок і видри — на двох; куниці, байбака — на одній (табл. 1). Зупинимося на деяких видах тварин докладніше.

Олень (звичайний і північний). Серед статистично репрезентативних матеріалів кількість особин оленя становить 10,0 % (Бужанка I) і 8,7 % (Західне Юхнівське городище та поселення), себто доволі значний відсоток. Кістки оленя виявлено також на Кузінній Горі на р. Рать, але трапилися й на трьох пам'ятках Середнього Подесення.

Вага оленя становить 220 (північний) і до 300 кг (звичайний). Олені північні мешкають у тундрі і тайзі Євразії. Взимку вони мігрують на далекі відстані в 700—800 км (Жизнь животных... 1971, с. 478). Олень звичайний може мешкати в різних лісових та напіввідкритих місцевостях (Природа... 1985, с. 232).

Таблиця 2. Юхнівська культура. Співвідношення свійських і диких тварин у часі (усереднені дані, %)

Століття	Свійські	Дикі
VI до н. е.	57,0	43,0
V до н. е.	69,2	30,8
IV до н. е.	71,5	28,5
III до н. е.	73,6	26,4
II до н. е.	85,5	14,5
I до н. е.	66,8	33,2
I н. е.	48,1	51,9

Отже, якщо на оленя звичайного можна було полювати впродовж року, то олень північний міг заходити в ареал юхнівської культури лише в період зимової міграції. Саме через це, ймовірно, решток оленя звичайного більше ніж північного. Полювання на оленя постачало м'ясо, шкуру, кістки, роги та жили. Отже, то була бажана здобич.

Щось конкретне про хутровий промисел сказати складно. До звірів, на яких могли полювати заради хутра, належать, у першу чергу, бобр, лисиця, куниця, заєць, борсук і видра. Хоча кістки останніх (крім бобра) трапляються на різних пам'ятках, але ні кількість пам'яток, ні відсоток упольованих тварин не переконують у важливому значенні хутрового промислу. Щоправда, можливо, в цьому разі маємо справу з неповним матеріалом, адже тварин, на яких полювали винятково заради хутра, за етнографічними даними, не часто приносили в селище. Мисливець міг зняти хутро з тварини на місці полювання.

Усіх упольованих юхнівцями тварин об'єднує те, що ареал їхнього розповсюдження частково чи цілком співпадає з лісами¹. Таким чином, можна стверджувати, що представлені комплекси характеризують саме лісове мисливство.

Найбільша подібність за співвідношенням упольованих тварин помітна між городищами Кузіна Гора та Кудеярова Гора. З огляду на їхню певну синхронність і близьке сусідство (обидва розкинулися над р. Рать на відстані менше ніж 20 км), така подібність видається цілком закономірною.

Вкажемо на ще одну особливість. Для всіх чотирьох статистично репрезентативних добірок маємо подібний відсоток представників оленячих (лось, козуля звичайна та олень), що коливається від 38,1 до 48,7 %, у трьох випадках їхня частка становить приблизно 2/3 від загалу здобичі (табл. 1). Усі оленячі могли бути максимально ефективно використані в господарських цілях: м'ясо — для харчування, кістки та роги — для виготовлення різноманітних

знарядь; шкури та жили могли використовувати для виготовлення одягу та взуття².

Очевидно, не варто шукати якихось особливих тенденцій у полюванні. Давні мисливці полювали на тварин, які водилися в окрузі городища чи селища. Відтак, перейдемо до іншого аспекту нашого дослідження.

Роль мисливської здобичі в харчуванні

Для уточнення ролі кожного з видів диких тварин у раціоні харчування зроблено розрахунки щодо отримання від них можливої кількості м'яса. До аналізу залучено лише тварин, на яких полювали найбільше: лось, олень, козуля, вепр, ведмідь і бобр. Для складання діаграм ми скористалися схемою, запропонованою для розрахунків м'ясної продукції свійських тварин (Журавлев 2001, с. 63). Тож і застереги щодо такої методики подібні. За коефіцієнт для розрахунку вибрано максимальну вагу тварини. Ми розуміємо, що отримані результати спотворені від самого початку, зокрема й через неможливість диференційованого підходу, тож не можуть відтворити реального видобутку м'яса диких тварин. Однак ці дані принаймні допомагають зрозуміти ступінь розбіжності в м'ясному раціоні юхнівського населення, отримуваному від різних диких тварин.

Отже, в трьох випадках із чотирьох, доступних для аналізу, кількість м'яса лося абсолютно переважає (56,2—60,1 %); у Бужанці I, де мисливці більше «спеціалізувалися» в полюванні на вепра (вочевидь, його популяція в тій місцевості була доволі численна), частка лося становить лише 15,7 %. Якщо врахувати представників усіх оленячих, отримаємо такі дані (%): Кудеярова Гора — 59,6, Кузіна Гора — 61,8, Західне Юхнівське городище та поселення — 73,9, Бужанка I — 37,2. Таким чином, оленячі становили близько 2/3 на трьох городищах і принаймні третину на Бужанці I. На останньому абсолютну перевагу мав вепр (53,7 %). На інших його частка набагато менша та доволі нестабільна. Зазвичай м'ясо вепра та ведмеда займало друге—третє місце серед таких продуктів від інших диких тварин. Значення бобра низьке. Навіть на Західному Юхнівському городищі та поселенні (де частка особин бобра найбільша) частка м'яса становить лише 3,9 %

¹ Це зауваження тим паче актуальне, що й нині ареал пам'яток юхнівської культури охоплює лісову та частково лісостепову зони. Але, зважаючи на розповсюдження лісів у давнину, можна стверджувати, що носії юхнівської культури мешкали в лісовій смузі. На те опосередковано вказують типи ґрунтів, на яких розташовані пам'ятки, що формувалися під лісовою рослинністю.

² Користуючись нагодою, дякуємо О.П. Журавльову та В.Б. Панковському за консультації.

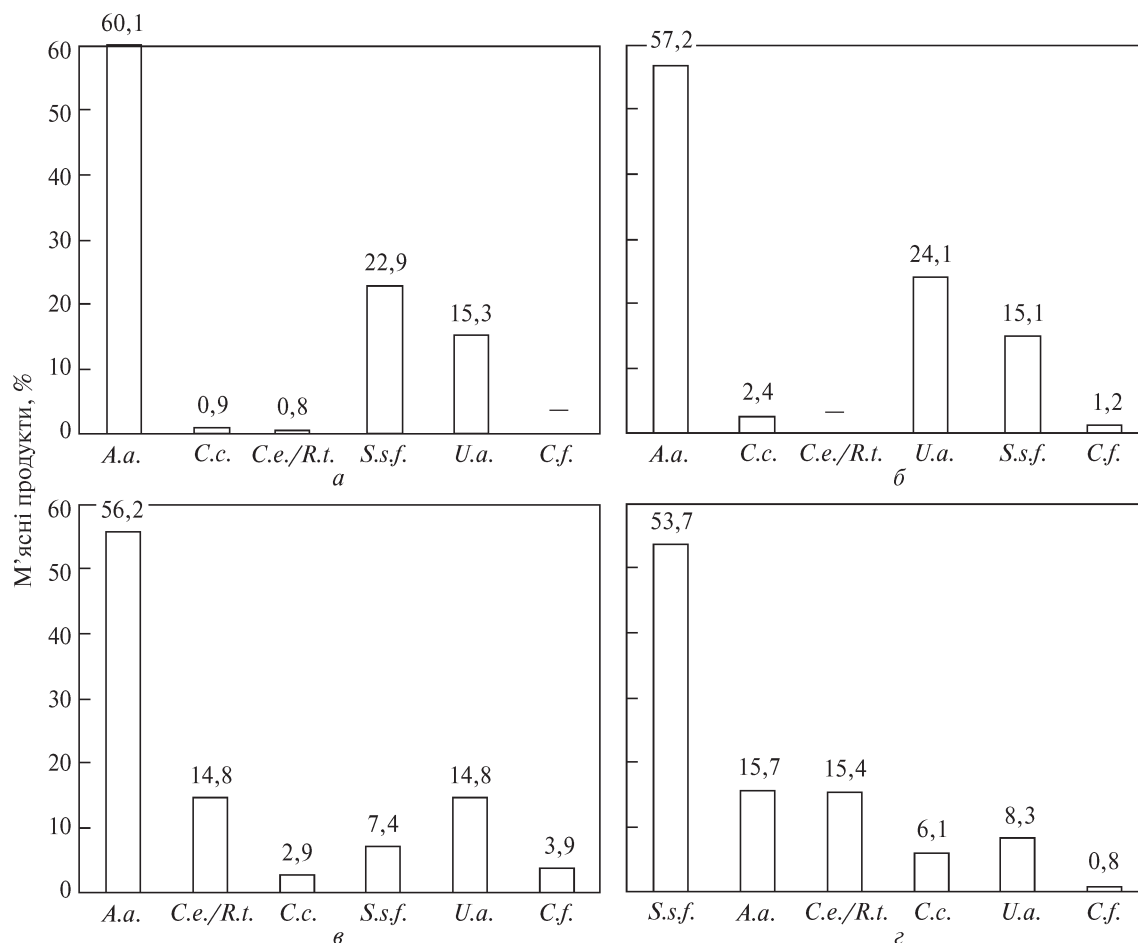

Рис. 2. Юхнівська культура. Можливе співвідношення м'ясних продуктів, отримуваних від основних диких тварин: а — Кузіна Гора; б — Кудеярова Гора; в — Західне Юхнівське городище та поселення; г — Бужанка I. Умовні позначки: див. рис. 1

(рис. 2). Таким чином, на бобра навряд чи полювали заради м'яса.

Знаряддя мисливця

Найвірогіднішими способами полювання на хутрових були різного зразка капкани та пастки, що не псували хутро. Хоча ця теза не має відображення в археологічних матеріалах, але підтверджується етнографічними даними. Жодна з перерахованих тварин за кількісним показником не домінує, а отже припускаємо, що спеціалізованого полювання — на окремий вид — не було, за винятком хіба що бобра.

Крім усіляких капканів і пасток, на полюванні, безумовно, використовували лук і стріли. Наконечники стріл виготовляли з кістки (рис. 3). Вони переважно черешкові, з однією або двома лопатями чи без них — ромбоподібні вістря. За розмірами вони невеликі — 5,0—7,0 см, іноді трохи більші, та виготовлені майже бездоганно: поверхня добре опрацьована.

Зрідка трапляються втулкові наконечники. Зокрема, такий екземпляр з тупим кінцем походить з городища Расуха II (Гурьянов, Ефимов 2003, с. 117) і міг використовуватися для полювання на хутрових тварин.

Дещо виділяється вістря з городища Полужжя, в якого черешок оформлений у вигляді «хвоста ластівки» (рис. 3, 5). Такі вістря мають аналогії серед залізних наконечників стріл, що були в ужитку населення доби раннього заліза на Середньому Дону. Зрозуміло, що лук і стріли використовували не лише для полювання, а й воєнних дій.

У полюванні застосовували також різного роду манки (рис. 4). Вони виготовлені з кістки у формі трубочки. Знахідки манків зрідка трапляються на поселеннях. Зазвичай така інтерпретація цих виробів спирається лише на суб'єктивний погляд дослідника, хоча наявність манків відкидати не можна.

Розглянуті факти дозволяють зробити висновок, що основною метою полювання було

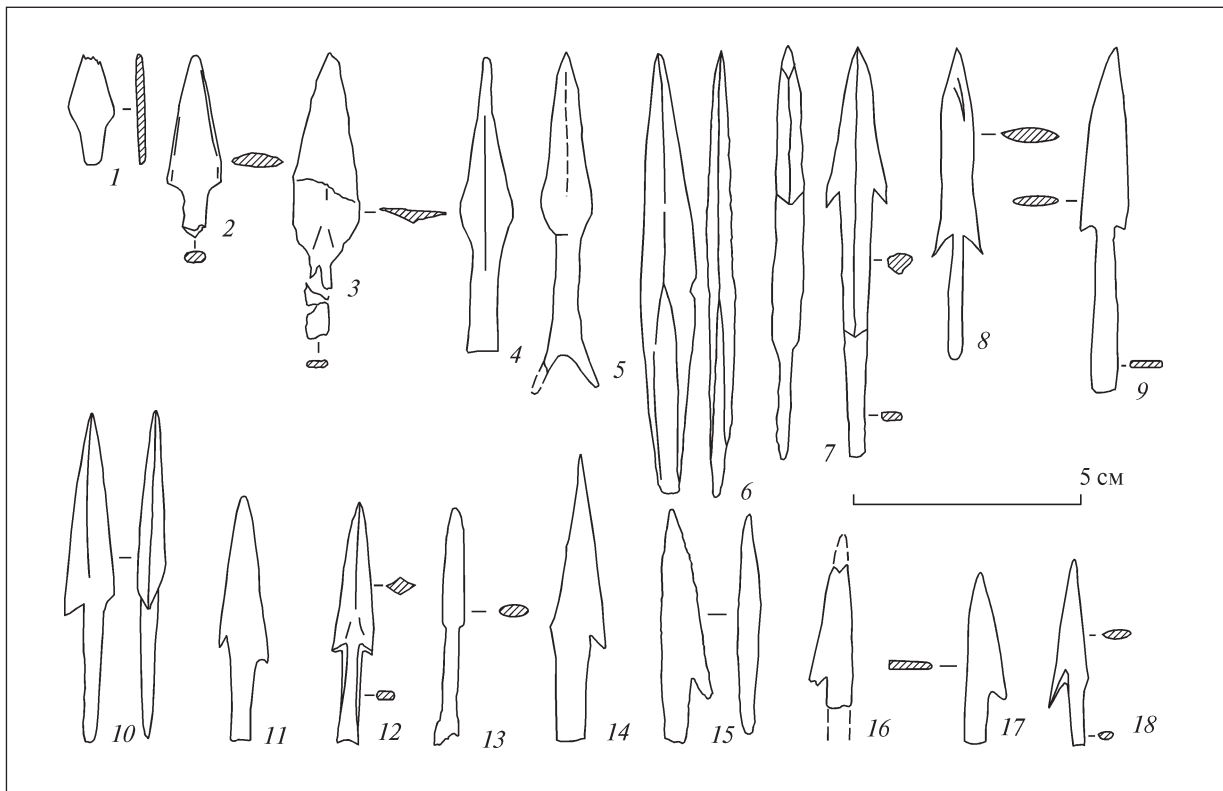

Рис. 3. Юхнівська культура. Зразки стріл, які могли використовувати в полюванні: 1, 9, 13, 17 — Моїсєївське (за А.Є. Аліховою); 2, 3, 12 — Расуха II (за В.М. Гур'яновим); 4, 14 — Лбище (за В.А. Падіним); 5, 10 — Полузьке (за А.К. Амброзом); 6 — Посудичі Східне (фонди БГОКМ); 7 — Рябцеве (за А.В. Кузою, В.П. Коваленком); 8, 15 — Случевськ (за Є.О. Шинаковим); 11 — Північне Долбатовське (за Л.В. Артишевською); 16 — Теминське (за В.П. Левенком); 18 — Посудичі Західне (за О.М. Мельниковською)

поповнення м'ясного раціону та видобуток шкур, необхідних для виготовлення одягу, й загалом у господарстві. Однак, хутряний напрям порівняно з деякими археологічними культурами особливого розвитку в населення юхнівської культури не набув.

Амулети

Підвіска (амулет) виконувала функцію своєрідного оберегу, що отримував, можливо, мисливець, який вполював небезпечну здобич (рис. 5). Їх виготовляли з ікол чи, зрідка, зубів таких диких тварин як ведмідь і вепр, тобто найнебезпечніших. Вірогідно, що ці тварини були священними. Окрім того, мати такий амулет було, ймовірно, престижно, оскільки він підкреслював позитивні якості його власника: хоробрість, витривалість, силу тощо.

Ікла-амулети прикріплювали до шнурка двома способами: на верхній частині робили невеличкий жолобок, навколо якого обмотували мотузку, або просвердлювали в ньому отвір.

Ікла ведмедя як амулети використовували досить часто. Культ цього хижака зафіксований

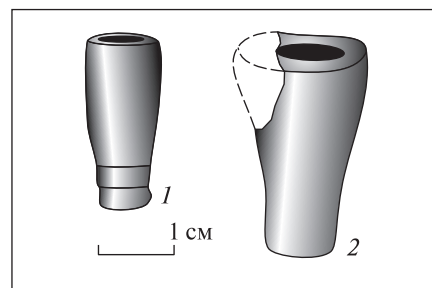

Рис. 4. Юхнівська культура. Вироби, що, можливо, використовувалися як манок: 1 — Лбище (за В.А. Падіним); 2 — Торфель (за Є.І. Горюновою)

у багатьох народів, чиє життя було пов'язане з лісом (Тайлор 2000, с. 415; Косарев 2008, с. 48—66). Одна з таких підвісок походить з городища Бужанка I (рис. 5, 10). Отвір на ній просвердлений приблизно на середині, тож ікло мали носити у вертикальному стані. Такі амулети відомі серед матеріалів юхнівських пам'яток Брянщини — Попівка та Лбище (рис. 5, 1, 4, 5), а також серед комплексів дніпро-двинської культури (Шадыро 1985, рис. 27, 14).

Ікла та зуби інших хижих тварин також використовували як амулети, та як виняток —

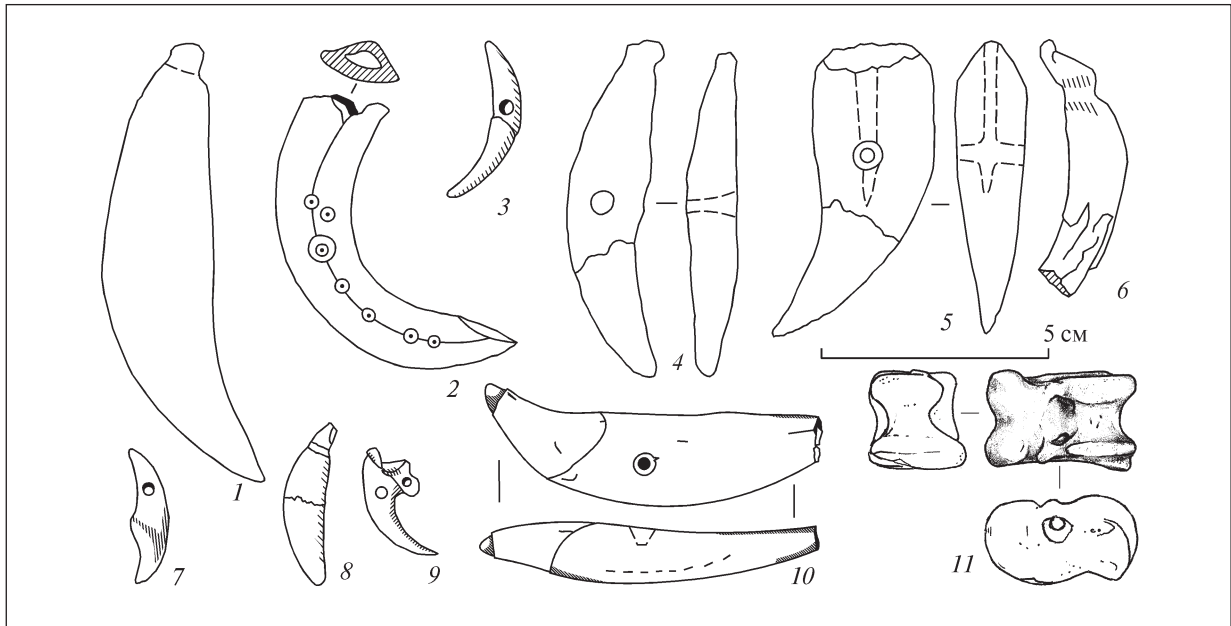

Рис. 5. Юхнівська культура. Кістяні підвіски-амулети: 1 — Лбище (за В.А. Падіним); 2 — Рябцеве (за А.В. Кузою, В.П. Коваленком); 3 — Моїсейське (за А.Є. Аліховою); 4, 5 — Попівка (за О.М. Мельниковською); 6 — Любожицьке; 7 — Новгород-Сіверський (за В.П. Левенком); 8, 9, 11 — Пісочний Рів; 10 — Бужанка I

навіть кігті. З городища Пісочний Рів походить кіготь хижака з просвердленим отвором (рис. 5, 9; Залізняк, Каравайко, Маярчак 2003). Серед матеріалів юхнівської культури аналогії нам не відомі.

Слід згадати й знахідку астрагала з просвердленим отвором, що походить з Пісочного Рову (рис. 5, 11). Такі речі добре відомі на скіфських пам'ятках, зокрема і в курганных похованнях. Зазвичай їх інтерпретують як гральні кістки, отвір у яких призначався для носіння. Подібна річ на юхнівських пам'ятниках знайдена вперше.

З Благовіщенської Гори, окрім серії амулетів з ведмежих ікол, походить вінце посудини зі стилізованим зображенням морди ведмедя (Рыбаков 1953, с. 110). Оскільки у багатьох народів, які жили в лісовій смузі, був поширений культ цієї тварини, ведмедя не лише шанували, але й споживали. То зафіксовано, приміром, у північноамериканських індіанців, якутів тощо (Тайлор 2000, с. 415).

Висновки

Отже, кістки диких тварин є в усіх археозоологічних комплексах пам'яток юхнівської культури. Кількість особин диких тварин варіює доволі суттєво (14,5—51,9 %). У період від часу виникнення культури до II ст. до н. е. спостерігаємо скорочення частки диких тварин в архео-

зоологічному комплексі (від 43,0 до 14,5 %), після чого помітне значне зростання ролі полювання, зокрема заради м'яса (до 51,9 %). Хоча ці показники можуть бути й не дуже достовірними, але таке зростання можна пояснити об'єктивними причинами (табл. 2).

Лось був найважливішим об'єктом полювання, що підтверджується найбільшою кількістю пам'яток, на яких знайдено його кістки, значним відсотком особин серед загалу диких тварин і значною вагою м'яса, отриманого від нього. Частка лося серед великих тварин зазвичай абсолютно переважає. Вірогідно, варто говорити загалом про спрямованість мисливства на оленячих, оскільки їхню тушу можна було використати максимально і для господарських цілей. Важливими для отримання м'яса були також вепр і ведмідь. Їхні частки займають другу—третю позиції; те саме — і серед м'ясної продукції.

Полювання на бобра річкового також було розповсюдженим явищем. Але воно давало мізерну, порівняно з іншими тваринами, кількість м'яса. Додамо, що ведмідь і бобер річковий цінувалися ще й за шкури (хутро), а також жир. Тож на них полювали не тільки заради м'яса.

Питання про хутряну спрямованість полювання лишається відкритим, оскільки дані, що походять з пам'яток, з об'єктивних причин не можуть сповна відображати цей напрям.

- Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. — 1962. — **113**. — С. 86—129.
- Амброз А.К. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э. // СА. — 1964. — № 1. — С. 56—71.
- Артишевская Л.В. Северное Долбатовское городище юхновской культуры // КСИА. — 1966. — **107**. — С. 99—102.
- Артюшенко А.Т., Арап Л.Я., Безусько Л.Г. и др. Новые данные о растительности Украины в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1982. — С. 173—179.
- Горюнова Е.И. Городище Торфель // КСИИМК. — 1950. — **31**. — С. 148—156.
- Гурьянов В.Н., Ефимов А.Е. Охранные раскопки городища Рассуха 2 // АО 2002 г. — М., 2003. — С. 116—117.
- Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М., 1971. — **6**.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы с городищ юхновской культуры Бужанка I и Киселевка II. Приложение III // Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012. — С. 227—263.
- Залізняк Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. Археологічні студії. — 2003. — **II**. — С. 5—13.
- Каравайко Д.В., Горбаненко С.А. Животноводство у населения юхновской культуры // Stratum plus. — 2011. — № 3. — С. 275—290.
- Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания. — М., 2008.
- Левенок В.П. Юхновская культура (ее происхождение и развитие) // СА. — 1963. — № 3. — С. 79—96.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/43.
- Падин В.А. Среднее Подесенье (Трубчевская округа) в VI—V вв. до н. э. — X—XII вв. н. э. по материалам археологических исследований // Очерки по истории археологии Брянской области. — Брянск, 2004. — Вып. 2. / http://www.archaeology.ru/ONLINE/Padin/padin_oglavlenie.html.
- Природа Украинской ССР. Животный мир. — К., 1985.
- Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. — М., 1953. — С. 75—120.
- Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. — Смоленск, 2000.
- Флинт В.И., Чугунов Ю.Д., Смирин В.М. Млекопитающие СССР. — М., 1970.
- Цалкин В.И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. — М., 1962 (МИА. — **107**).
- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966 (МИА. — **135**).
- Шадыро В.И. Ранний железный век северной Белоруссии. — Минск, 1985.
- Шинаков Е.А. Комплекс памятников у с. Случевск: к вопросу о пунктах-погостах // Русский сборник. — Брянск, 2002. — С. 61—94.

Надійшла 16.02.2012

С.А. Горбаненко, Д.В. Каравайко

ОХОТА НОСИТЕЛЕЙ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Основой для анализа охоты у населения юхновской культуры является археозоологический материал, орудия труда охотника, а также изделия из костей и клыков диких животных. Используются данные 15 памятников, из которых четыре представлены статистически достоверным количеством материала.

Сравнение памятников в хронологическом плане показывают постепенное падение добычи со времени возникновения юхновской культуры до II в. до н. э. (с 43,0 до 14,5 %), но в дальнейшем ее удел снова возрастает до конца существования культуры (до 51,9 %). Эту тенденцию можно объяснить как естественными причинами, так и постепенным падением продуктивности сельского хозяйства (и животноводства, в частности).

Среди добычи важнейшее место по количеству особей занимает лось. Далее следовали кабан, медведь, бобр, речной, косуля и олень. Вероятно, можно говорить о специализации охоты на оленях в целом, так как их количество представлено абсолютным большинством. К тому же от этих животных использовали все: мясо, рога, кости, шкуру и жилы. По количеству получения мяса они также находятся на первом месте.

Из других направлений охоты следует отметить добычу бобра. Но здесь речь может идти о других достоинствах: жире с целебными свойствами и хорошим мехом. С аналогичной целью, но главным образом и ради мяса охотились на медведя.

Об охоте на пушных животных сказать что-либо затруднительно, поскольку не все добытые животные могли попадать на поселения.

YUKHNIIVSKA CULTURE BEARERS' HUNT

The base for analysis of Yukhniivska culture population's hunt consists of archaeozoological material, hunter's tools, as well as production made of bone and wild animals' fangs. The data of 15 sites were used, among which four are represented by statistically reliable number of materials.

Chronological comparison of the sites shows the gradual reduction of prey number since the Yukhniivska culture origin till the 2nd c. BC (from 43,0 to 14,5 %), but henceforth the bag's part increases again to the end of the culture's existence (to 51,9 %). This tendency can be explained both by natural reasons, and by gradual fall of productivity of agriculture, and mainly of animal husbandry.

Elk in its number occupies a highly important place within the prey. The next are wild boar, bear, Eurasian beaver, roe, and deer. Apparently, we can speak of specialized hunting for Cervidae as a whole, because their number is of absolute majority. Besides, everything of these animals was used: meat, attire, bones, buckskin, and tendons. They are also at the first place in the amount of meat obtained.

Beaver bag should be also noticed among other hunting directions. However, here it can be spoken of other merits: fat having healing power and good fir. Bear was hunted for with the same goal, but also because of its meat.

It is difficult to speak of prey on fir animals, for not all hunted animals could appear at the settlements.

Д.П. Недопако

ТЕХНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ XI—XIII ст. з РОЗКОПОК БІЛЯ с. КОЩІЇВКА НА КИЇВЩИНІ

Подано результати технологічного вивчення колекції залізних речей з давньоруського шару поселення Кошіївка.

Ключові слова: Київська Русь, залізо, сталь, термообробка.

За часів Київської Русі вироби з заліза набули широкого вжитку в багатьох сферах тогочасного життя. У фундаментальній праці, присвяченій технології обробки заліза в той період, Б.О. Колчин нарахував 150 найменувань ковальської продукції (Колчин 1953, с. 15—20).

Серед знахідок із заліза на археологічних пам'ятках виділяється група предметів, технологія виробництва яких найповніше характеризує рівень ковальської майстерності. До таких, найперше, належать ножі — найчисленніші знахідки практично для всіх історичних періодів. Передові технології обробки заліза застосовували також при виготовленні зброї, сільськогосподарських знарядь і ремісничих інструментів.

Численні знахідки ножів можна пояснити декількома чинниками. По-перше, зазвичай вони були невеликі, тож часто губилися. По-

друге, ножі активно використовували в повсякденному житті, і лезо швидко зношувалося, вони ламалися, на що вказує і наш досвід опрацювання таких виробів (частина була поламана). Але для дослідження технології виготовлення ножів саме поламані екземпляри найбільше придатні, оскільки дозволяють брати зразки для металографічного аналізу на повному поперечному зрізі предмета. Інша справа, що цьому часто заважає значна корозія металу. Вироби з розкопок біля с. Кошіївка добре збереглися і становлять повноцінне джерело для технологічних досліджень.

Багатошарове поселення Кошіївка розміщене між селами Кошіївка та Мала Офірна у Фастівському р-ні Київської обл. Пам'ятка зафіксована О.В. Серовим у 1983 р. (Серов 1985) і частково досліджувалася С.Д. Лисенком у 1995 р. У зв'язку з будівництвом кар'єру по переробці граніту на шебінь у 2008 р. на поселенні здійснено розкопки та виявлено об'єкти

різних культур: трипільської, тщинецької та давньоруського часу (матеріали готуються до друку). Загалом виявлено більше 100 об'єктів, які відносяться до різних горизонтів давньоруського періоду (середина XI — перша половина XIII ст.), а також значну кількість залізних виробів різного призначення.

Для технологічного дослідження надано 104 залізні вироби¹. Більше третини становлять ножі (35 екз.) та їхні уламки — черешки з рештками леза. До технологічно інформативних відносимо також три уламки серпів і два фрагменти невизначених інструментів. Ще досліджувалися цвяхи та костилі, а також пластини, які С.Д. Лисенко інтерпретує як панцирні (рис. 1; 2).

Наведемо результати структурного аналізу та зазначимо, що аналізи 1340—1374 стосуються речей, що відносяться до об'єкта 75а (рубіж XI/XII — перша половина XII ст.), аналізи 1375—1419 — до ділянки 2 (друга половина XI — перша половина XIII ст.), аналізи 1439—1464 — до об'єкта 41 (друга половина XI — перша третина XII ст.).

Ан. 1340. Фрагмент невеликого ножа, зважаючи на ширину леза 4,0—5,0 мм і розміри черешка. Кінець леза обламаний. При вирізанні зразка від леза відшарувалася його частина вздовж бічної сторони приблизно на половину ширини. Метал досить чистий за вмістом шлаків, але на основній частині зразка є довге включення шлаку, яке тягнеться вздовж бічної поверхні приблизно до половини. Структура основної частини зразка складається з фериту та перліту. Вміст вуглецю поступово зменшується від бічної поверхні до центру, максимальний його вміст 0,6—0,7 % за мікротвердості 421—322 кг/мм². Мікротвердість фериту 206 кг/мм².

Структура відшарованої частини перлітна з вмістом вуглецю 0,6—0,7 %, мікротвердість 322—421 кг/мм². Природа відшарування незрозуміла. Можливо, в цьому місці був прошарок шлаків, що і спричинило відшарування через корозію або механічне перенавантаження. Також можливе використання зварювання двох частин леза за низької якості шва, по якому сталася руйнація.

Ніж виготовлений з якісного кричного заліза з наступною однобічною цементацією та прискореним охолодженням після ковки.

Ан. 1341. Фрагмент ножа. Метал має поодинокі шлакові включення та декілька витягнутих. Структура пластинчастогольчата з рівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість структури в межах 322—421 кг/мм², вміст вуглецю 0,6—0,7 %.

Ніж виготовлений з доволі якісної сталеві заготовки з наступним загартуванням і середнім відпуском.

Ан. 1342. Заготовка ножа — зроблено черенок і почато формування леза. Метал має незначну кількість тонких витягнутих і крапкових шлакових включень. Основна структура феритна з мікротвердістю 221—236 кг/мм², з одного краю є зона з підвищеним вмістом вуглецю (0,3—0,6 %) і мікротвердістю 221 кг/мм². По середній лінії зразка є непроварена зона з'єднання половин заготовки.

Заготовка виконана шляхом згинання залізної смуги навпіл. Одна вузька сторона піддана цементації. Тут спостерігаємо дещо незвичну технологію зміцнення леза. Зазвичай цементували лезо готового ножа, в цьому випадку — неоформлене лезо або ж цементация була випадковою.

Ан. 1343. Лезо ножа, вага 8,0 г. Метал містить середню кількість шлакових включень. Через весь зразок тягнеться зварювальний шов. З одного боку шва структура феритна з мікротвердістю 206 кг/мм², з іншого — структура перліту з мікротвердістю 351—274 кг/мм².

Лезо викуване з кричного заліза середньої якості, потім на бічну поверхню приварено сталеву смугу.

Ан. 1344. Лезо ножа, вага 4,0 г. Метал чистий, має незначну кількість округлих і крапкових шлакових включень. Усередині зразка по довгій його осі тягнеться ланцюжок шлаків. Структура феритна з мікротвердістю 170—206 кг/мм².

Найімовірніше, ніж викуваний з двох зварених смуг кричного заліза достатньо високої якості.

Ан. 1345. Фрагмент ножа. Метал зі значною кількістю шлакових включень. Структура феритна з мікротвердістю 170—206 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза низької якості.

Ан. 1346. Фрагмент леза ножа. Метал містить середню кількість шлаків, витягнутих і крапкових. Структура — різнозернистий ферит з мікротвердістю 221 кг/мм².

Лезо викуване з кричного заліза середньої якості. Можливо, це заготовка для подальшого зміцнення шляхом цементації та термообробки.

¹ Висловлюю щире подяку С.Д. Лисенку за можливість опрацювати ці матеріали.

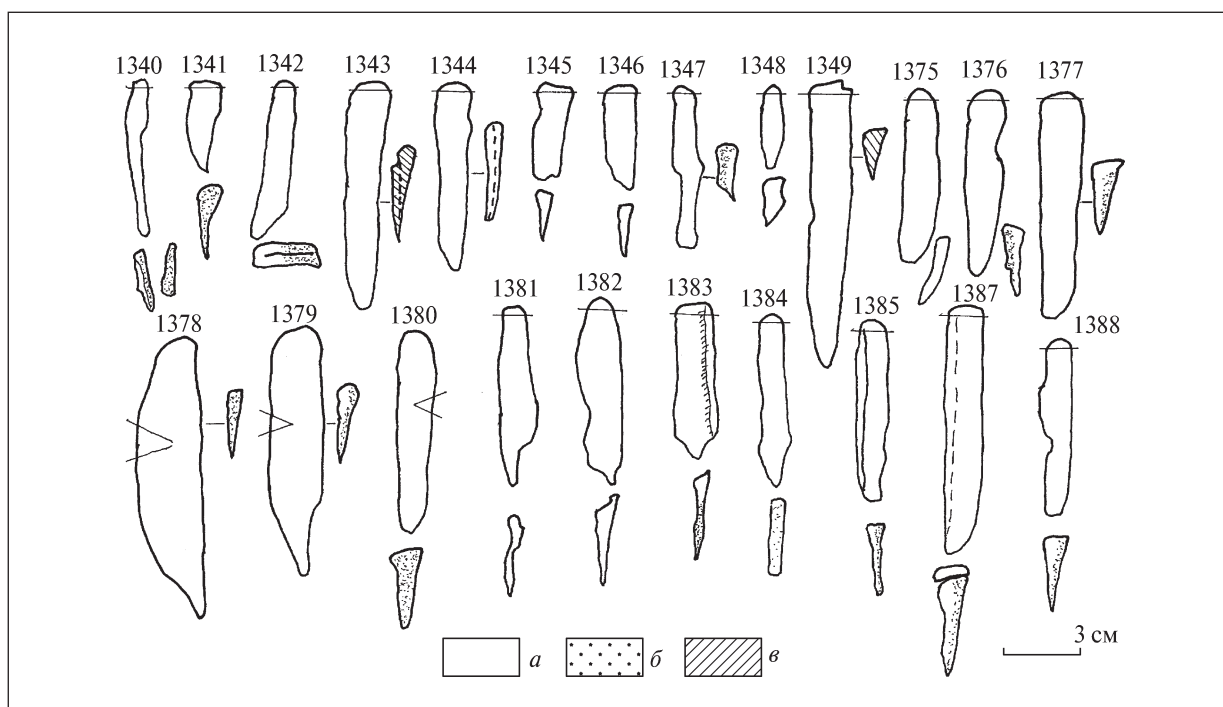

Рис. 1. Кошіївка. Технологічні схеми залізних виробів: а — залізо; б — сталь; в — термообробка

Ан. 1347. Фрагмент ножа. Метал середньої чистоти. Основна структура феритна з мікротвердістю 210 кг/мм². На одній бічній поверхні є зона з підвищеним вмістом вуглецю, його концентрація зменшується від поверхні вглиб зразка.

Ніж зроблений з кричного заліза середньої чистоти з наступною однобічною цементацією.

Ан. 1348. Ніж(?). Метал середньої чистоти, має великі шлакові включення неправильної форми. Структура феритна з мікротвердістю 116—151 кг/мм².

Виріб виготовлений з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1349. Лезо ножа. Вага 11,0 г. При вирізанні зразка частина його відшарувалася. Більша частина леза має багато шлакових включень і структуру фериту з мікротвердістю 206 кг/мм², менша — чистий метал і мікроструктуру мартенситу з мікротвердістю 946—1097 кг/мм².

Ніж виготовлений з основної залізної частини, збоку приварена сталева смуга. Готовий виріб загартований «насухо», тобто без відпуску. Очевидно зварювання було неякісне, і корозія по шву призвела до відшарування сталеві частини.

Ан. 1375. Ніж. Метал має значну кількість шлакових включень, дрібних і великих. Мікроструктура — ферит з мікротвердістю 151—221 кг/мм².

Ніж викуваний з кричного заліза низької якості.

Ан. 1376. Ніж. Метал середньої чистоти, має кілька довгих тонких включень шлаків і незначну кількість крапкових. Основна структура феритна з мікротвердістю 181 кг/мм². Є невелика зона науглецювання та перегріву з мікротвердістю 274 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза середньої якості, можливо, це заготовка для подальшої обробки.

Ан. 1377. Ніж. У металі середня кількість шлакових включень. Основна структура феритна з мікротвердістю 206—221 кг/мм², на одній бічній поверхні є шар цементації з мікротвердістю 274—351 кг/мм².

Ніж викуваний з кричної заготовки середньої якості з наступною цементацією однієї бічної поверхні.

Ан. 1378. Ніж. Метал дуже чистий, має кілька крапкових включень. Структура з рівномірним розподілом вуглецю, мікротвердість 572 кг/мм².

Ніж зроблений з сирцевої сталі з наступним загартуванням і відпуском.

Ан. 1379. Ніж. У металі середня кількість шлакових включень, основна структура — ферит з мікротвердістю 221—254 кг/мм². З одного боку леза є смуга ферито-перліту з мікротвердістю 274—322 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза середньої якості з наступною цементацією однієї бічної поверхні.

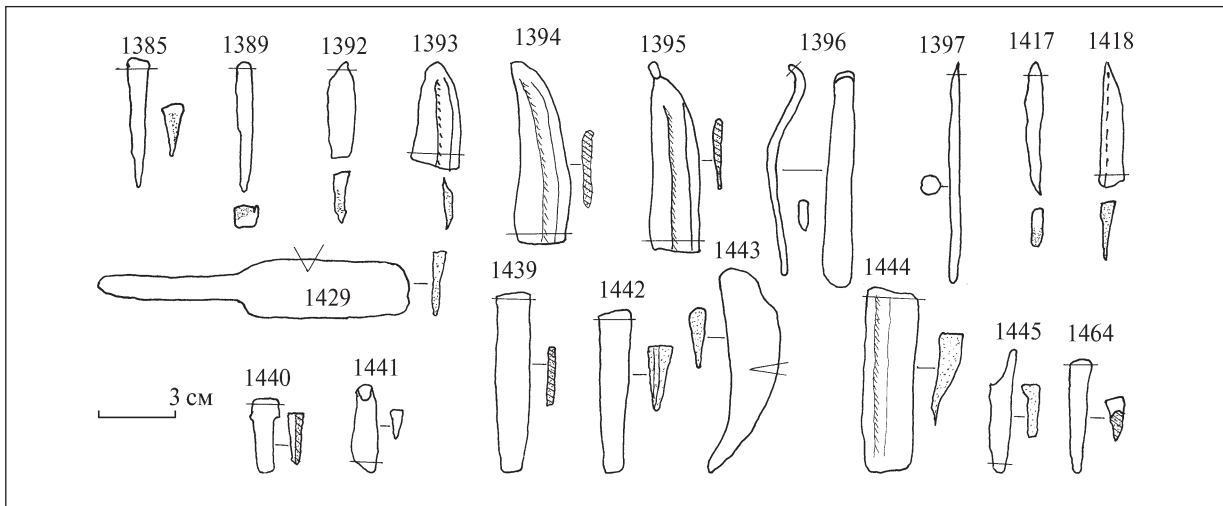

Рис. 2. Кошіївка. Технологічні схеми залізних виробів (умовні позначки: див. рис. 1)

Ан. 1380. Ніж. Метал чистий. З одного боку ле́за є прошарок тонких витягнутих шлаків, які відділяють основну структуру від бічної поверхні. Біля вістря ле́за — прошарок, що простягається до зовнішньої поверхні. Основна структура перлітна, вміст вуглецю приблизно 0,7 %, він нерівномірно розподілений на шліфі, мікротвердість 351 кг/мм². Мікроструктура частини шліфа, яка відділена прошарком шлаків, — ферит з мікротвердістю 170 кг/мм².

Технологію виготовлення ножа можна реконструювати таким чином. Заготовку з кричного заліза загинали на один бік і проковували, потім ширшу частину цементували майже наскрізь.

Ан. 1381. Ніж. Метал середньої чистоти, має кілька витягнутих включень. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1382. Ніж. Метал середньої чистоти, має незначну кількість крапкових і неправильної форми шлаків. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 170 кг/мм².

Ніж викуваний з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1383. Ніж. Біля спинки вздовж одного боку ле́за є неглибокий рівчачок. У металі середня кількість крапкових шлаків. Основна структура феритна з мікротвердістю 143 кг/мм². На вістрі ле́за є зона вуглецевої сталі, вміст вуглецю тут зменшується від вістря вглиб зразка. Мікротвердість вістря в межах 274—421 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза середньої якості з наступною цементацією вістря і термообробкою (загартування та відпуск).

Ан. 1384. Ніж. У металі декілька крупних витягнутих шлаків. Структура нерівномірно

науглецьованої сталі з мікротвердістю 254—351 кг/мм².

Ніж викуваний з сирцевої сталі середньої якості.

Ан. 1385. Ніж. З одного боку є бортик, ле́зо стерте. У металі багато дрібних шлакових включень і кілька великих. Основна структура ферито-перлітна, з одного боку вміст вуглецю становить приблизно 0,5 % і зростає до протилежного до 0,7 %. Мікротвердість у межах 254—351 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза низької якості з наступною однобічною майже наскрізною цементацією.

Ан. 1387. Ніж. Біля спинки з обох боків є рівчачки. Метал середньої чистоти, має кілька тонких витягнутих і крапкових шлакових включень. Основна структура феритна з мікротвердістю 221 кг/мм². З одного боку є смуга незначної однобічної цементації з мікротвердістю 274 кг/мм².

Ніж викуваний з заготовки кричного заліза середньої якості та підданий незначній однобічній цементації.

Ан. 1388. Ніж. Метал має середню кількість тонких витягнутих і крапкових шлакових включень. Основна структура — ферит, на одному боці є зона ферито-перліту, яка тягнеться від середини бічної поверхні ле́за до вістря. Мікроструктура фериту становить 274—251 кг/мм², у зоні ферито-перліту 351 кг/мм².

Ніж викуваний із заготовки кричного заліза з наступною цементацією однієї бічної поверхні.

Ан. 1389. Ніж. Метал середньої чистоти, має кілька включень неправильної форми. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю

254 кг/мм². На одній бічній поверхні є зона цементації з вмістом вуглецю 0,6 % і мікротвердістю 351 кг/мм². В зоні цементації незначний перегрів.

Ніж виготовлений з кричного заліза середньої якості з наступною однобічною цементацією.

Ан. 1416. Ніж. У металі багато тонких витягнутих шлаків, є й великі. Структура має феритну та ферито-перлітну зону з вмістом вуглецю 0,4—0,5 %. Мікротвердість фериту 206 кг/мм², перліту — 322 кг/мм².

Ніж виготовлений з кричного заліза невисокої якості з наступною цементацією бічної поверхні.

Ан. 1417. Фрагмент ножа. Метал чистий, є поодинокі крапкові шлакові включення. Основна структура феритна з мікротвердістю 236 кг/мм², з одного боку є науглецьований шар.

Ніж виготовлений з кричного заліза високої якості з наступною однобічною цементацією.

Ан. 1418. Ніж. З одного боку біля спинки є рівчачок. В металі багато витягнутих включень. Структура ферито-перліту з нерівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість 274—322 кг/мм².

Ніж виготовлений із сирцевої сталі невисокої якості.

Ан. 1439. Ніж. Метал досить чистий, має поодинокі крапкові шлакові включення, біля спинки є скупчення кількох витягнутих. Структура сорбіту відпуску з мікротвердістю 322—421 кг/мм². Вуглець рівномірно розподілений на площі шліфа.

Ніж викуваний з якісної сталеві заготовки з наступним загартуванням і відпуском.

Ан. 1440. Ніж. У металі багато округлих і витягнутих включень шлаків. Структура складається з двох частин, розділених тонким зварювальним швом. Одна частина феритна з мікротвердістю 254 кг/мм², інша має структуру сорбіту відпуску з мікротвердістю 421 кг/мм².

Ніж виготовлений за технологією наварки сталеві леза на залізну основу з подальшим загартуванням і відпуском. Зварювання якісне.

Ан. 1441. Ніж. Метал чистий, має поодинокі крапкові включення. Структура фериту з мікротвердістю 151—170 кг/мм².

Ніж викуваний з кричного заліза високої якості.

Ан. 1442. Ніж. Метал має багато тонких і крупних витягнутих шлакових включень. Структура ферито-перліту з мікротвердістю 206 кг/мм². На шліфі видно кілька тонких зварювальних швів.

Ніж викуваний з пакету з кількох смужок кричного заліза та сталі.

Ан. 1444. Ніж. Уздовж спинки є рівчачок. Метал чистий, має поодинокі крапкові включення шлаків. Структура ферито-перлітна з мікротвердістю 351 кг/мм². Вміст вуглецю 0,6—0,7 %.

Ніж виготовлений з високоякісної вуглецевої сталі без термообробки.

Ан. 1445. Ніж. У металі багато крапкових і витягнутих включень. Структура ферито-перліту з вмістом вуглецю 0,3—0,4 %, вуглець рівномірно розподілений на шліфі.

Ніж виготовлений з якісної середньовуглецевої сталі.

Ан. 1464. Фрагмент черешка ножа з частиною леза. У металі багато шлакових включень. Структура складається з феритної основи з мікротвердістю 122 кг/мм² і відділеної тонким зварювальним швом сталеві частини з мікротвердістю 824 кг/мм².

Ніж виготовлений за технологією торцевої зварки сталеві леза на залізну основу з наступним загартуванням.

Ан. 1392. Лезо інструмента. Метал має середню кількість шлакових включень. На всій поверхні шліфа структура сорбіту відпуску з мікротвердістю 421—642 кг/мм².

Інструмент виготовлений з вуглецевої сталі середньої якості з наступним загартуванням і відпуском.

Ан. 1393. Фрагмент серпа (вістря). Уздовж спинки є рівчачок. У металі середня кількість витягнутих і крапкових шлакових включень. Структура нерівномірно науглецьованої сталі, мікротвердість у межах 206—351 кг/мм².

Серп виготовлений з сирцевої сталі середньої якості.

Ан. 1394. Серп. Уздовж спинки теж рівчачок. Метал чистий, має незначну кількість витягнутих і крапкових шлакових включень. Структура мартенситу з мікротвердістю 1097 кг/мм².

Серп суцільносталевий, загартований «на сухо».

Ан. 1395. Фрагмент серпа з рівчачком уздовж спинки. Метал досить чистий, незначна кількість крапкових і витягнутих шлаків. Структура нерівномірно науглецьованої сталі, є зони чергування смуг з різним вмістом вуглецю. Структура мартенситу з мікротвердістю 1200 кг/мм². На вістрі леза мікротвердість 322—430 кг/мм².

Серп викуваний з нерівномірно науглецьованої сирцевої сталі з наступним загартуванням і відпуском вістря леза.

Ан. 1443. Фрагмент серпа. В металі дуже багато витягнутих шлакових включень. Струк-

тура ферито-перлітна з мікротвердістю 181—122 кг/мм² і вмістом вуглецю 0,4 %. Такі показники характерні для відпаленої сталі.

Серп викуваний з середньовуглецевої сталі низької якості. Метал піддавався дії високих температур.

Ан. 1396. Інструмент (ложкар?). Метал середньої чистоти. Структура дрібнозернистого фериту з мікротвердістю 170—221 кг/мм².

Інструмент виготовлений з кричного заліза середньої якості. Можливо, це заготовка, яка в подальшому мала піддаватися зміцнювальній обробці.

Ан. 1397. Шило. В металі середня кількість крапкових включень. Структура дрібнозернистого фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Шило виготовлене з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1353. Фрагмент інструмента(?). Метал дуже чистий, має поодинокі шлакові включення. Структура перліту з мікротвердістю 206—254 кг/мм². Вміст вуглецю 0,6—0,7 %, він рівномірно розподілений на шліфі.

Інструмент виготовлений з якісної вуглецевої сталі, можливо, це сучасний виріб.

Орім описаних, були досліджені й менш представницькі з боку технології речі. Дослідники стародавніх технологій часто не звертають увагу на такі досить масові знахідки як цвяхи, костилі та інші скріплювальні деталі. Справді, на таких речах не варто очікувати застосування якихось складних технологій, однак для накопичення статистичних даних з погляду чистоти заготовок за шлаками, використання відходів для виготовлення таких предметів аналітичні дослідження можуть бути корисними.

Із численних знахідок скріплювальних предметів з Кошіївського поселення технологічно досліджено 43 екз.

Ан. 1358. Цвях. Метал досить чистий, має кілька тонких витягнутих включень шлаку. Структура крупнозернистого ферито-перліту, мікротвердість фериту 151—181 кг/мм², перліту 206—221 кг/мм². Вміст вуглецю 0,6 %. Є незначний перегрів металу.

Цвях виготовлений з вуглецевої сталі хорошої якості.

Ан. 1359. Фрагмент цвяха. Метал брудний, зі значною кількістю крапкових і витягнутих включень. Структура дрібнозернистого фериту з мікротвердістю 206—221 кг/мм².

Цвях викуваний із кричного заліза низької якості.

Ан. 1360. Фрагмент цвяха. Метал досить чистий, з поодинокими крапковими включен-

нями. Технологія виготовлення досить складна. В середину зігнутої навіпіл смуги вставлена ще одна, і цей блок з'єднаний ковальським зварюванням. Структура обох частин ферито-перлітна, вуглець нерівномірно розподілений на шліфі. Мікротвердість фериту 121—151 кг/мм², перліту 274—322 кг/мм².

Цвях виготовлений з якісної сирцевої сталі за технологією вставки додаткової частини в зігнуту основну заготовку.

Ан. 1361. Костиль. У металі багато шлакових включень витягнутої та неправильної форми. Структура фериту з мікротвердістю 181 кг/мм² і перліту на одній бічній поверхні з мікротвердістю 254 кг/мм². Є незначний перегрів металу.

Костиль виготовлений з кричного заліза невисокої якості з цементациєю однієї бічної поверхні.

Ан. 1362. Цвях короткий з широкою шляпою. Метал зі значною кількістю крапкових включень шлаків. Основна структура феритна з мікротвердістю 170—221 кг/мм². У центрі зразка є зона ферито-перліту з вмістом вуглецю близько 0,2 % та мікротвердістю 322 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза низької якості. Навуглецьована зона має, найвірогідніше, випадковий характер.

Ан. 1363. Фрагмент цвяха. В металі середня кількість шлаків. Структура ферито-перліту з вмістом вуглецю 0,3—0,4 %. Мікротвердість фериту 132 кг/мм², перліту 254—274 кг/мм².

Цвях викуваний з сирцевої сталі середньої якості.

Ан. 1364. Цвях. Метал має середню кількість шлакових включень, кілька тонких витягнутих і крапкових. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю приблизно 0,4 %. Мікротвердість фериту 105—151 кг/мм², перліту 254 кг/мм². На мікроструктурі видно невеликий зварювальний шов.

Цвях викуваний з середньовуглецевої сталі, ймовірно з відходів, про що свідчить шов, який є наслідком зварювання порожнини заготовки.

Ан. 1365. Цвях. Метал чистий, має поодинокі крапкові та витягнуті шлакові включення. Структура — різнозернистий ферит з мікротвердістю 170—181 кг/мм².

Цвях виготовлений з якісного кричного заліза.

Ан. 1366. Цвях. Метал має середню кількість шлакових включень. Основна структура феритна, з одного боку є невелика науглецьована зона. Мікротвердість фериту 254—322 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза середньої якості. Навуглецьованість має випадковий характер.

Ан. 1368. Пластина. Метал чистий, структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,6 % і мікротвердістю 254—322 кг/мм².

Пластина виготовлена з якісної вуглецевої сталі.

Ан. 1369. Пластина. Метал має кілька невеликих включень шлаків. Структура крупнозернистого фериту з мікротвердістю 170—221 кг/мм².

Пластина виготовлена з якісного кричного заліза.

Ан. 1370. Пластина. В металі багато шлакових включень неправильної форми та крапкових. Структура феритна з мікротвердістю 205—221 кг/мм².

Пластина виготовлена з кричного заліза низької якості.

Ан. 1371. Пластина. В металі середня кількість шлакових включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість у межах 170—206 кг/мм².

Пластина викувана з сирцевої сталі середньої якості.

Ан. 1372. Пластина. Метал середньої чистоти. Структура фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Пластина виготовлена з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1373. Пластина. Метал має значну кількість крапкових і витягнутих шлаків. Основна структура феритна з мікротвердістю 170 кг/мм². На одному боці шліфа є вузька ферито-перлітна смуга з вмістом вуглецю приблизно 0,3 % і мікротвердістю 151 кг/мм².

Пластина виготовлена з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1374. Пластина. Метал середньої чистоти. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 254 кг/мм².

Пластина виготовлена з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1391. Костиль. Метал середньої чистоти, структура крупнозернистого фериту з мікротвердістю 143 кг/мм². По краях є тонка зона дуже дрібнозернистого фериту з мікротвердістю 322 кг/мм².

Костиль викуваний з кричного заліза середньої якості. Поверхня піддавалась інтенсивній проковці, можливо, для її зміцнення.

Ан. 1398. Костиль. Метал має багато крапкових включень. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 221 кг/мм². Один бік має структуру ферито-перліту з вмістом вуг-

лецю 0,6 % і мікротвердістю 421 кг/мм². У цій зоні є сліди перегріву.

Костиль викуваний з кричного заліза невисокої якості, однобічна цементация випадкова.

Ан. 1399. Костиль. Метал чистий. Основна структура — дрібнозернистий ферит з мікротвердістю 143—151 кг/мм².

Костиль викуваний з кричного заліза високої якості.

Ан. 1400. Костиль. Метал чистий, має незначну кількість тонких витягнутих включень. Структура феритна з мікротвердістю 206—221 кг/мм², на краях зерно дрібне.

Костиль викуваний з якісного кричного заліза з наступним холодним наклепом поверхні.

Ан. 1401. Костиль. Метал зі значною кількістю шлаків. Структура ферито-перліту з вмістом вуглецю 0,6 % і мікротвердістю 206—380 кг/мм².

Костиль виготовлений з кричного заліза низької якості.

Ан. 1406. Костиль. У металі багато дрібних шлакових включень. Структура дрібнозерниста ферито-перлітна з мікротвердістю 351—375 кг/мм².

Костиль викуваний із сирцевої сталі низької якості.

Ан. 1415. Пластина. Метал чистий, є поодинокі невеликі включення шлаків. Структура ферито-перліту з рівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість фериту 274 кг/мм², перліту 322 кг/мм².

Пластина виготовлена з якісної вуглецевої сталі.

Ан. 1419. Костиль. Метал чистий. Структура крупнозернистого фериту з мікротвердістю 151 кг/мм².

Костиль викуваний із якісного кричного заліза.

Ан. 1446. Цвях. Метал чистий, має поодинокі крапкові включення. Структура феритна з мікротвердістю 221—322 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза високої якості.

Ан. 1447. Цвях. У металі багато шлакових включень різної форми. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,4—0,5 % і мікротвердістю 254—274 кг/мм².

Цвях зроблений з середньовуглецевої сталі невисокої якості.

Ан. 1448. Цвях. У металі багато шлакових включень різної форми та розмірів. Структура феритна з мікротвердістю 151—221 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1450. Цвях. Метал зі значною кількістю шлаків різної форми. Структура феритна з мікротвердістю 221—236 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1451. Цвях. Метал має середню кількість шлакових включень — крапкових і витягнутих. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,3 % і мікротвердістю 170 кг/мм².

Цвях виготовлений зі сталі середньої якості.

Ан. 1452. Цвях. У металі багато невеликих включень шлаків неправильної форми. Основна структура феритна, є незначна кількість ферито-перлітних ділянок. Мікротвердість фериту 206 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1453. Цвях. Метал чистий, має поодинокі крапкові включення шлаків і кілька округлих. Структура в основному ферито-перлітна з вмістом вуглецю близько 0,7 % і мікротвердістю 421—464 кг/мм². Є невелика зона фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Цвях зроблений з вуглецевої сталі високої якості. Підвищеної твердості могли досягти завдяки прискореному охолодженню після проковки.

Ан. 1454. Цвях. У металі багато дрібних витягнутих включень шлаків. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 221 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1455. Цвях. У металі кілька великих включень шлаків. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1456. Цвях. Метал має багато великих і дрібних включень шлаків різної форми. Структура середньо- та крупнозернистого фериту з мікротвердістю 221—274 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1457. Цвях. У металі багато включень різної форми. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 206—254 кг/мм².

Цвях зроблений з кричного заліза низької якості.

Ан. 1458. Цвях. Метал має багато дрібних включень шлаків. Структура фериту з мікротвердістю 206 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза низької якості.

Ан. 1459. Цвях. Метал досить чистий за вмістом шлаків. Структура феритна з мікротвердістю 206 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза хорошої якості.

Ан. 1460. Цвях. У металі середня кількість дрібних включень. Структура феритна з мікротвердістю 206—254 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1461. Цвях. У металі багато включень. Основна структура ферито-перлітна з невеликою ділянкою фериту. Мікротвердість перліту 202 кг/мм².

Цвях виготовлений зі сталі невисокої якості.

Ан. 1462. Цвях. У металі середня кількість шлакових включень. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 254 кг/мм².

Цвях викуваний з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1463. Цвях. Метал брудний, має великі шлакові включення, є крапкові. Структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 143—206 кг/мм².

Цвях виготовлений з кричного заліза низької якості.

Підіємо підсумки. Як видно з аналізу вмісту шлаків, ковалі Кошіївського поселення при виготовленні ножів не дуже опікувались якістю металу за цією ознакою. Це й не дивно, адже контролювати візуально цю характеристику практично неможливо. З чистого металу виготовлено 12 ножів (33 %), 13 (36 %) мають середню кількість шлаків, а ще 11 (31 %) виготовлені з металу, значною мірою забрудненого шлаками. Як бачимо, за цією прикметою ножі розподіляються майже порівну.

Однаковою кількістю (по 8 екз.) представлені ножі, виготовлені з кричного заліза та сталі, цементовано 12 ножів, з них у семи — одна бічна поверхня, у п'яти — вістря леза. Сталеві ножі зміцнювали термообробкою. З таких тільки один має типову мартенситну структуру (ан. 1349) із дуже значною твердістю. Ще один ніж (ан. 1464) був підданий високому відпуску, тож має структуру відпущеного мартенситу. В інших випадках загартування поєднувалося з середнім відпуском, що забезпечувало ножем оптимальні механічні властивості.

Суто сталеві ножі викувували з нерівномірно та рівномірно науглецьованої сирцевої сталі, останні мають більший вміст вуглецю.

У п'яти випадках виявлено застосування комбінованих технологій. У двох ножів (ан. 1343 та

1440) на залізну основу збоку приварили сталеву смугу, потім провадили загартування та середній відпуск. У двох інших ножів (ан. 1383 та 1429) термічно оброблене цементоване вістря леза. При виготовленні одного ножа (ан. 1424) застосовано досить складну технологію вварки сталевих лез в залізну основу та термообробку.

Для отримання необхідного об'єму металу використовували технологію згинання навпіл металевих смуг (ан. 1342) та зварювання в пакет кількох смуг заліза та сталі (ан. 1442).

На кількох ножах виявлено сформовані вздовж спинки бортики та рівчачки, частіше (ан. 1383, 1385, 1418 і 1444) з однієї сторони, на одному (ан. 1387) — з обох. З практичного боку таке оформлення можна було б розглядати як засіб зміцнення ножів. Але згадані вироби мають достатній рівень міцності завдяки використанню сталі як вихідного матеріалу (ан. 1418 і 1444) та різних зміцнювальних технологій — цементації (ан. 1385 і 1487) чи цементації та загартування (ан. 1383). Але навіть за таких характеристик міцності ножі можуть ламатися при поперечному згинанні, тож бортики значно посилюють її.

Також були досліджені три уламки серпів. Вони виготовлені з матеріалу з середньою кількістю шлаків і мали бортик уздовж спинки. Один серп (ан. 1393) виготовлений з нерівномірно науглецьованої сирцевої сталі невисокої твердості, два інші (ан. 1394 та 1395) — з вуглецевої сталі та загартовані насухо, тобто без відпуску, і мають досить високу твердість (1000—1200 кг/мм²).

Ще три предмети можна віднести до категорії інструментів. Один з них, який за формою можна визначити як ложка (ан. 1396), виготовлений з м'якого кричного заліза. Мабуть, це заготовка, оскільки ложкарі мають міцне лезо, тож надалі тут мала бути його цементація та термообробка.

Шило (ан. 1397) викуване з кричного заліза. Фрагментований інструмент (ан. 1353) виготовлений з дуже якісної сталі та, можливо, має сучасне походження.

Для виготовлення скріплювальних деталей використовували різноманітний метал. Більше половини (68 %) їх виготовлено з не досить якісного матеріалу. Половина предметів викувана з кричного заліза, але є й сталеві цвяхи (28 %). Останні, можливо, використовували для скріплення конструкцій з твердої деревини або такі, що забезпечували високу надійність (приміром, опорні елементи покрівлі).

Що стосується залізних пластин, які С.Д. Лисенко інтерпретує як деталі захисного обладунку, то вони здебільшого зроблені з кричного заліза, окремі сталеві, а кілька мають цементований шар.

У дослідженій колекції непомічені надскладні технології. Найперше це стосується ножів. Основний матеріал для їх виготовлення — залізо та сталь, досить часто леза цементували. Найскладнішою технологією є торцеве вварювання сталевих вістрів лез та його загартування, що зафіксовано тільки на одному ножі. Не спостерігаємо ані зварювального дамаска, ані тришарового пакету. Ковалі поселення мали достатню кількість заліза для роботи, тож пакування застосоване лише раз. Досить проста технологія і виготовлення серпів. Перераховані технології вкладаються в нинішні уявлення про обробку заліза в землях Південної Русі.

Численні дослідження ковальської продукції з пам'яток Південної Русі показують, що залізо та сталь були основним матеріалом для виготовлення металевих виробів (Гопак 1974; Вознесенская, Коваленко 1985; Блажевич, Недопако, Пролеєва 1985; Горнікова, Недопако 2007; Вознесенська, Недопако, Паньков 1986, с. 134 та ін.). Цементацію та термообробку застосовували для зміцнення робочих частин. Натомість у стародавньому Новгороді найчастіше використовували наварювання високовуглецевих сталевих лез на залізну основу (Колчин 1953, с. 71—139).

Кілька зауважень щодо наявності на поселенні залізодобувних горнів. З цього приводу дослідники звернули увагу на два об'єкти. Об'єкт 74 — заплита підковоподібна конструкція з отвором діаметром 0,5 м в центрі та завглибшки 0,9 м, хоча С.Д. Лисенко сумнівається в такому її призначенні. На об'єкті 53 виявлені залізний шлак і криця. В обох випадках слід обережно ставитися до призначення тих об'єктів. Залізодобувні горни визначають за кількома ознаками: наявність шлаків, обгорілі стіни горнів з прикипілими шлаками, рештки сопел. Щодо криці то з нею часто плутають чашоподібні шлакові утворення з придонної частини горнів. Крицю визначають звичайним постійним магнітом, який притягує залізні предмети. Шлаки не мають магнітних властивостей або вони дуже слабкі. Додамо, що зазвичай залізодобувні горни виносили далеко за межі поселення, аби унеможливити пожежі.

Та загалом можна припустити місцеве виробництво заліза, оскільки навколишнє середовище (наявність лісів і водойми) сприяли його видобутку.

- Блажевич Н.В., Недопако Д.П., Пролеева Я.Н.* К вопросу о кузнечном производстве на городищах Чучин и Иван // Земли Южной Руси в XI—XIII вв. — К., 1985. — С. 109—118.
- Вознесенская Г.А., Коваленко В.П.* О технике кузнечного производства в городах Черниговско-Северской земли // Там же. — К., 1985. — С. 95—109.
- Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В.* Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі. — К., 1986.
- Гонак В.Д.* Залізні вироби стародавнього Белгорода // Археологія. — 1974. — **14**. — С. 78—81.
- Горнікова М.О., Недопако Д.П.* Залізні вироби з давньоруського Витачева // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 86—92.
- Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953 (МИА. — **32**).
- Серов О.В.* Исследования в Киевской области // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 354.

Надійшла 31.05.2011

Д.П. Недопако

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ XI—XII вв. ИЗ РАСКОПОК У с. КОЩИЕВКА НА КИЕВЩИНЕ

Поданы результаты технологического исследования большой коллекции железных изделий из раскопок древнерусского шара поселения Кошиевка на Киевщине: ножей, серпов и гвоздей. Большинство ножей изготовлено из железа и стали. Не выявлено каких-либо очень сложных технологий (сварной дамаск, трехслойный пакет), наиболее сложная технология — торцевая варка стальной вставки в железную основу. Довольно часто использовали цементацию как боковых поверхностей, так и острия лезвия, а также термообработку. Такие технологические схемы соответствуют распространенным в Южнорусских землях. Кузнецы поселения имели достаточное количество железа, которое получали, видимо, тут же.

D.P. Nedopako

TECHNOLOGIC RESEARCH OF THE 11th—12th c. IRONWARE FROM THE EXCAVATIONS NEAR KOSHCHIVKA VILLAGE IN KYIV REGION

Presented are the results of technologic research of a large collection of ironware from excavations of Ancient Rus layer at Koshchivka settlement in Kyiv region: knives, sickles, and nails. Most of knives are made from iron and steel. No very complicated technologies (weld-fabricated damask, three-layered package) were uncovered; the most complicated technology was the butt-end welding-in of steel insertion into the iron base. Carburization of both sides and of the blades edge, as well as heat treatment, was used often enough. Such technological patterns were widespread in South Rus lands. Blacksmiths of the settlement had a sufficient volume of iron which was apparently produced right here.

Л.Л. Залізняк

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ КАМ'ЯНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ТА ПЕРСОНАЛІЇ

Подано історію відділу кам'яного віку ІА НАНУ та передуючих йому наукових структур, охарактеризовано внесок дослідників у вивчення кам'яного віку України.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, київський осередок, кам'яна доба, персоналія.

Україна — найбагатша на пам'ятки кам'яної доби країна Східної Європи. Це пояснюється її географічною позицією на шляху між Середземномор'ям і східноєвропейськими рівнинами. Цим шляхом через територію України рухалися на схід Європейського континенту найдавніші людські істоти, перші *Homo Sapiens*, носії різних культурних традицій палеоліту, мезоліту та неоліту Європи. З Балкан через Україну поширилися навички хліборобства та скотарства. Багатюща джерельна база кам'яної доби зробила Україну своєрідним «полігоном» для вивчення найдавнішого минулого Східної Європи для кількох поколінь українських, російських, польських археологів і колег з далекого зарубіжжя. Не випадково саме на теренах України біля м. Лубни у 1873 р. була відкрита перша в Російській імперії палеолітична стоянка Гінці, вивчення якої заклало підвалини палеолітознавства Східної Європи.

Археологія кам'яної доби України була і є органічною складовою загальноєвропейської науки. Водночас на її розвиток суттєво впливав політичний режим СРСР. Жорстка адміністративна система сприяла чіткій організації науки, регулярному фінансуванню польових досліджень і публікацій, що мало позитивний вплив на вивчення найдавнішого минулого Східної Європи. Але «залізна завіса» ускладнювала контакти з європейськими колегами, занадто жорсткий бюрократичний контроль стримував ініціативу вчених, а періодичні репресії проти інтелігенції нищили науковий потенціал. Усе це стримувало розвиток археології в УРСР, зокрема й кам'яної доби, та спричинювало певне відставання від європейської науки.

Фундаторами київської школи археології кам'яної доби були видатні науковці початку ХХ ст. — Вікентій Хвойка, Федір Вовк і Микола Біляшівський. У 20-і рр. їхню справу продовжили М.Я. Рудинський, М.О. Макаренко та інші київські археологи, більшість яких працювали в структурі заснованого у 1924 р. Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Надалі традиції київської школи розвивалися в стінах заснованого у 1934 р. Інституту історії матеріальної культури, який у 1938 р. реорганізували в Інститут археології АН УРСР.

Від 1934 до 1974 рр. фахівці з археології кам'яної доби та енеоліту—бронзи концентрувалися у відділі первісної археології. У різні часи його очолювали відомі вчені: О.Ф. Лагодовська (1944—1949), В.М. Даниленко (1949—1953), А.В. Добровольський (1953—1956), М.Я. Рудинський (1956—1958), С.М. Бібіков (1958—1968), Д.Я. Телегін (1968—1973), І.І. Артеменко (1974—1989), І.Т. Черняков (1989—1992) та В.В. Отрощенко (1992—1996). Унаслідок реорганізації 1974 р. відділ перейменували у відділення, в межах якого функціонували два відділи: енеоліту—бронзи та кам'яного віку. Останній очолювали Д.Я. Телегін (1974—1987), С.В. Смирнов (1987—2000) та від 2000 р. Л.Л. Залізняк.

Вивчення кам'яної доби України здійснювалося за трьома головними напрямками: 1) накопичення джерел; 2) культурна диференціація та періодизація пам'яток на ґрунті типолого-статистичного аналізу матеріалів; 3) соціально-економічні реконструкції давніх суспільств. Превалювання певних напрямів і способи розв'язання пов'язаних з ними проблем відображують етапи розвитку київської школи археології палеоліту та й загалом цієї доби в Україні.

Важливим чинником, що постійно впливав на київську школу, зокрема й на її осереддя у відділі кам'яного віку Інституту археології НАНУ, була і є персоніфікація галузі. Мається на увазі актуальна для всієї науки визначальна роль особистого внеску дослідників у розвиток певних напрямів, що й зумовило тут персоніфікований виклад історії відділу. Відтак, персоніфікація та періодизація розвитку археології кам'яної доби визначили структуру цієї статті.

Період первинного накопичення матеріалу та перших узагальнень

Піонерами вивчення кам'яної доби, які перші навчилися вирізняти оброблені людиною кремені, були французькі вчені середини XIX ст. У другій половині XIX ст. ці навички поширилися на інші європейські країни, сягнувши й України. Провідниками тих французьких новацій на теренах Російської імперії були українці Ф.К. Вовк і П.П. Єфименко, яких імперська історіографія занесла до числа російських дослідників.

Первинне накопичення матеріалів кам'яної доби України охоплює кінець XIX — першу чверть XX ст. Воно було невід'ємною складовою глобального процесу формування джерельної бази епохи каменю всієї Європи. Внесок у вирішення цього масштабного завдання зробили київські дослідники: В.В. Хвойко розкопками Кирилівської стоянки, Ф.К. Вовк і його учень П.П. Єфименко сенсаційними знахідками витворів палеолітичного мистецтва на стоянці біля с. Мізин на Десні. М.Я. Рудинський відкрив на Десні стоянки Кудлаївка та Пісочний Рів, на Удаї — Журавку, а на Ворсклі — Охтирку та Білу Гору.

М.Я. Рудинський у 1925—1928 р. був ученим секретарем ВУАКу, а в 1928—1933 рр. працював у Кабінеті антропології Всеукраїнської академії наук. У 1934 р. репресований і повернувся до Києва лише 1944 р., працював в Інституті археології на посадах ученого секретаря, завідувача відділу первісної археології (1956—1958), провадив масштабні польові роботи в різних регіонах України, зокрема досліджував відомі стоянки Пушкарі I, Мізин, Журавка, Пісочний Рів, Смячка, Кам'яна Могила, Вовнизький могильник та ін., а також підсумував здобутки первинного накопичення мезолітичних матеріалів в Україні. Розвиваючи схему П.П. Єфименка, вчений виділив у мезоліті України південно-

східну та північно-західну провінції. Першу він пов'язав із Середземномор'ям, другу — з мезолітом Польщі (Рудинський 1928; 1931).

М.О. Макаренко — співробітник ВУАКу, у 1930 р. здійснив розкопки відомого Маріупольського могильника, увічнені у фундаментальному монографічному виданні (Макаренко 1933). Репресований 1934 р. за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, розстріляний 1938 р.

А.В. Добровольський приділив велику увагу вивченню неоліту та енеоліту Надпоріжжя. У довоєнний період відкрив і досліджував стоянки Кодак, Кайстрова Балка, Вовчок, Виноградний острів, Мельничка Круча; після війни — Ігрені, Стрільчу Склею, Чаплинський могильник (Добровольський 1949; 1950).

Доба первинного накопичення матеріалу завершилася в СРСР у 30-і рр. серією перших узагальнень щодо кам'яної доби Східної Європи загалом і України зокрема. Показово, що перші спроби періодизації кам'яної доби України були зроблені з урахуванням побудов західних дослідників — Г. Мортільє та А. Брейля, створених на засадах класичного еволюціонізму. Виділені ними специфічні крем'яні індустрії (Шелль, Ашель, Мустье, Оріньяк, Гравет, Мадлен, Азиль, Тарденуаз, Кампінї тощо) на той час розглядалися як послідовні глобальні та універсальні для всього світу стадії розвитку техніки обробки кременю. За аналогією з європейськими схемами, за принципом стадіальності П.П. Єфименко вперше вибудував періодизацію кам'яної доби України, оприлюднену в монографії 1934 р. «Дородовое общество», двічі (1938 і 1953 р.) перевидану під назвою «Первобытное общество». Ще раніше, у 1924 р., вчений виділив три великі територіально-типологічні групи стоянок Східної Європи: південноруську, західноруську та окську. Цей поділ став основою наступних схем територіально-культурного поділу мезоліту Східної Європи.

Повоєнне піднесення археологічних досліджень

Сталінський погром української археології в 30-і рр. суттєво загальмував вивчення проблематики кам'яної доби. Були репресовані провідні фахівці в цій галузі: М.Я. Рудинський, М.О. Макаренко, І.Ф. Левицький, Т.Т. Тесля, геолог-четвертинник Г.А. Лепікаш і багато інших. Українська наука втратила кращих фахівців у Другій

світовій війні. Тож у повоєнні роки до Києва направили археологів з Росії: 1945 р. з Ленінграда прибув П.П. Єфименко, а 1955 р. — С.М. Бібіков, які послідовно очолювали Інститут археології та визначали розвиток усієї української археології, зокрема й кам'яної доби.

Після війни київський центр палеолітознавства зберіг більшість наукових традицій, закладених на початку ХХ ст. В.В. Хвойкою та Ф.К. Вовком і розвинутих в 20—30-і рр. М.Я. Рудинським, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким. Призначений у 1945 р. директором Інституту археології АН УРСР П.П. Єфименко фактично відродив засновану Ф.К. Вовком київську палеолітичну школу, розгромлену репресіями 30-х рр., і став одним з фундаторів вітчизняної палеолітичної науки. Вчений ініціював небувалі за розмахом розкопки пам'яток кам'яної доби — відомих стоянок Осокорівка (І.Ф. Левицький), Амвросіївка (П.Й. Борисовський, І.Г. Підоплічко), Володимирівка, Молодове I і V, Кормань (О.П. Черниш), Мізин, Добраничівка (І.Г. Шовкопляс), Кам'яна Могила (В.М. Даниленко), Пісочний Рів (М.В. Воеводський), Ігрен 8 (А.В. Добровольський), Волоського (В.М. Даниленко), Василівського I та III (А.Д. Столяр, Д.Я. Телегін) могильників, численних неолітичних стоянок на Південному Бузі (В.М. Даниленко), Дніпрі (М.Я. Рудинський, В.М. Даниленко, О.В. Бодянський), Сіверському Дінці (Д.Я. Телегін) та ін. Саме в часи керівництва Інститутом П.П. Єфименка розпочалося систематичне вивчення кам'яної доби України, була закладена основа нинішньої джерельної бази, започатковані серійні видання «Археологія», «Краткие сообщения ИА АН УССР», «Археологічні пам'ятки УРСР».

Фундаментальна монографія П.П. Єфименка «Первобытное общество», втретє видана 1953 р., містить періодизацію палеоліту України, що не втратила актуальності й нині. Вагомий внесок вченого і у вирішення проблеми реконструкції первісного суспільства та способу життя мисливців палеоліту (Єфименко 1956; 1958).

За часів П.П. Єфименка, крім досвідчених фахівців старої генерації (М.Я. Рудинський, А.В. Добровольський), у відділ первісної археології прийшло нове, повоєнне, покоління дослідників — В.М. Даниленко, О.П. Черниш, І.Г. Шовкопляс, Д.Я. Телегін, Ю.Г. Колосов, становлення яких припало на директорство С.М. Бібікова (1955—1968).

С.М. Бібіков продовжив справу свого вчителя Г.А. Бонч-Осмоловського розкопками

в 30-і рр. печер Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатма-Коба (див.: Бибилов, Станко, Коен 1994). Вагомим теоретичним внеском С.М. Бібікова в осмислення найдавнішого минулого є його соціально-економічні та демографічні реконструкції, а також розробка концепції кризи мисливського господарства (Бибилов 1950; 1969).

І.Г. Шовкопляс — дослідник всесвітньовідомих палеолітичних стоянок Мізин, Радомишль і Добраничівка. Масштабні розкопки стійбищ мисливців на мамонтів Подніпров'я великими площами дозволили реконструювати общину прильодовикових мисливців. Вчений переконливо показав, що купи кісток, інтерпретовані попередниками як кухонні відходи, насправді були рештками чумоподібних жител. Стоянки палеолітичних мисливців склалися з кількох сімейних жител, оточених господарськими об'єктами, або культурно-господарських комплексів (Шовкопляс 1965; 1971).

Іван Гаврилович — фундатор Археологічного музею НАНУ, унікального музею «Добраничівська палеолітична стоянка», автор першого підручника з археології України (1969). У 1973 р. через надумані звинувачення в ідеологічних помилках вчений був змушений перейти працювати у Центральну наукову бібліотеку НАНУ, де започаткував бібліографічний напрям в археології України.

В.М. Даниленко зробив великий внесок у створення джерельної бази неоліту України: розкопав численні стоянки в басейні Середнього Бугу, Надпоріжжі, Київщині, а також Волоський могильник (Даниленко 1955), тривалий час досліджував готи та стоянки Кам'яної Могили (Даниленко 1986). У 50—70-і рр. дослідник був ідеологом українського неолітознавства. Вперше його погляди на неоліт України були викладені в колективній праці Інституту «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957). На сторінках головної книги свого життя «Неолит Украины» (1969) він заклав концептуальні підвалини культурного поділу та періодизації неоліту на наших просторах. В.М. Даниленко окреслив також основні культурні явища фінального палеоліту та мезоліту України, їх хронологічну послідовність, визначив загальний напрям культурно-історичного розвитку регіону, заклав основу сучасної періодизації фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Надпоріжжя (Даниленко 1969, с. 24—25; 1971).

Саме В.М. Даниленко стояв біля витоків таких визнаних нині культур як осокорівська, зимівниківська, шпанська, сурсько-

дніпровська, приазовська, буго-дністровська та дніпро-донецька. Спираючись на тогочасну мінімальну джерельну базу, далекоглядний дослідник сформував кістяк сучасної концепції неолітизації України, культурного поділу неоліту, а також періодизації фінального палеоліту та мезоліту, на що свідомо чи підсвідомо орієнтувалися його послідовники, екстраполювавши схеми В.М. Даниленка для Надпоріжжя на всю лісостепову та степову смуги України.

Д.Я. Телегін завідував відділом упродовж 1968—1987 рр. Формувався як дослідник у повоєнні часи під впливом таких відомих вчених, як П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, І.Ф. Левицький, В.М. Даниленко. Д.Я. Телегін суттєво поповнив джерельну базу неоліту України. Докторську дисертацію на тему «Дніпро-донецька неолітична культура» він захистив 1967 р. Після виходу наступного року монографії з тією самою назвою Д.Я. Телегін став завідувати відділом археології кам'яної доби, який очолював майже 20 років.

Головним науковим інтересом Д.Я. Телегіна був неоліт України, найперше Подніпров'я. Досліджені ним численні поселення та могильники стали підґрунтям кількох монографій (Телегін 1968; 1991; Телегін, Титова 1998). Великий внесок зробив вчений у поповнення джерельної бази мезоліту, розробку його періодизації та систематику пам'яток, чому присвячені дві монографії (Телегін 1982; 1985). Упорядковуючи періодизацію мезоліту України, вчений стимулював регіональні дослідження, спрямовуючи молодь на вивчення мезоліту окремих регіонів. Інтенсивно досліджував Д.Я. Телегін і енеоліт України: виділив середньостогівську культуру (Телегін 1973), пам'ятки новоданилівського типу й типу Засуха.

О.П. Черниш у 1946—1950 рр. працював у Києві. Дослідив і видав багатошарову верхньопалеолітичну стоянку Володимирівка на р. Синюха (Черниш 1953). 1951 р. переїхав у Львів та заснував і там осередок вивчення кам'яної доби, який уже 60 років досліджує палеоліт Західної України. Дослідивши численні багатошарові пам'ятки Середнього Подністер'я, О.П. Черниш розробив періодизацію палеоліту того регіону (Черныш 1959; 1961; 1965; 1975; 1977; 1982; 1987), яка базується на засадах стадіальності та автохтонізму.

Наступний період у вивченні кам'яної доби України пов'язаний з появою у 60-і рр. в Інституті археології нової генерації дослідників — В.М. Гладиліна, В.І. Непріної, С.В. Смирнова та М.І. Гладких.

Ю.Г. Колосов розпочинав діяльність в археології з вивчення у 50—60-х рр. мезолітичних стоянок Гірського Криму (Фатма-Коба, Кара-Коба, Водоспадний, Ала-Чук, Су-Ат, Родникове) та Керченського півострова (Фронтоне, Лугове, Ленінське). Він також видав фінально-палеолітичні пам'ятки Надпоріжжя — Осокорівку 3В і Ямбург (Колосов 1964; 1971).

Однак головним внеском Ю.Г. Колосова в археологію України є багаторічні дослідження групи багатошарових муст'єрських стоянок біля м. Білогорськ у Криму: Заскельна V, VI і IX, Сари-Кая, Пролом I і II, Кабазі I і II та ін., що ввійшли в золотий фонд вітчизняного та європейського палеолітознавства. На тих матеріалах визнаний експерт з палеоліту Криму Ю.Г. Колосов розробив періодизацію та культурну диференціацію середнього палеоліту Криму, що знайшла відображення в п'яти монографіях (Колосов 1972; 1977; 1983; 1986; Колосов, Степанчук, Чабай 1993). В ході тих робіт відбулося становлення нині відомих дослідників середнього палеоліту Криму В.М. Степанчука та В.П. Чабая.

О.В. Бодянский відкрив і досліджував численні стоянки кам'яної доби у Надпоріжжі: Орел, Кайстрова Балка VI, Ворона I, Підпоріжний II, Кізлевий V, Сурський II, Шулаїв, а також могильники: Волоський, Василівка I, II і III, Вовницький II, Лисогірський, Ненасицький, Мар'ївський та ін.

В.М. Гладилін розкопав муст'єрську стоянку Антоновка в Донбасі та розробив на основі схеми Ф. Борда власну систематику крем'яних виробів раннього та середнього палеоліту України (Гладилін 1976). Вчений уславився багаторічними дослідженнями унікальної багатошарової стоянки Королеве в Закарпатті, нижній шар якої датується часом близько 1 млн р. т. Великий внесок В.М. Гладилін зробив у культурну диференціацію муст'єрських пам'яток України, а також підготовку кадрів — дослідників середнього палеоліту Західної України: Л.В. Кулаковська, В.І. Ситливий, Ю.В. Кухарчук, В.І. Усик, В.І. Ткаченко, Ю.Г. Демиденко.

В.І. Непріна протягом 30 років досліджень у Північно-Східній Україні відкрила та ввела до наукового обігу численні неолітичні пам'ятки басейнів Десни, Сейму та Сули, систематизувала матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки в Україні, виділила лисогубівську ранньонеолітичну культуру, а також досліджувала походження неоліту та прояви неолітичних традицій у культурі доби ранньої бронзи Північної України (Непріна 1976; 1986).

М.І. Гладких розкопував відомі стоянки мисливців на мамонтів Добраничівка, Ключи та Межирічі, на основі типолого-статистичного аналізу матеріалів виділив локальні варіанти культури верхнього палеоліту. Досліджував соціально-економічні механізми функціонування суспільства мисливців на мамонтів (Гладких 1991). 1977 р. перейшов на викладацьку роботу до Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

С.В. Смирнов завідував відділом кам'яного віку в 1987—2000 рр. Досліджував палеоліт Надпоріжжя (Смирнов 1973), мустьєрську стоянку Рихта на Житомирщині, а в 80—90-і рр. розробляв теоретичні проблеми археології, зокрема соціально-економічні аспекти антропогенезу (Смирнов 1983).

А.П. Савчук працював у Інституті археології в 60-і рр. Досліджував мезоліт Київщини, зібрав уздовж р. Трубіж на Переяславщині мезолітичні комплекси Загай I, Селище, Коржі та ін.

Від стадіальності до локальності

Від початку ХХ ст. в Західній Європі зародилося нове бачення світової історії, батьками якого вважають О. Шпенглера та Д. Тойнбі. На зміну властивій ХІХ ст. архаїчній стадіальній концепції історії людства прийшло розуміння її багатоваріантності. У західній археології міжвоєнного періоду це призвело до відмови від глобальних стадій у розвитку первісності та виділення численних локальних культур. Першим окремі культури Перигор і Оріньяк у Франції виділив Д. Пейроні. Д. Гаррод показала, що Шательперрон і Гравет були окремими культурами, а не стадіями розвитку Перигору. Безпосередню участь у тій науковій революції поглядів на первісність брали Г. Кларк, А. Руст, С. Круковський, Г. Швабедіссен, які в 30—40-і рр. на основі типологічного аналізу крем'яних матеріалів окреслили численні археологічні культури фінального палеоліту Європи (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Арнсбург, Свідер). Культурну диференціацію середнього палеоліту започаткував Ф. Борд, який виділив у межах мустьєрської доби чотири археологічні культури.

Оскільки фундаторами стадіальної, або формаційної, парадигми історії були класики марксизму, то цей релікт еволюціонізму ХІХ ст. лишався в СРСР панівним майже до його розпаду. Його розквіт припадає на 30-і рр., коли в радянській історичній науці поширилась яфетична теорія М.Я. Марра. Тоді історичний

процес розглядали з позицій гіпертрофованого автохтонізму, а всі якісні зміни в первісному суспільстві пояснювали періодичними «стадіальними вибухами».

Таких концептуальних принципів дотримувалися авторитети палеолітознавства СРСР як П.П. Єфименко, С.М. Замятнін та ін. На засадах стадіальності були вибудовані й тогочасні періодизації кам'яної доби України. Зокрема, Є.Ю. Кричевський розглядав мезоліт України як єдину культуру, що пройшла кілька фаз розвитку (Кричевський 1949). Елементи стадіального підходу можна знайти в роботах В.М. Даниленка (Даниленко 1969, с. 24, 30). Переконалим прибічником концепції неперервного стадіального розвитку матеріальної культури у Подністер'ї від муст'є до мезоліту був О.П. Черниш. На його думку, на Дністрі розвивалась єдина молодовська культура, фази поступу якої відображають численні культурні нашарування в тамтешніх стоянках.

Але з часом стадіально-схематичні уявлення про розвиток матеріальної культури стали потроху поступатися концепції локальності і в СРСР. Величезне розмаїття накопичених джерел наочно вказувало на відсутність синхронних змін єдиної матеріальної культури. Виявлялося, що одночасно в різних регіонах Європи мешкали носії різних культурних традицій. Однак відмовитися від ідеологічних штампів радянська історична наука змогла лише після зняття партійних табу. Тож остаточний відхід від застарілої концепції стадіальності в археології став можливий лише після різкої критики марризму Й.В. Сталіним 1950 р. (стаття «Марксизм и вопросы языкознания»).

Якщо західноєвропейські дослідники кам'яної доби почали виділяти археологічні культури ще в міжвоєнний період, то в радянському палеолітознавстві ті тенденції почали проявлятися в повоєнний час, а їхню перемогу традиційно пов'язують зі статтею А.М. Рогачова 1957 р. (Залізняк 2000). Розробки західних вчених відіграли не останню роль у переході в повоєнний час радянських археологів до вивчення локальних особливостей кам'яної доби Східної Європи та виділення в межах глобальних стадій окремих археологічних культур.

Бум культуротворення 70—80-х років

Від 60-х рр. бурхливий процес виділення локальних культур поширився на весь Європейський континент, докорінно змінивши тут культурно-історичну карту кам'яної доби.

70-і рр. позначені виходом численних монографій, присвячених культурній диференціації та періодизації фінального палеоліту та мезоліту окремих регіонів Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі, Литви та Німеччини. Ця проблематика стала домінувати на міжнародних конгресах і конференціях. Карти культур фінального палеоліту, мезоліту, неоліту Європи стають надзвичайно строкатими та змінюються чи не щороку через появу нових культурно-періодизаційних схем. Тоді бум культуротворення перекинувся з Європи на археологію кам'яної доби Європейської частини СРСР.

Остаточний відхід від стадіального розуміння культурних явищ мезоліту на позиції локальності в Україні знаменують роботи різних вчених. У галузі неолітознавства той процес пов'язаний з працями В.М. Даниленка (Даниленко 1969), Д.Я. Телегіна (Телегін 1968) і В.І. Непріної (Неприна 1976). Виділяти окремі культури в середньому палеоліті України від кінця 60-х рр. почав (спираючись на розробки Ф. Борда) В.М. Гладилін (Гладилін 1976), а потім Ю.Г. Колосов і його учні (Колосов 1983; 1986; Колосов, Степанчук, Чабай 1993).

Бум культуротворення, що сягнув України в 70-і рр., з різною інтенсивністю триває й досі. Його наслідком став вихід у 80—90-і рр. серії монографій, присвячених культурній диференціації та періодизації пам'яток кам'яної доби України (Телегін 1982; 1985; Телегін, Титова 1998; Зализняк 1984; 1986; 1989; 1991 та ін.; Кротова 1986; Нужний 1992; 2008; Степанчук 2002; 2006; Чабай 2004).

Ці суттєві трансформації в археології кам'яного віку різних країн Європи є закономірним наслідком заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства від найдавніших часів. Але зміна поглядів на історичний процес у первісну добу була сприйнята не всіма дослідниками першої повоєнної генерації. На позиціях стадіальності до кінця своєї наукової діяльності лишався О.П. Черниш. Д.Я. Телегін остаточно сприйняв нові віяння лише у 80-і рр., долучившись до виділення археологічних культур у мезоліті й неоліті України та сусідніх територій (Телегін 1982).

Дослідники 70—90-х років

Наприкінці 60-х рр. Інститут розпочав масштабні розкопки курганів у зонах будівництва

зрошувальних систем на півдні України. Тоді до Інституту прийшло багато молоді. На початку 70-х рр. у відділ первісної археології прийшли В.О. Степаненко, Л.Л. Зализняк, В.О. Гусар, І.В. Кравець і О.М. Титова. У зв'язку з роботою над монографією «Мезолітичні пам'ятки України» Д.Я. Телегін залучив до цієї проблематики В.О. Степаненка та Л.Л. Зализняка.

В.О. Степаненко підготував публікації матеріалів кукрецьких стоянок Балін-Кош (Крим) та Кізелевий (Надпоріжжя), але згодом пішов з Інституту.

Л.Л. Зализняк завідує відділом від 2000 р. У 70—80-і рр. створив і впорядкував джерельну базу фінального палеоліту та мезоліту півночі України, яка нараховує сотні стоянок, розробив культурно-хронологічну періодизацію кам'яної доби Полісся, що знайшло відображення в численних монографіях. У 80-і рр. дослідник працював над методикою соціально-економічних реконструкцій первісних суспільств через відтворення господарсько-культурних типів з використанням археологічних і етнографічних даних і реконструював спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя і лісових мисливців мезоліту (Зализняк 1989; 1991). Протягом 90-х рр. вчений підготував серію узагальнюючих праць з проблематики фінального палеоліту й мезоліту України та суміжних територій, де запропонував власну періодизацію тих епох (Zaliznyak 1995; 1997; Зализняк 1998; 1999; 2005; 2009). Останні десять років Л.Л. Зализняк разом з групою аспірантів досліджує скупчення стоянок кам'яної доби в басейні р. Велика Вись на Кіровоградщині.

О.О. Кротова від 70-х рр. вивчає пізньопалеолітичні пам'ятки Південно-Східної України. На ґрунті здобутих на стоянках Ями, Янісоль, Федорівка, Говоруха та Амвросіївка матеріалів дослідниця розробляє проблеми хронології, періодизації та культурної адаптації верхнього палеоліту регіону (Кротова 1986). Значний внесок зробила О.О. Кротова і в проблематику реконструкції способу життя степових мисливців верхнього палеоліту (Кротова 1988; Krotova 1996).

Від 80-х рр. в дослідженні середнього палеоліту активно проявляють себе Ю.В. Кухарчук, В.М. Степанчук і В.П. Чабай, верхнього палеоліту — Л.А. Яковлева, верхнього палеоліту та мезоліту — Д.Ю. Нужний, О.О. Яневич і В.Ю. Коен, неоліту — М.Т. Товкайло та О.М. Титова.

М.Т. Товкайло здійснив розкопки багатошарових неолітичних пам'яток Середнього Побужжя (Пугач 1 і 2, Гард 3 і 4, Великий Острів).

Д.Я. Телегін (сидить у центрі) серед колег, 1997 р.

Добуті матеріали стали основою кандидатської дисертації «Неоліт Степового Побужжя» та однойменної монографії (Товкайло 2005; 2007), які суттєво уточнюють і розвивають періодизацію неоліту Побужжя В.М. Даниленка.

О.М. Титова вивчала неолітичні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини та запропонувала культурну систематику їх та періодизацію. Разом з Д.Я. Телегіним підготувала зведення пам'яток дніпро-донецької неолітичної культури України (Титова 1992; Телегін, Титова 1998).

Ю.В. Кухарчук — від 1996 р. учений секретар відділу, фахівець з нижнього та середнього палеоліту України. Тривалий час під керівництвом В.М. Гладиліна досліджував багатошарову палеолітичну стоянку Королеве. Дисертація та публікації присвячені аналізу матеріалів середньопалеолітичних пам'яток Волині: стоянок Рихта, Житомирська, Жорнів (Кухарчук 1989; Кухарчук, Месяц 1991; Кухарчук, Степанчук 2007). Вивчає технологію виробництва знарядь у палеоліті.

В.М. Степанчук сформувався в експедиції Ю.Г. Колосова в процесі розкопок муст'єрських стоянок біля Білогорська в Криму. Крім численних муст'єрських пам'яток Криму, дослідив унікальну стоянку ранньої пори верхнього палеоліту Міра під Запоріжжям. Вивчає питання культурно-хронологічної періодизації нижньо- та середньопалеолітичних пам'яток

України, господарської та соціальної специфіки неандертальців, взаємин давньої людини та довкілля, технологію обробки кременю в палеоліті та ін., активно займається проблемою заселення території України людиною сучасного антропологічного вигляду (Степанчук 2002; 2006; 2008).

В.П. Чабай теж працював з Ю.В. Колосовим на муст'єрських стоянках Криму біля Білогорська та на багатошарових пам'ятках Кабазі I і II. Останні тривалий час досліджувалися В.П. Чабаєм разом із зарубіжними та українськими колегами. Ці матеріали стали основою докторської дисертації та серії монографій (Чабай 2004). Колективом дослідників на чолі з В.П. Чабаєм розроблена хроно-стратиграфічна схема середнього палеоліту Гірського Криму. Нині В.П. Чабай очолює Кримський філіал Інституту археології НАНУ.

Л.А. Яковлева займається проблемами верхнього палеоліту та первісного мистецтва, брала участь у дослідженні низки відомих верхньопалеолітичних стоянок України, Росії та Франції. Від 1993 р. керує міжнародною експедицією з дослідження поселення Гінці. Разом із зарубіжними колегами досліджує мистецтво палеоліту (Jakovleva, Pinson 1997; Яковлева 2000; 2001; 2010).

Д.Ю. Нужний від кінця 70-х рр. брав участь у роботі Поліської мезолітичної експедиції, пізніше вивчав зруйновані водосховищем

Відділ археології кам'яного віку, 2011 р.

Дніпрогесу пам'ятки Надпоріжжя. Протягом останніх 20 років розкопував стоянки мисливців на мамонтів Семенівка, Межиричі, Бармаки. Але головні зусилля Д.Ю. Нужного спрямовані на всебічне вивчення визначальної для мезолітичної доби категорії виробів — мікролітів. Численні статті та монографія присвячені функції, морфології, трасології та історії розвитку мікролітів (Нужний 1992; 2008).

О.О. Яневич від кінця 70-х рр. досліджує стоянки Криму, суттєво розширив джерельну базу мезоліту півострова, провівши успішні роботи на стоянках відкритого типу Вишене I і II, Мис Трійці, Су-Ат III, Дамчі-Кая та ін., а також на багатошарових печерних пам'ятках Шпан-Коба та Буран-Кая III (Яневич 1993; 2000). Займається культурно-хронологічною систематикою мезолітичних пам'яток Криму та періодизацією кукрецьких (Яневич 1987). Розвиваючи ідеї Г.А. Бонч-Осмоловського та В.М. Даниленка, дослідник дав характеристику шпанській культурі півострова (Яневич 1993), вагомо поповнив знання про свідерську людність Гірського Криму (Яневич 1999), розробляв модель господарської адаптації населення Гірського Криму за фінального палеоліту та мезоліту (Залізник, Яневич 1987).

В.Ю. Коєн брав участь у розкопках під проводом В.І. Непріної стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Але головні інтереси В.Ю. Коєна

були спрямовані на фінальний палеоліт і мезоліт Гірського Криму (Коєн 1992). Погляди на періодизацію мезоліту Криму дослідник виклав у колективній монографії, присвяченій публікації та інтерпретації розкопаних ще Г.А. Бонч-Осмоловським і С.М. Бібіковим багатошарових печерних стоянок Шан-Коба, Фатма-Коба та Мурзак-Коба (Бибиков, Станко, Коєн 1994).

Соціально-економічні реконструкції

Соціально-економічні дослідження спільнот доби фінального палеоліту та мезоліту мали в українській археології власну логіку розвитку. Традиційна увага марксизму до історії суспільства від найдавніших часів зумовила появу в 30-х рр. перших спроб реконструювати життя колективів кам'яної доби. Але бідні на той час джерела та слабка методологічна база зазвичай компенсували некоректними запозиченнями з етнографії так зв. відсталих народів. Тож більшість праць мала вульгарно-матеріалістичний характер: дані етнографії залучалися безпосередньо та ілюстрували довільні реконструкції суспільств, відомих за археологічними даними. Вінцем соціально-економічних реконструкцій 30-х рр. у СРСР була не раз згадана тут фундаментальна праця П.П. Єфименка «Первобытное общество», багато тез якої не втратили актуальності й тепер. Суттєвий вне-

сок у розробку тих проблем первісності зробив і С.М. Бібіков (Бибилов 1950; 1969).

У 1936 р. в Кембріджі побачила світ знаменита книжка Г. Кларка «The Mesolithic Settlement in Northern Europe», що разом з монографією Г. Чайлда «The prehistory of European Society» 1950 р. започаткувала потужну англо-американську школу соціально-економічних досліджень первісності. Ідеї фундаторів підхопили й розвинули в 60—70-і рр. представники процесуальної, або нової, археології, які називали себе етноархеологами — Л. Бінфорд, Д. Бірдселл, Г. Фрізон, Т. Прайс, Р. Лі, Т. Хассан та ін. Їхні принципи дослідження первісності з залученням даних етнографії поступово стали застосовувати і в Європі та СРСР. Саме з тими процесами у світовій науці пов'язане пробудження інтересу до соціально-економічних проблем кам'яної доби, що простежується в Україні від середини 80-х рр.

Як уже згадувалося, Л.Л. Залізник розробив універсальну методику реконструкції способу життя первісних мисливців із залученням даних етнографії. Ця методика була застосована для розробки моделей господарської адаптації мисливців на північного оленя і лісових мисливців мезоліту (див. вище). Над реконструкцією господарсько-культурного типу степових мисливців на бізона плідно працювала О.О. Кротова, а первісних мисливців Гірського Криму — О.О. Яневич.

Варто зазначити, що запропоновані українськими дослідниками реконструкції первісних суспільств не зводилися до копіювання методів американських етноархеологів. Що більше, запропонована й успішно застосована в Україні оригінальна методика етно-археологічних реконструкцій первісності Л.Л. Залізняка не має прямих аналогій у радянській і зарубіжній археологічній практиці.

На початку 90-х рр. у відділі кам'яного віку розпочали роботу молоді співробітники — Д.Л. Гаскевич і Д.В. Ступак. Перший вивчає неоліт Правобережної України, зокрема пам'ятки буго-дністровської культури та питання неолітизації регіону (Гаскевич 2001; 2008), другий — техніку розщеплення кременю в мезоліті Полісся, а також досліджує верхньопалеолітичні стоянки Середньої Десни — Ключи, Бужанка, Оболоння (Ступак 2011). Протягом останніх років у відділі сформувалася група молодих співробітників та аспірантів (Д.О. Ветров, І.М. Хоптинєць, М.М. Беленко), які досліджують верхній палеоліт Центральної України.

Від 2002 р. відділ археології кам'яного віку видає щорічник «Кам'яна доба України». Його

14 випусків присвячені актуальним проблемам найдавнішого минулого України.

Підсумок

Археологія кам'яної доби в Україні від зародження наприкінці ХІХ ст. розвивалася як органічна складова європейської. Дослідження розпочалися з первинного накопичення матеріалу фундаторами українського палеолітознавства кінця ХІХ — 20-х рр. ХХ ст. В.В. Хвойкою, Ф.К. Вовком, П.П. Єфименком, М.Я. Рудинським, І.Ф. Левицьким, М. Мушкет та ін.

Типологічний аналіз накопичених цими дослідниками матеріалів став основою перших узагальнень П.П. Єфименка та М.Я. Рудинського у міжвоєнний період. У їхніх працях фігурували не археологічні культури, а територіальні групи пам'яток, тож періодизації були вибудовані на засадах тоді панівного стадіального бачення історичного процесу.

Сталінські репресії та втрати в Другій світовій війні призвели до суттєвих змін у складі київських фахівців. Директором Інституту археології 1945 р. став академік П.П. Єфименко, який відродив розгромлену репресіями 30-х рр. київську школу дослідників кам'яної доби. Саме в часи його керівництва Інститутом розпочалося систематичне вивчення кам'яної доби України, була закладена основа нинішньої джерельної бази, а в науку прийшла плеяда яскравих дослідників: В.М. Даниленко, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, Д.Я. Телегін, Ю.Г. Колосов.

Стадіальний підхід до інтерпретації культурно-історичних процесів за кам'яної доби панував у радянській археології до 60-х рр. Однак принцип багатоваріантності розвитку людства Шпенглера—Тойнбі, що ствердився в палеолітознавстві Західної Європи ще в міжвоєнний період, поступово поширився на археологію Східної Європи. Це спричинило бум культуротворення 70—80-х рр.

Концептуальна монографія В.М. Даниленка «Неолит Украины» 1969 р. символізувала закінчення повоєнного і початок сучасного періоду у вивченні неоліту та мезоліту України. В 60-і рр. з'явилася нова генерація вчених (В.М. Гладилін, М.І. Гладких, В.І. Непріна, С.В. Смирнов), які активно працювали над культурною диференціацією пам'яток кам'яної доби України, передусім на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів.

Зумовлений перемогою концепції локальності пік культуротворення припав на кінець

70-х—80-і рр. і пов'язаний з активним дослідженням нових пам'яток з подальшим типологічним аналізом їхніх крем'яних комплексів двома новими генераціями 70-х (Л.Л. Залізник, В.О. Степаненко) та 80-х рр. (М.Т. Товкайло, О.М. Титова, В.М. Степанчук, В.П. Чабай, Д.Ю. Нужний, О.О. Яневич, В.Ю. Коєн)

Від середини 80-х рр. суттєво інтенсифікувалися дослідження соціально-економічних проблем первісності шляхом реконструкції суспільств кам'яної доби за допомогою етно-археологічного моделювання (Л.Л. Залізник, О.О. Кротова, О.О. Яневич).

Певне відставання процесу становлення сучасної археології кам'яної доби в СРСР, зокрема в Україні, від «найпросунутіших» у цій проблематиці країн Західної та Центральної Європи — Англії, Німеччини, Франції, Польщі — значною мірою було спричинене несприятливим для науки політичним режимом, що панував у Східній Європі протягом ХХ ст. Економічна криза доби незалежності суттєво стримує вивчення палеоліту України, оскільки сучасний рівень досліджень вимагає значних коштів. Водночас відкрилися широкі можли-

вості для співробітництва з колегами з Європи та Америки та залучення зарубіжних коштів для досліджень в Україні.

Попри ці негаразди, Україна належить не тільки до найбагатших на пам'ятки кам'яної доби регіонів Європи, але й до країн з високим рівнем розвитку археології кам'яного віку. Столітні зусилля кількох поколінь вчених у галузі польових досліджень, типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів зумовили розробку визнаної за головними параметрами культурної періодизації палеоліту, мезоліту та неоліту України. Вагомим внеском до вивчення складних соціально-економічних проблем кам'яної доби є запропонована українськими дослідниками оригінальна методика реконструкції мисливських суспільств шляхом етно-археологічного моделювання.

Археології кам'яної доби України присвячено більше тисячі статей і близько 50 монографій, написаних співробітниками відділу. Це — результат наполегливої праці кількох поколінь дослідників, провідну роль серед яких ось уже більше століття відіграє київська школа, осередком якої є відділ археології кам'яного віку ІА НАНУ.

Биби́ков С.Н. Поздний палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. — М., 1950. — 2. — С. 118—126.

Биби́ков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. — № 4. — 1969. — С. 5—23.

Биби́ков С.Н., Станко В.Н., Коєн В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994.

Гаскевич Д.Л. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* — Poznań, 2001. — S. 61—72.

Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 157—187.

Глади́лин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.

Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту. — К., 1991.

Даниленко В.Н. Волошский эппалеолитический могильник // СЭ. — 1955. — № 3. — С. 56—61.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Даниленко В.М. Сурсько-дніпровська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 104—112.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К., 1986.

Добровольський А.В. Восьма Ігрєнська неолітична стоянка // АП. — 1949. — II. — С. 243—252.

Добровольський А.В. Печера коло с. Іллінки Одеської області // Археологія. — 1950. — IV. — С. 152—155.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд. 3-е. — К., 1953.

Ефименко П.П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы: о памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа // СА. — 1956. — XXVI. — С. 28—53.

Ефименко П.П. Костенки I. — М.; Л., 1958.

Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.

Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142.

Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.

Залізник Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.

- Залізняк Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 8).
- Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України. — 12).
- Залізняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. — 1987. — 60. — С. 6—16.
- Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—XI тыс. до н. э. // РА. — 1992. — № 2. — С. 125—131.
- Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М.; Л., 1964. — С. 42—49. (САИ. — А1—5).
- Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. I. — С. 64—77.
- Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба, муст'єрська стоянка Криму. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г. Белая Скала. — Симферополь, 1977.
- Колосов Ю.Г. Муст'єрские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
- Колосов Ю.Г. Аккайская муст'єрская культура. — К., 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
- Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. I. — С. 323—406.
- Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. — К., 1986. — С. 6—73.
- Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. — 1988. — 64. — С. 1—11.
- Кухарчук Ю.В. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. — К., 1989.
- Кухарчук Ю.В., Месяц В.О. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка. Ч. 1: Ашель; Ч. 2: Муст'є. — К., 1991.
- Кухарчук Ю.В., Степанчук В.М. Кам'яна доба України. Палеоліт // Україна: хронологія розвитку. — К., 2007. — С. 8—77.
- Макаренко М. Маріупільський могильник. — К., 1933.
- Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976.
- Непріна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. — К., 1986. — С. 143—213.
- Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992; видання друге, доповнене. — К., 2008.
- Рудинський М.Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні // Антропологія. — 1928. — № 1. — С. 73—91.
- Рудинський М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропологія. — 1931. — № 4. — С. 145—184.
- Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К., 1973.
- Смирнов С.В. Становление основ общественного производства. — К., 1983.
- Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Чернівці, 2006.
- Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К., 2008.
- Ступак Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 51—68.
- Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
- Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. — К., 1985.
- Телегін Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников. — К., 1998.
- Титова О.М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці Центру пам'яткознавства. — 1992. — 1. — С. 107—118.

- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 6).
- Товкайло М.Т. Неоліт України // Україна: хронологія розвитку. — Т. I. З давніх часів до пізньої античності. — К., 2007. — С. 88—109.
- Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.
- Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953.
- Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // Тр. КИЧПЕ. — 1959. — XV. — С. 5—214.
- Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961.
- Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. — М., 1965.
- Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975.
- Черныш А.П. Многослойная стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная стоянка Кормань IV. — М., 1977. — С. 7—77.
- Черныш А.П. Многослойная стоянка Молодова I // Молодова I — уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6—102.
- Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. — М., 1987. — С. 7—93.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.
- Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — 3. — С. 13—21.
- Яковлева Л.А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 72—83.
- Яковлева Л.А. Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія української культури: У 5 т. — К., 2001. — Т. 1. — С. 68—98.
- Яковлева Л.А. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. — К., 2010. — Т. 1. — С. 23—48.
- Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек у Криму // Археологія. — 1987. — 58. — С. 7—18.
- Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 3—15.
- Яневич О.О. Буран-кайська культура граветту Криму // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 20—30.
- Jakovleva L., Pinson G. La frise sculptee du Roc-aux-Sorciers a Angles sur l'Anglin (Vienne, France). — Paris, 1997.
- Janevic A. Das Swiderien der Krim // Tanged points cultures in Europe. — Lublin, 1999. — S. 36—46 (Lubelskie materialy archeologiczne. — XIII).
- Krotova O.O. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site in The Ukraine // Prehistoire Europeenne. — 1996. — 9. — P. 357—362.
- Zaliznyak L. The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. — Berlin, 1995.
- Zaliznyak L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. — Oxford, 1997 (BAR 659).

Надійшла 12.01.2012

Л.Л. Зализняк

ОТДЕЛ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ. ИСТОРИЯ И ПЕРСОНАЛИИ

Археология каменного века в Украине с момента зарождения в конце XIX ст. развивалась как органическая составляющая европейской. Исследования начались с первичного накопления материалов основателями украинского палеолитоведения конца XIX — начала XX ст. — В.В. Хвойко, Ф.К. Вовк, и их обобщениями П.П. Ефименко и М.Я. Рудинским. В их трудах фигурировали не археологические культуры, но территориальные группы памятников, а периодизации были построены на принципах господствующего тогда стадийного видения исторического процесса.

Сталинские репрессии и потери во Второй мировой войне привели к существенным изменениям в составе киевских специалистов по каменному веку Украины. Академик П.П. Ефименко, который стал директором Института археологии в 1945 г., фактически возродил разгромленную репрессиями 30-х гг. киевскую школу исследователей каменного века. Масштабными раскопками была заложена основа современной историко-археологической базы, а в науку пришла плеяда ярких исследователей: В.Н. Даниленко, И.Г. Шовкопляс, А.П. Черныш, Д.Я. Телегин, Ю.Г. Колосов.

Стадийный подход к культурно-историческим процессам в каменном веке оставался господствующим в советской археологии до 70-х гг. Утверждения принципа локальности в археологии повлекло бум выделения культур в 70—80-е гг. С середины 80-х гг. существенно интенсифицировались исследования социально-экономических проблем первобытности путем реконструкций обществ эпохи камня с помощью этно-археологического моделирования.

Определенное отставание процесса становления современной археологии каменного века в СССР, в том числе в Украине, от наиболее «продвинутых» в этой проблематике стран Европы, в значительной степени,

было вызвано неблагоприятным для науки политическим режимом. Экономический кризис двух последних десятилетий существенно сдерживает изучение эпохи камня Украины, поскольку исследования на современном научном уровне требуют серьезного финансирования. Вместе с тем открылись широкие возможности сотрудничества с коллегами из Европы и Америки и привлечения зарубежных средств для археологических исследований в Украине.

Невзирая на все трудности, Украина принадлежит не только к самым богатым на стоянки эпохи камня регионам Европы, но и к странам с достаточно высоким развитием археологии каменного века. Столетние усилия нескольких поколений ученых в сферах полевых исследований и типолого-статистического анализа кремневых комплексов обусловили разработку признанной научной общественностью периодизации палеолита, мезолита и неолита Украины. Весомым вкладом в изучение сложных социально-экономических проблем каменного века является предложенная украинскими исследователями оригинальная методика реконструкции обществ охотников путем этно-археологического моделирования.

Археологии каменного века Украины посвящено больше тысячи статей и около 50 монографий сотрудников отдела. Все это — результат настойчивого труда нескольких поколений исследователей, ведущая роль среди которых вот уже сто лет принадлежит киевской школе археологии эпохи камня, средоточием которой является отдел археологии каменного века ИА НАНУ.

L.L. Zaliznyak

THE STONE AGE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE. HISTORY AND PERSONS

The Stone Age archaeology in Ukraine from the time of its foundation at the end of the 19th c. has been developing as a component of European archaeology. Research began when the first materials were accumulated by V.V. Khvoika and F.K. Vovk, the founders of Ukrainian Palaeolithic studies at the end of the 19th c. and the beginning of the 20th c., and generalized by P.P. Yefymenko and M.Ya. Rudynskyi. Not archaeological cultures, but territorial groups of monuments appeared in their works, while division into periods were based on principals of social view of historic process predominant at that time.

Stalin's repressions and losses during the World War II led to significant changes in personnel of Ukrainian Stone Age specialists in Kyiv. Academician P.P. Yefymenko who held a post of the Institute of Archaeology director in 1945 in fact regenerated Kyiv school of the Stone Age researchers that was obliterated by the repressions of the 1930-s. Wide excavations laid the foundation of the modern source study base for the subject matter research, while the pleiad of outstanding researchers became the scholars: V.M. Danylenko, I.H. Shovkopliash, O.P. Chernysh, D.Ya. Telehin, Yu.H. Kolosov.

A phased approach to cultural and historical processes in the Stone Age dominated in the Soviet archaeology till the 1970-s. Approval of locality principle in archaeology led to boom in detaching of new cultures in the 1970-s and 1980-s. Research of social and economic problems of primitive society significantly intensified since the middle of the 1980-s owing to reconstructions of the Stone Age societies with the help of ethnic and archaeological modelling.

Certain lag in development of the modern Stone Age archaeology in the USSR, including Ukraine, comparing to European countries most «advanced» in these issues, was substantially caused by the political regime unfavourable for the science. Economic crisis of the two recent decades considerably hampers the study of the Stone Age in Ukraine, since the research at a modern scientific level requires serious financing. Along with that, wide opportunities to cooperate with colleagues from Europe and the USA and to raise funds for archaeological research in Ukraine appeared.

Regardless of all the difficulties, Ukraine belongs not only to the most rich in Stone Age sites regions in Europe, but also to the countries with the highly enough developed Stone Age archaeology. Century-long efforts of several generations of scholars in field research and typological and statistical analysis of flint assemblages caused the development of division into periods of Palaeolithic, Mesolithic, and Neolithic of Ukraine acknowledged by the scientific community. Original methods of reconstruction of hunting communities based on ethnic and archaeological modelling proposed by Ukrainian researchers is a weighty contribution to the study of complicated social and economic problems of the Stone Age.

More than a thousand articles and about 50 books of the department staff are devoted to the Stone Age archaeology of Ukraine. All this is a result of persistent work by several generations of researchers among which Kyiv school of Stone Age archaeology plays a leading role for more than hundred years, which is concentrated in the Stone Age Archaeology Department of the IA NASU.

ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ (пам'яті Галини Іванівни Смирнової)

В осягненні проблем доби пізньої бронзи—раннього заліза не можна обійтися без усвідомлення внеску, зробленого Галиною Іванівною Смирноюю.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Україна, доба бронзи—раннього заліза, персоналія.

Наукова діяльність співробітника Ермітажу — Галини Іванівни Смирнової — була пов'язана з Україною і сусідньою Молдовою: тут вона провадила розкопки, тут було й лишилося багато її друзів і колег. У роковини смерті Галини Іванівни (†23 липня 2011 р.) згадаймо цю визначну особистість і вченого, з якою нам пощастило спілкуватися.

Г.І. Смирнова народилася 25 вересня 1928 р. в Калінінській обл. (нині Тверська). 1930 р. родина переїхала до Ленінграда, де Галина Смирнова навчалась у середній школі. На початку війни, як згадувала вона пізніше в листі до одного з авторів, Галина з мамою та братом виїхали на літо на батьківщину — в Тверську обл., де прожили три роки. Свято перемоги сім'я разом з батьком відзначала в Ленінграді.

У 1946 р. Галина Смирнова вступила на історичний факультет Ленінградського державного університету, який закінчила 1951 р. У студентські роки вона брала участь у роботі Давньоландозької експедиції (1947 р.) під керівництвом В.І. Равдонікаса, а також Південно-Подільської (1948 р.) і Волзько-Донської (1949—1951 рр.), які очолював М.І. Артамонов. Як пізніше напише Галина Іванівна в автобіографії, її «наукові інтереси — передскіфська та скіфська археологія — визначилися 1948 р. на розкопках Немирівського та Северинівського городищ на Південному Бузі. Матеріали цих пам'яток були складовою кандидатської дисертації «Археологічні культури лісостепової Правобережної України та Молдавії», успішно захищеної на Вченій Раді історичного факультету Ленінградського університету наприкінці 1954 р.»¹. Додамо, дисертація була виконана аспіранткою кафедри археології Ленінградського університету під керівництвом проф. М.І. Артамонова, який очолював кафедру, а від 1951 р. — і Ермітаж. Галина Іванівна не

помилилася у виборі теми кандидатської дисертації — то відкривало великі перспективи для подальших наукових пошуків у досить великому регіоні, і власне дисертація була свого роду програмою: в ній була поставлена низка проблем, над вирішенням яких дослідниця плідно працювала надалі (Гуцал, Гуцал 2001, с. 241).

На початку 1955 р. Г.І. Смирнова стала старшим науковим співробітником відділу історії первісної культури Державного Ермітажу, з яким було пов'язане все подальше наукове життя. Від 1957 р. вона виконувала обов'язки вченого секретаря відділу (пізніше — відділ археології Східної Європи та Сибіру), а потім майже 40 років (від 1960 до 1998 рр.) очолювала його. Останні 13 років свого життя Галина Іванівна займала посаду головного наукового співробітника. Попри музейні та адміністративні навантаження, Г.І. Смирнова чи не щороку провадила розкопки. Керована нею Західно-Українська експедиція (колишня Південно-Подільська, яку раніше очолював М.І. Артамонов) упродовж 1954—1988 рр. здійснила величезні за обсягом археологічні дослідження в Східному Прикарпатті (західні області України та лісостепова Молдова).

Г.І. Смирновій пощастило відкрити низку першокласних пам'яток, які завдяки її таланту та працьовитості стали еталонними. Впродовж життя дослідниця розробляла кілька взаємопов'язаних тем, постійно «шліфуючи» думку та посилюючи аргументацію. Підсумком тієї багаторічної роботи була докторська дисертація, успішно захищена 1990 р. у Києві.

З-поміж еталонних пам'яток і одна з найраніше досліджених — поселення Магала на р. Прут неподалік Чернівців, де від 1955 р. протягом семи польових сезонів було досліджене нашарування трьох культур — пізньокмарівської, Ноуа та двох періодів Гава-Голігради. Так був виділений ранньоголіградський етап, який у часовому контексті займав місце між культурами Ноуа та розвиненого фракійського

¹ Висловлюємо подяку М.Т. Кашуба (Санкт-Петербург) за надання фактологічного матеріалу.

Учасники Міжнародного колоквиуму з поховальної археології. Зліва направо: Є.Ф. Редіна, Г.І. Смирнова, С.А. Скорий, С.І. Андрух, Т.Л. Самойлова, румунські колеги. Тульча, Румунія, 1999 р.

гальштату (Смирнова 1965). Чотири горизонти Магали одразу стали взірцевою культурно-хронологічною шкалою для синхронізації пам'яток не лише Східного Прикарпаття, а й Карпатського регіону в цілому (Смирнова 1957; 1957а; 1976а; 1978).

До найвідоміших пам'яток належить і багаточислове поселення поблизу с. Незвисько Івано-Франківської обл., досліджене Г.І. Смирновою в 1954, 1956 і 1957 рр., де виявлено нашарування від середини II тис. до н. е. до XII ст. н. е. (Смирнова 1960). Головним тут були поселення комарівської культури (Смирнова 1974) та ранньослов'янські пам'ятки перших століть нашої ери. Хоча ранньослов'янська тематика не входила до кола безпосередніх інтересів Галини Іванівни, пам'ятка була досліджена й видана, як усе, на найвищому рівні (Смирнова 1960; 1961; 1964). Слід зазначити, що серед праць Г.І. Смирнової немає публікацій у традиційному розумінні, майже в кожній — якість надзавдання. Читати її праці — справжнє задоволення: чітка структура, логічний, стислий, майже математичний стиль викладу, багаторівневий аналіз, переконливі та виважені висновки. Статті Галини Іванівни часто є надійними орієнтирами в освоєнні складної проблематики. Вони завжди добре ілюстровані рисунками, креслениками, всілякими порівняльними таблицями, що прин-

ципово важливо для сприйняття аналітичних статей².

Іншою важливою подією були розкопки в 1964—1965 рр. могильника культури Ноуа поблизу с. Старі Бедражі на Пруті. Тут досліджено 54 поховання раннього етапу цієї культури, аналіз яких дозволив виявити тривалу участь «зрубного» (сабатинівського) компоненту в її становленні. В опрацюванні матеріалів розкопок був удадо застосований метод горизонтальної стратиграфії (Смирнова 1967; 1969, рис. 10). До проблеми еволюції культури Ноуа Галина Іванівна зверталася й пізніше, під час масштабних робіт на Дністрі. На її переконання, на лівобережжі Дністра, а також частково на правобережжі — на північ від розселення племен культури Ноуа — розвиток населення комарівської культури тривав аж до фіналу культури Ноуа, пов'язаного з появою гавоголіградського населення на зламі XII—XI ст. до н. е. (Смирнова 1990).

На якийсь час Галина Іванівна відволіклася на старожитності Закарпаття. Походженню та хронології куштановицької культури присвячена велика проблемна стаття, написана разом

² Г.І. Смирнова, безперечно, мала математичні здібності та, за свідченням людей з її близького оточення, свого часу розмірковувала, куди їй піти вчитися — на математичний чи історичний факультет Ленінградського університету.

з чоловіком — К.В. Берняковичем (Смирнова, Бернякович 1965). На підставі двох повністю розкопаних могильників Колодне II та Чорний Потік зроблено висновок про участь західно-подільського населення у формуванні куштановицької культури. Пізніше ця теза була підтверджена матеріалами пізньоголіградського ґрунтового урнового некрополя, дослідженого в 1972 р. поблизу с. Остриця (Магальянська) на Буковині. Було також встановлено просування в ареал гава-голіградської культури чорноліського західноподільського населення (Смирнова 1973), а не власне скіфів, як вважалося раніше, що призвело до формування пам'яток куштановицького типу. З ім'ям Г.І. Смирнкової пов'язані також перші спроби виявлення пізньоголіградських укріплених поселень — гальштатських городищ Закарпаття (Смирнова 1966; 1976).

Комплекс пам'яток поблизу с. Долиняни на Буковині, досліджених у 1970—80-і рр., можна вважати ще одним дарунком долі. Тут виявлено пам'ятки чотирьох культур, починаючи від доби середньої бронзи. Повністю розкопане поселення скіфського часу (Смирнова 1978; 1981а; 1986) є, разом з пізньочорноліським поселенням Дністровка-Лука, однією з небагатьох пам'яток на Дністрі, на яких простежено кількість житлово-господарських комплексів, їхні розміри, склад і призначення об'єктів, а також тип забудови, можна нагадати й про зразкове опрацювання знахідок. «Принагідно» тут були досліджені великий могильник з трупоспаленнями типу Поянешть-Лукашівка та унікальне гетьське святилище-обсерваторія (Смирнова 1991). Осмислення та видання могильника потребувало занурення ще в одну наукову проблематику, так з'явилася ще одна значуща праця (Смирнова 1981).

Та найбільше зусиль було докладено до вивчення передскіфського та скіфського часу, з чого розпочиналася наукова біографія Галини Іванівни та яка була пріоритетною в її діяльності. Тут дослідниці вдалося вирішити декілька взаємопов'язаних завдань. Насамперед це впорядкування та узгодження дат західноподільських передскіфських (чорноліських) пам'яток, які побутували у вітчизняній археології та значною мірою спиралися на застарілі розробки, з датами, запропонованими нинішніми західними вченими. Розбіжності між ними тоді становили майже 150 років. Постала також проблема чіткого розмежування пам'яток передскіфського часу, які виявилися неоднорідними, та скіфського, визначення їхньої спадковості та відмінностей.

Одночасно доводилося розв'язувати надскладну проблему етнолінгвістичного змісту археологічних культур початку раннього залізного віку Подністер'я, що вимагало досконалого знання матеріалів попередніх періодів і поза межами України та Молдови, з якими Г.І. Смирнова могла ознайомитися під час відряджень і завдяки контактам з науковцями різних країн. Плідність цих контактів визначали володіння німецькою та дар спілкування. Досягнення Галини Іванівни в цій царині давно стали надбанням археології. Головне з них — виділення двох груп чорноліських пам'яток у Середньому Подністер'ї: південної (пам'ятки типу Григорівського городища) та північної (пам'ятки типу Дністровки-Ленківців), що репрезентували варіанти культури. Ключовою пам'яткою стали кургани поблизу с. Мервинці на Дністрі (Смирнова 1977), досліджені М.І. Артамоновим ще на початку 1950-х рр. Зіставлення матеріалів тих двох курганів, особливо знахідок — «хронологічних реперів», з різними хронологічними схемами того часу дозволило переконливо показати, що пам'ятки типу Сахарна-Солончени в Молдові не можуть бути синхронними пам'яткам скіфського часу, як це вважалося тоді, і вони, найвірогідніше, одночасні з пізньочорноліськими пам'ятками Середньої Наддніпрянщини. Відповідно, верхня межа групи Сахарна-Солончени в Молдові була понижена на століття — з початку VI ст. до початку VII ст. до н. е. Принципово важливим був і висновок, що пам'ятки вказаного типу не могли бути наслідком просування населення із Середньої Наддніпрянщини в південно-західному напрямку. В цьому погляди Г.І. Смирнкової збігалися з міркуваннями А.І. Мелюкової та перечили висновкам В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна.

Розуміння неоднорідності чорноліської культури на території України, зокрема у середньодніпровському Правобережжі та середній течії Дністра, склалося ще в 1950-і рр. (М.І. Артамонов, А.І. Мелюкова, О.І. Тереножкін). Та лише у 1980-і рр., з накопиченням нових матеріалів і осмисленням їх на тлі робіт попередників, зокрема з голіградської культури (І.К. Свешніков, А.І. Мелюкова), Г.І. Смирнова поставила питання щодо неоднорідності чорноліської культури в межах середньодністрянського регіону. Базовими стали розкопки поселення Дністровка-Лука в Кельменецькому р-ні Чернівецької обл. (Смирнова 1984; 1985а). Статистична обробка керамічного матеріалу обох згаданих груп чорноліських пам'яток Подністер'я (Смир-

нова, Кашуба 1988) дозволила встановити не лише схожість окремих пунктів і синхронізувати їх (зокрема, шари Григорівського городища і Непоротова), але й розбіжності між ними. Наявність двох локальних груп пізньочорноліської культури на Середньому Дністрі стала об'єктивною реальністю.

На широкому історико-культурному тлі було показано, що дві згадані групи чорноліських пам'яток виникли внаслідок нерівнозначної участі гальштатських культур Прикарпаття (Гава-Голігради)³ та лісостепової Молдови (Сахарна-Солончени). Ці різні за походженням культурні спільноти фракійського гальштату просунулися в XI ст. до н. е. із Верхнього Потисся (Гава-Голігради) спочатку до Прикарпаття та з Балкано-Подунав'я до лісостепової Молдови (Кишинів—Корлатень, а пізніше Козія—Сахарна—Солончени) (Смирнова 1982; 1984; 1985а; 1989; 1990; Смирнова, Кашуба 1988). Спираючись на вивчення столового лощеного посуду, Г.І. Смирнова слідом за А.І. Мелюковою припускала, що головними носіями культурного голіградського, сахарнянського, а пізніше шолданештського впливу, були майстри-керамісти, що не виключало присутності серед місцевої людності Лісостепового Правобережжя значного іншокультурного масиву на другій стадії чорноліської культури (Мелюкова, Смирнова 1981, с. 331; Смирнова 1983).

У докторській дисертації дослідниця зробила хоч і попередній, але дуже важливий висновок щодо етнолінгвістичного змісту згаданих спільнот фракійського гальштату та ареалу їхнього впливу. Якщо більшість дослідників вважає «сахарнянців» фракійцями, то «голіградців» можна, на думку Г.І. Смирнової, здогадно віднести до ілірійців. Ці дві місцеві етнолінгвістичні складові, як вважала дослідниця, по-різному проявляються в пізньочорноліській культурі: у південній підзоні (від Непоротова та Григорівки на Дністрі до Жаботина на Дніпрі) відчутніші сахарнянські, тобто фракійські впливи, а в середній зоні (від Дністровки на заході до Київщини на сході) — голіградські, тобто «ілірійські» (Смирнова 1990). Ці важливі припущення дозволяють краще зрозуміти деякі регіональні

особливості культури північної підзони Лісостепу на початку доби раннього залізна, насамперед поховального обряду.

Однією з тем, яку Галина Іванівна постійно тримала в полі зору, була хронологія передскіфських пам'яток Східного Прикарпаття та Молдови (Смирнова 1980; 1985), а також ранньоскіфських Середнього Подністер'я (Смирнова 1993). Прискіпливо аналізуючи аргументи Г. Коссака, Л.К. Галаніної, В.Г. Петренка, С.В. Поліна, І.М. Медведської та інших археологів, Смирнова схилилася до пониження дат початку ранньоскіфської історії. До наявних реперів вона додала закриті комплекси досліджених нею курганів поблизу сіл Круглик, Долиняни, Перебиківці та Ленківці (останній розкопаний А.І. Мелюковою), які відтоді увійшли до кола еталонних комплексів скіфської архаїки. Поряд з іншими хроноіндикаторами, яким Г.І. Смирнова приділяла багато уваги, важливою категорією інвентарю виявився сіроглиняний кружальний посуд. Тривалий час його вважали кельтським, але знахідки спочатку на поселенні Залісся (розкопки О.Д. Ганіної), а потім у закритих комплексах кургану Круглик і поселення Долиняни спростували це враження. Завдяки цьому вдалося виправити верхню дату західноподільської групи пам'яток — пересунути її з III у V ст. до н. е. (Смирнова 1990; 1994; 1999).

Важливим результатом досліджень пам'яток Середнього Подністер'я було виокремлення головних рис поховального обряду чорноліського та ранньоскіфського часу, а водночас — і висновок щодо відсутності безпосередньої спадковості населення цих двох періодів, зокрема між військовими дружинними похованнями в курганах скіфського часу та рядового населення в курганах і ґрунтових чорноліських могильниках. Джерелом для аналізу чорноліського поховального обряду стали кургани, досліджені в 1950-і рр. поблизу сіл Лука-Врублівецька (І.Г. Шовкопляс, Є.В. Максимов), Мервинці (М.І. Артамонов), пізніше — поблизу с. Бернашівка (А.Ф. Гуцал) і особливо кургану на пізньочорноліському поселенні Дністровка-Лука (Смирнова 1984, с. 53—55; 1997; Smirnova 1998). Стосовно поховального обряду ранньоскіфського часу, то Галина Іванівна спростувала погляд, поширений до середини 1970-х рр., і довела, що на Західному Поділлі та Буковині був поширений звичай ховати в чотирикутних стовпових гробницях, що поєднує ці території зі світом скіфської культури від Середньої Наддніпрян-

³ Термін був запропонований Г.І. Смирновою для позначення споріднених пам'яток: гальштатоїдних Карпато-Дунайського регіону (Гава) і Прикарпаття та придністерських районів Тернопілля (Голігради). Одночасно пропонувалося дещо розширити ареал цієї культури (Смирнова 1972; 1976; 2001).

щини до Алтаю (Смирнова 1977а; 1979; 1993; 1997). Пізніше реконструйований Г.І. Смирновою обряд поховання в стовпових гробницях і особливості їхньої конструкції були підтверджені дослідженнями інших археологів, які працювали на Дністрі.

Особлива тема досліджень Галини Іванівни, якій вона присвятила чимало праць в останні два десятиліття, — Немирівське городище на Південному Бузі, відоме, головним чином, як пам'ятка чорноліської та скіфської культур, хоча насправді вона багатшарова. Дослідниця вважала своїм обов'язком підготувати повну публікацію колекції знахідок з розкопок С.С. Гамченка, О.А. Спіцина (1909—1910 рр.) і М.І. Артамонова, хранителем якої була в Ермітажі. З притаманною їй прискіпливістю Галина Іванівна багато сил і часу затратила на вивчення та зведення польової документації різних років розкопок, не завжди досконалої та повної. Головні аспекти цієї теми: Немирівське городище в системі скіфської архайки та гальштатський компонент у лісостеповій культурі ранньоскіфського часу (Смирнова 1992, 1996; 1996а; 1998; 1998а; 2001; 2001а). У низці ґрунтовних публікацій сконцентровані основні результати багаторічних досліджень: подано всебічну характеристику городища та стан його дослідженості, житлових споруд, керамічних комплексів чорноліського та ранньоскіфського часу, виокремлених у процесі роботи над колекцією. Після широкого порівняльного аналізу (правобережжя Дніпра, Середній Дністер, культури пізнього канєльованого Гальштату періоду НаС Середньої Європи від Прикарпаття до Паннонії та Нижньої Австрії) зроблено важливі спостереження щодо специфіки цієї складної для розуміння пам'ятки. Зокрема, показана своєрідність столового тонкостінного посуду чорноліського часу порівняно з керамікою Середньої Наддніпрянщини та Середнього Подністер'я (група Григорівка-Непоротів). Гальштатські традиції Чорнолісся виразно продовжуються і в скіфські часи, що дозволяє залучити пам'ятки ранньоскіфського часу лісостепової смуги Дніпро-Дністерського межиріччя до широкого кола гальштатських або гальштатоїдних культур Середньої Європи (Смирнова 1998, с. 39). Останні праці по Немирівському городищу виконані разом з колегами М.Т. Кашубою та М.Ю. Вахтіною (Смирнова, Кашуба, Вахтина 2010; Kaşuba, Smirnova, Vakhtina 2011).

Науковий доробок Г.І. Смирнкової загалом нараховує близько 160 праць, більшість з яких важливі та актуальні для нинішньої археології.

Говорячи про Галину Іванівну як про особистість, вченого, одного з організаторів наукової діяльності Ермітажу, слід зазначити, що, крім таланту лідера, їй було притаманне особливе почуття відповідальності. Вимоглива до себе і до інших, вона гармонійно поєднувала певну суворість і водночас привабливість. Бути учнем Г.І. Смирнкової — як про це писали її вихованці — було нелегко, але й навчитися в гідної представниці блискучої санкт-петербургської археологічної школи було чому (Левицкий, Кашуба 2008, с. 253). Загалом Галина Іванівна була доброзичливою людиною, постійно допомагала рідним і загалом багатьом. Живучи наукою, вона широко консультувала археологів Росії, України та Молдови, переймалася їхніми інтересами, надсилала наукову літературу. Багаторічні наукові та особисті стосунки пов'язували Г.І. Смирнову з колегами з України, зокрема Києва. Вона брала участь, мабуть, у всіх конференціях різного рівня, і в останні роки сумувала, що через хворобу не могла приїхати в Україну та поспілкуватися з колегами.

Галина Іванівна Смирнова користувалася великою повагою колег і дирекції Державного Ермітажу. 1996 р. за багаторічну плідну роботу їй присвоїли почесне звання «Заслужений працівник культури Російської Федерації».

Галина Іванівна мала дружню родину, була щаслива зі своїм чоловіком — Берняковичем Костянтином Васильовичем (†1982), з яким була разом від кінця 1950-х рр. і який для неї, за її висловом, «*відкрив красу життя*». То була талановита та яскрава особистість, якій не судилося втілити свої прагнення. Випускник історичного факультету Ленінградського університету К.В. Бернякович пройшов випробування Великою Вітчизняною війною. Як писала Галина Іванівна одному з авторів, «*із нашої сім'ї всю війну пройшов Костя, був поранений, у блокаду лежав у госпіталі, голодував. Його вивезли до Ярославля напівмертвого, вилікували та послали знову на фронт, служив до взяття Берліна. Все це я знала від самого Кості, і в дні Перемоги разом із ним переживала його радості й печалі*».

Після війни, у 1947—1956 рр., К.В. Бернякович працював в Ужгородському краєзнавчому музеї, провадив археологічні розкопки та зробив чимало для вивчення давньої історії Закарпаття (Пеняк, Пеняк 1998). Переїхав-

ши до Ленінграда, він мав намір працювати за фахом в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР, але через всілякі обставини того не сталося. Маючи неабиякі здібності до живопису, К.В. Бернякович почав працювати у відділі реставрації Державного Руського музею та з часом став знаним реставратором цього мистецького закладу. Зараз там працює декілька його учнів⁴.

⁴ www.artsstudio.com/restoration/oil1.htm

Галина Іванівна мешкала в Санк-Петербурзі разом з сином Ігорем, його дружиною Ніною та онуками Олександром і Анною, які ставилися до неї з любов'ю та повагою. Київські колеги часто листувалися з нею чи спілкувалися по телефону.

Г.І. Смирнова належить до непересічних особистостей в археології, і її ім'я довго житиме в науці, в пам'яті не тільки тих, хто знав її особисто, а й прийдешніх поколінь.

- Гуцал А.Ф., Гуцал В.А. Питання давньої історії України і Молдавії у працях Г.І. Смирнкової // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — 7 (9). — С. 241—248.
- Левицкий О., Кашуба М. К юбилею Галины Смирновой // Revista arheologică. — 2008. — IV/2. — С. 252—253.
- Мелюкова А.И., Смирнова Г.И. Всесоюзный симпозиум «Вопросы происхождения и хронологии скифской культуры» // СА. — 1981. — № 1. — С. 329—332.
- Пеняк С., Пеняк П. Костянтин Бернякович — перший археолог російської школи на Закарпатті // МДАПВ. — 1998. — 7. — С. 70—72.
- Смирнова Г.И. Поселение культуры фракийского гальштата на Буковине // КСИА. — 1957. — 7. — С. 58—59.
- Смирнова Г.И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой обл. // КСИИМК. — 1957а. — 70. — С. 99—107.
- Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // Památky archeologické. — 1960. — 51. — С. 222—239.
- Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение в с. Незвиско Станиславской области // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961. — С. 210—225.
- Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвиско в первые века н. э. // МИА. — 1964. — 116. — С. 156—212.
- Смирнова Г.И. Раннеголиградский комплекс Магалы // КСИА. — 1965. — 105. — С. 109—118.
- Смирнова Г.И. Гальштатские городища в Закарпатье // СА. — 1966. — 14/2. — С. 397—409.
- Смирнова Г.И. Могильник культуры Ноа у с. Старые Бедражи в Молдавии // КСИИМК. — 1967. — 112. — С. 66—73.
- Смирнова Г.И. Новый могильник культуры Ноа у с. Старые Бедражи // АСГЭ. — 1969. — 11. — С. 48—71.
- Смирнова Г.И. Население Восточных Карпат в эпоху раннего гальштата (Гавско-голиградский круг памятников) // Культура і побут населення Українських Карпат. — Ужгород, 1972. — С. 96—97.
- Смирнова Г.И. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине // АСГЭ. — 1973. — 15. — С. 7—11.
- Смирнова Г.И. Стоянка комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре // АСГЭ. — 1974. — 16. — С. 50—61.
- Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ. — 1976. — 17. — С. 18—34.
- Смирнова Г.И. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976а. — С. 118—135.
- Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре) // СА. — 1977. — № 4. — С. 94—106.
- Смирнова Г.И. Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки // Археологія. — 1977а. — 23. — С. 3—10.
- Смирнова Г.И. Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье (по материалам раскопок 1972—1973 гг.) // АСГЭ. — 1978. — 19. — С. 29—36.
- Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. — 1979. — 20. — С. 37—67.
- Смирнова Г.И. Куштановицкие курганы у села Черный Поток в Закарпатье // АСГЭ. — 1979а. — 20. — С. 39—54.
- Смирнова Г.И. Среднее Поднестровье и Нижнее Подунавье в предскифское время (Контакты и хронологические соотношения) // Thracia. — 1980. — 5. — С. 121—143.
- Смирнова Г.И. Могильник типа Поянешты-Лукашевка у с. Долиняны на Буковине // СА. — 1981. — № 3. — С. 193—207.
- Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.) // АСГЭ. — 1981а. — 22. — С. 40—61.

- Смирнова Г.И. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л., 1982. — С. 30—53.
- Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. — 1983. — 23. — С. 60—72.
- Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (По материалам поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. — 1984. — 25. — С. 43—60.
- Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 33—53.
- Смирнова Г.И. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре // АСГЭ. — 1985а. — 26. — С. 5—29.
- Смирнова Г.И. Скифское поселение у с. Долиняны (раскоп «У тока») // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л., 1986. — С. 37—42, 136—140.
- Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II — первой половине I тыс. до н. э. По материалам Западно-Украинской экспедиции // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. — Л., 1989. — С. 19—32.
- Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. Дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук в форме научного доклада. — К., 1990.
- Смирнова Г.И. Культовое сооружение у с. Долиняны на Буковине // АСГЭ. — 1991. — 31. — С. 77—82.
- Смирнова Г.И. Немировское городище — памятник чернолесской и скифской культуры на Южном Буге // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Междунар. научной конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 90—91.
- Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 101—118.
- Смирнова Г.И. Кружальная сероглиняная керамика из раннескифских памятников Среднего Поднестровья: время и пути попадания // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Мат-лы Междунар. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 185—187.
- Смирнова Г.И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э. // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 67—84.
- Смирнова Г.И. Предварительные данные о Немировском городище (По первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996а. — С. 183—198.
- Смирнова Г.И. Про етнокультурні зміни в розвитку Середньодністровського регіону в VII ст. до н. е. // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 57—65.
- Смирнова Г.И. Немировское городище и гальштатский мир // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Мат-лы Междунар. научн. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. проф. М.И. Артамонова. — СПб., 1998. — С. 36—39.
- Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИЭТ. — 1998а. — 6. — С. 77—121.
- Смирнова Г.И. Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья // АСГЭ. — 1999. — 34. — С. 44—57.
- Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. — 2001. — № 4. — С. 33—44.
- Смирнова Г.И. К вопросу периодизации и хронологии Немировского городища // Отделу археологии Восточной Европы и Сибири 70 лет. Тез. докл. научн. конф. — СПб., 2001а. — С. 12—16.
- Смирнова Г.И., Бернякович К.В. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья (по поводу некоторых работ венгерских и чешских археологов) // АСГЭ. — 1965. — 7. — С. 89—115.
- Смирнова Г.И., Кашуба М.Т. О двух локальных группах культуры позднего Чернолесья на Среднем Днестре // АСГЭ. — 1988. — 29. — С. 18—28.
- Смирнова Г.И., Кашуба М.Т., Вахтина М.Ю. Немировское городище: сто лет археологических исследований // Древние культуры Евразии. Мат-лы Междунар. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. — СПб., 2010. — С. 156—167.
- Kaşuba M., Smirnova G., Vakhtina M. Un secol de la inceputul investigailor arheologice la cetatea Nemirov de pe Bugul de Sud (scurpe bilanțuri și noi obiective) // Revista arheologică. — 2011. — VI/2. — P. 85—113.
- Smirnova G.I. Die Ostkarpatenregion zur Vorskythen- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen: Kontakte und Migrationen // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. — München, 1998. — S. 451—465 (Prähistorische archäologie in Südosteuropa. — 12).

Надійшла 20.01.2012

С.С. Бессонова, С.А. Скорый

**ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРЕВНОСТЕЙ
УКРАИНЫ (памяти Галины Ивановны Смирновой)**

Современное состояние проблем эпохи бронзы—раннего железа на территории Западной Украины и Северной Молдовы не возможно представить без осмысления вклада, сделанного сотрудником Государственного Эрмитажа Галиной Ивановной Смирновой. Многие исследованные ею памятники стали эталонными (поселения Магала, Незвисько, Долиняны, могильник Старые Бедражи, курганы у сел Круглик и Перебыковцы и др.).

К достижениям Галины Ивановны следует отнести, в частности, выделение раннеголиградского типа памятников, уточнение хронологии чернолесских древностей Поднепровья и разделение их на два локальных варианта, удревнение памятников типа Сахарна—Солончены и определение их генезиса, датировка раннескифских погребений, хронология и происхождение куштановицкой культуры, обработка и анализ материалов Немировского городища и многое др.

S.S. Bessonova, S.A. Skoryi

**AN OUTSTANDING RESEARCHER OF UKRAINIAN
ANTIQUITIES (to the memory of Halyna Ivanivna Smyrnova)**

It is not possible to imagine the contemporary state of matters of the Bronze and the Early Iron Ages on the territory of Western Ukraine and Northern Moldova without the comprehension of the contribution made by Halyna Ivanivna Smyrnova, an employee of the State Hermitage. Many sites studied by her became bench-marks (Magala, Nezvysko, and Dolyniany settlements, Stari Bedrazhi burial ground, barrows near Kruhkyk and Perebytkivtsi villages, etc.).

To the achievements of Halyna Ivanivna should be attributed, in particular, the following: definition of the Early Holihirady type monuments, specification of Chornoliska culture antiquities in the Dnister River region and their division into two local variants, determination of Saharna—Solonceni type sites as being older and identification of their genealogy, dating of the Early Scythian burials, chronology and origin of Kushtanovytska culture, processing and analysis of materials from Nemyrivske hill-fort, and many others.

Ліана Вакуленко

УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ У ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС (ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ). —

К., 2010. — 304 с.

Одним з найцікавіших періодів історії України була друга чверть I тис. Саме тоді, на зламі античної та середньовічної доби, в ході переселення варварських племен, формувалася сучасна етнічна карта Європи. Міграційні процеси відіграли особливу роль в історичному розвитку Карпатського краю, а його територіальне розташування, наближеність до кордонів Римської імперії, обумовили важливе місце в подіях європейської історії. Представлена монографія присвячена висвітленню складних етнокультурних і соціально-економічних процесів на території Українських Карпат, що відбувалися в той період. Вона написана відомим у Європі вченим, спеціалістом з історії та археології племен римського часу та раннього середньовіччя, про що свідчить солідний список праць, опублікованих у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Л.В. Вакуленко розкопала низку знакових пам'яток першої половини I тис. у Прикарпатті та Подністер'ї.

Праця складається з восьми розділів, доповнених значною кількістю ілюстрацій. Після першого розділу, традиційно присвяченого історії дослідження та основним проблемам вивчення східнокарпатських старожитностей, у кількох частинах книжки висвітлено різні аспекти культури карпатських курганів. 20-річними польовими дослідженнями, здійсненими експедиціями під керівництвом автора на території Івано-Франківської та Чернівецької областей, відкрита низка пам'яток культури карпатських курганів, а здобуті унікальні матеріали дозволили запропонувати нове бачення у розв'язанні різних загальних проблем європейської історії. Особливо слід відзначити розкопки поселень і курганних могильників III—IV ст. поблизу сіл Пилипи, Товмачик, Королівка і

Трач на Галицькому Прикарпатті. Там відкрито селища з виключно заглибленими житлами, з тотальним переважанням гончарної кераміки, особливо виділяється великий унікальний для Східної Європи комплекс зерноховищ біля с. Пилипи. Яскравою характерною рисою культури є поховальний обряд — спалення тіла померлого на вогнищі, над рештками якого насипали курган. Сучасна методика розкопок дозволила отримати нову інформацію щодо могильників: їхнє планування, облаштування могил, поховальну обрядність. Розроблена типологія поховань, проблема соціальної та майнової диференціації, реконструйовані поховальні звичаї. Проаналізовані також матеріали курганних могильників на території румунського Прикарпаття. З позицій нових наукових розробок і досягнень розглянуті матеріали минулих розкопок, здійснені в 1930-і роки на території Галицького Прикарпаття та представлені в монографії М.Ю. Смішка. Все це дозволило визначити місце культури карпатських курганів у просторі й часі.

У побуті прикарпатського населення переважав гончарний посуд місцевого виготовлення, менше представлені ліпний та імпортований провінційно-римський. Автор розробила типологію керамічного комплексу та прослідкувала походження окремих його форм. Розглянуті також інші знахідки — знаряддя праці, прикраси та елементи одягу, предмети озброєння та кінського спорядження тощо. На основі датованих речей розроблено хронологію культури карпатських курганів. Час її існування визначений у межах C1b—D1 загальноєвропейської періодизації. У розділі, присвяченому виробництву та торгівлі, велику увагу приділено землеробству, яке мало високий рівень розвитку і становило основу економіки. Л.В. Вакуленко аргументовано заперечує традиційне уявлен-

ня про переважно скотарський характер господарства давнього населення Прикарпаття. Виникнення гончарства пояснюється безпосередньою участю римських майстрів, вихідців з провінцій. У зовнішній торгівлі найінтенсивнішими були зв'язки зі східними провінціями Імперії, звідки надходили амфори з вином та олією, скляний посуд, намисто та ін. Головним експортним товаром місцевого населення автор вважає сіль, на поклади якої багата територія Прикарпаття.

На тлі інших культурних утворень Східної Європи культура карпатських курганів демонструє найбільше спільних рис з черняхівською. Це не можна пояснити їх етнічною спорідненістю. Дуже переконливою є оригінальна гіпотеза Ліани Василівни про ототожнення цього населення з народом тайфалів. Він відомий з творів римських письменників і, на думку більшості істориків, мав германське походження. Але, як на мене, в ліпному посуді культури карпатських курганів достатньо помітні фракійські (або карпо-дакійські) риси. Тож, найімовірніше, той народ складався з прибульців і підкореного місцевого населення.

Останній розділ монографії присвячений етнокультурній ситуації на території Українського Закарпаття в першій половині I тис. Особливу увагу приділено поховальним звичаям, економічним і культурним зв'язкам населення. Нове обґрунтоване хронологічне і культурне визначення пам'яток римського часу на території Закарпаття, зокрема таких як могильник Солонці, дозволило виявити визначальну роль міграції на ті землі населення з північно-західних територій Європи, отже зовсім по-іншому представити етнокультурну ситуацію на південному підгір'ї.

Здійснений автором комплексний порівняльний аналіз археологічних матеріалів, розгляд їх на тлі тогочасних загальноєвропейських реалій показав, що пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на територіях по різний бік Карпатського хребта, не були єдиною археологічною культурою, як вважалося раніше. Матеріали свідчать, що протягом пізньоримського періоду на території Прикарпаття відбувся стабільний розвиток населення, археологічним втіленням якого була культура карпатських курганів. Закарпаття було територією, на яку раз у раз насувалися потужні міграційні хвилі, змінюючи етнічну карту краю. В монографії вперше переконливо доведено, що Прикарпаття і Закарпаття в пізньоримський період були різними етнічними і культурними областями, що докорінно змінює уявлення про тогочасну етнокультурну ситуацію в Карпатському басейні.

Нова монографія Л.В. Вакуленко — фундаментальне дослідження, що по-новому та яскраво відтворює картину історії населення Українських Карпат у пізньоримський час. Без сумніву, ця книжка буде з цікавістю сприйнята широким загалом археологів та істориків, сприятиме подальшому розв'язанню проблем вітчизняної та європейської історії. Вона також знайде зацікавлених читачів серед викладачів, працівників музеїв, студентів і всіх, хто небайдужий до минувшини нашої країни.

Б.В. МАГОМЕДОВ

ДО 60-РІЧЧЯ ЮРІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА БУЙНОВА

Нечутною ходою наблизився ювілей відомого харківського археолога, дослідника старожитностей бронзової та скіфської доби, доцента Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Юрія Володимировича Буйнова. Дивлячись на струнку постать ювіляра, його кипучу енергію та невтрачену з роками здатність дивуватися й захоплюватися розмаїттям життя, важко повірити, що йому 60, але доробок наукових і педагогічних звершень повністю гармоніює з цією солідною датою.

Народився Юрій Володимирович 19 липня 1952 р. в козацькій столиці України — Запоріжжі. Там, на заняттях археологічного гуртка Обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції, викристалізувався життєвий вибір хлопця, а щасливий випадок — стати очевидцем розкопок знаменитої Гайманової Могили — сформував і майбутню спеціалізацію — скіфознавство. Лишалось обрати університет, щоб опанувати ази майбутньої професії, і за порадою юнак звернувся до фундатора української школи скіфології Олексія Івановича Тереножкіна. Відповідь була дещо несподівана — якщо мрієш стати скіфологом, прямуй до Харківського університету, до професора Бориса Андрійовича Шрамка. Юнак дослухався поради.

Перша столиця стала від 1970 р. другою батьківщиною ювіляра. Але в університеті мріям про скіфів довелося дещо поступитися. Саме тоді між двома «стовпами» українського скіфознавства — Б.А. Шрамком і В.А. Іллінською — розгорнулася запекла дискусія щодо історичної долі населення України доби пізньої бронзи та походження племен раннього залізного віку. І харківський професор кинув свого найздібнішого учня (забігаючи наперед, відзначимо майбутній «червоний» диплом з єдиною четвіркою) на передній рубіж і запропонував звернутися до однієї з наріжних у тій

дискусії проблем — вивчення бондарихинської культури.

Тема диплому була продовжена і в майбутній дисертації, але шлях у науку випускника університету не був прямим — після закінчення *Alma mater* Юрій Володимирович сім років вчителював у середній школі № 119 Харкова, одночасно навчався в заочній аспірантурі та виховував дітей — у 1975 р. у молодого подружжя (дружина — Лариса Петрівна Грубник-Буйнова, співавтор довідника з археології Харківщини та низки робіт з історії давньої металургії) народилася донька Наталка, а два роки по тому — син Вовчик, брав участь у польових дослідженнях, що розпочалися із сенсаційного відкриття.

Перші пам'ятки бондарихинської культури були досліджені ще на початку 1950-х рр. Але попервах її джерельна база була репрезентована винятково матеріалами поселень і по-

На розкопках курганів скіфського часу біля с. Мала Рогозянка на Харківщині. Серпень 1989 р.

ховальний обряд лишався *tabula rasa*. Юрію Володимировичу поталанило в перший самостійний польовий сезон відкрити й дослідити саме могильник. Матеріали ґрунтового некрополя біля с. Тимченки Зміївського р-ну вже через рік були опубліковані в найпрестижнішому виданні радянських археологів — журналі «Советская археология», а результати тих досліджень стали основою для характеристики бондарихинської культури в двох томах фундаментальної «Археологии СССР» — «Эпоха бронзы лесной полосы СССР» і «Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время».

Наступні роки ознаменувалися розкопками нових пам'яток (Велика Тополяха, Рідний Край), були також обстежені десятки селищ і відкриті три бондарихинські городища — поблизу Веселого, Задонецького та Рокитного. Багаторічна робота з узагальнення отриманих результатів — власних і попередників — завершилась у 1981 р. успішним захистом кандидатської дисертації.

Настав час і для зміни місця роботи, але на історичному факультеті університету знайшлася посада на кафедрі історії України, і лише в 1983 р. Ю.В. Буйнов перейшов на рідну кафедру — історіографії, джерелознавства та археології, де працює й нині. Насичена викладацька діяльність — підготовка загальних курсів з археології, етнографії, етнології, історії первіс-

ного суспільства та спеціальних («Методика археологічних досліджень», «Проблеми скіфсько-сарматської археології», «Математичні методи в археології» тощо) — супроводжувалася підкоренням чергових кар'єрних сходинок (викладач, старший викладач, доцент). У 1984 р. Ю.В. Буйнов став заступником декана з навчальної роботи, а в 1991—1997 рр. був деканом. То були найтяжчі роки за часів незалежності України: постійне недофінансування, тотальне скорочення ставок, мізерні зарплати та стипендії. Але Юрію Володимировичу вдалося головне — зберегти викладацький колектив і забезпечити підготовку кваліфікованих кадрів.

Протягом усіх тих років, щоліта, Ю.В. Буйнов працював у полі, очолюючи Сіверськодонецьку експедицію. Серед досліджених пам'яток — багат шарове поселення Студенок і ґрунтовий могильник з похованнями зрубною та мар'янівської культур біля с. Червоний Шлях на Балакліївщині. На розкопках останньої пам'ятки у 1988 р. долучився до польового археологічного життя і автор цих рядків. В експедиції Ю.В. Буйнов не обмежувався вирішенням суто наукових проблем, а виявляв виняткову хазяйновитість. Першочерговим було спорудження добротного стола, за яким ми не тільки їли, а й спостерігали за таємством оформлення польової документації, слухали експедиційні байки старшокурсників, а під вечір тут

точилися запеклі баталії з доміно, тон яким задала «гросмейстерська» пара Ю.В. Буйнов—А.К. Дегтяр. Володіє Ю.В. Буйнов і неабияким кулінарним хистом — умів смачно приготувати навіть сіру локшину.

А в 1989 р. ювіляру нарешті вдалося реалізувати і юнацькі мрії — розкопати кургани скіфської доби біля Малої Рогозянки та Рідного Краю Золочівського р-ну. Напередодні робіт Ю.В. Буйнов був сповнений ентузіазму, переконував, що неодмінно будуть численні золоті прикраси. Та майже всі поховання були вщент пограбовані. Але наукове значення тих розкопок безперечне — джерельна база сіверськодо-нецького варіанта поповнилася черговим похованням у катакомбі, новим для цієї території комплексом, що супроводжувався похованнями коня та конюха в окремих могилах, а також діагональним похованням ранньоскіфського часу, культурне осмислення якого справа майбутнього. А мрії про скіфське золото здійснилися через десять років.

Від початку 1990-х рр. скіфська проблематика займає чільне місце в польовій практиці Ю.В. Буйнова. Ювіляр сам чи разом з О.В. Бандуровським дослідив низку пам'яток, зокрема поховання місцевої аристократії архаїчного часу на Люботинському могильнику, що перевернули нашу уяву про історію та культуру сіверськодо-нецького населення скіфської пори, кургани біля Бистрого, Одринки, Паньківки, Санжар і Соломахівки. А нагородою юнацьким мріям стали дослідження Старомерчанського курганного могильника в 1999—2000 рр., що збагатили скіфознавство золотим дощем виробів греко-скіфської тореvтики, зробили, користуючись поетичним висловом Б.М. Мозолєвського, значно вищим небо сіверськодо-нецьких племен скіфської доби. Не менш разуючою була й оперативність введення до наукового обігу матеріалів. 2000 р. вийшла

книжка «Курганы скифского времени Харьковской области (северскодо-нецкий вариант)» у співавторстві з О.В. Бандуровським — перше монографічне дослідження поховальних пам'яток сіверськодо-нецького локального варіанта скіфської культури.

Початок нового століття не пригальмував темпи польової діяльності. У 2001—2003 рр. досліджувалося городище в уроч. Городище, результати якого засвідчили «столичний» статус цієї пам'ятки. Тоді ж розкопана низка до-вколишніх курганів поблизу Черемушної та в урочищах Могилки і Круглик. Останнім часом Ю.В. Буйнов консультує в польовій практиці численних учнів.

У наукових пріоритетах Юрія Володимировича мимоволі стався ухил у бік скіфознавства, що не віддзеркалює всього спектру інтересів дослідника. Вчений не полишає розробку проблеми походження та історії населення ліво-бережної України передскіфського часу, готує чергову монографію та захист докторської дисертації. Очікуємо від Юрія Володимировича публікації напрочуд цікавого скарбу ливарних форм ранньослов'янського часу.

У середовищі харківських археологів ювіляр є фундатором і апологетом широкого залучення в археологічних дослідженнях методів математичної статистики. Ю.В. Буйнов не сторониться й науково-громадської діяльності: у 1991—1998 рр. — відповідальний редактор «Вісника Харківського університету» (серія «Історія») та голова ради історичного факультету, він член правління Харківського історико-археологічного товариства та член редколегії щорічника «Старожитності».

До свого ювілею Ю.В. Буйнов підійшов на піку творчого потенціалу. Від імені багатьох поколінь «буйнівських» експедиційників бажаємо Вчителю доброго здоров'я та довгих років життя, втілення всіх замислів і сподівань.

Л.І. БАБЕНКО

ДО ЮВІЛЕЮ НАТАЛІЇ МИХАЙЛІВНИ СЕКЕРСЬКОЇ

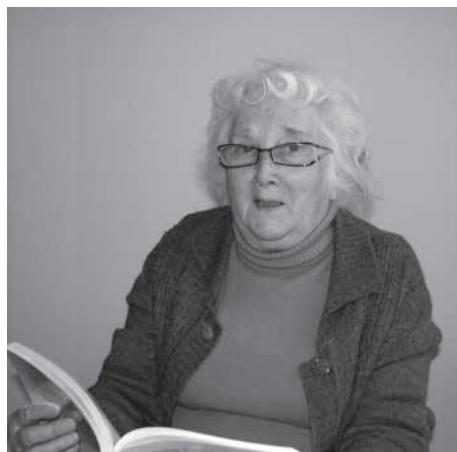
21 квітня 2012 р. виповнилося 75 років відомому досліднику античних старожитностей Північно-Західного Причорномор'я, кандидату історичних наук, завідувачу відділу експонування археологічних пам'яток Одеського археологічного музею НАН України Н.М. Секерській.

Наталія Михайлівна (до заміжжя Андруніна) народилася у м. Тамбов у сім'ї службовця. Батько Наталії був авіатором. У 1939 р. його перевели на роботу до Заполяр'я, а сім'я приїздить до Одеси на постійне проживання.

У 1945—1955 рр. Наталія навчалася в Одеській середній школі № 36. У 1956 р. збулася її мрія — вона стала студенткою історичного факультету Одеського державного університету, який закінчила 1961 р. В роки навчання визначилися мета і шлях всього її життя — антична археологія. Її вчителями та наставниками тоді були М.Ф. Болтенко, М.С. Синіцин і О.М. Меліхов. Під час навчання Наталія Михайлівна познайомилася зі студентом-істориком П.М. Секерським, який і став її чоловіком.

Ще до закінчення університету, в 1961 р., Наталія Михайлівна була прийнята на роботу в Одеський археологічний музей на посаду наукового співробітника. В різний час вона працювала на посадах старшого наукового співробітника та завідувача відділу «Стародавній Єгипет». Від 1987 р. ювілярка очолює відділ експонування археологічних пам'яток музею. Завдяки її професійності та наполегливості, за цей час експозицію музею було значно оновлено й модернізовано в руслі новітніх вимог музеєзнавства.

Зі студентських років Н.М. Секерська брала активну участь в роботі археологічних експедицій музею. Основним об'єктом її досліджень є Ніконій — давньогрецьке місто, рештки якого розміщені на північних околицях с. Роксолани, на лівому березі Дністровського лиману. Тут вона під керівництвом М.С. Синіцина та А.Г. Загинайла пройшла довгий шлях від лаборанта до начальника експедиції. Зараз вона очолює спільну українсько-польську експедицію, яка займається охоронними розкопками

городища, постійно веде боротьбу з «чорними археологами». Крім Ніконія, ювілярка в різний час брала участь у розкопках Тіри та городища Надлиманське, була учасницею експедицій ІА АН СРСР в Молдові, Литві та Туркменістані.

Польова діяльність вченої значною мірою визначила і її наукові інтереси. 1976 р. в Інституті археології АН СРСР (Москва) їй була затверджена тема кандидатської дисертації «Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э.». Науковим керівником стала д. і. н. І.Т. Круглікова. Дисертація була успішно захищена в 1983 р.

З-під пера Н.М. Секерської вийшло понад 70 наукових праць, присвячених різним аспектам античної історії й археології Північно-Західного Причорномор'я, передусім, давньогрецькому місту Ніконію від його заснування наприкінці VI ст. до н. е. до римської доби включно. Серед праць — дві монографії — «Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э.», К., 1989; «Никоний Римской эпохи» (у співавторстві), Одеса, 2008; ще дві — готуються нині до друку.

Від 1965 р. дослідниця незмінно є секретарем Вченої ради музею, а також активним членом Одеського археологічного товариства.

Н.М. Секерська знаходиться в розквіті творчих сил, має багато цікавих задумів. Тож побажаємо їй міцного здоров'я та подальших звершень на ниві археології.

А.С. ОСТРОВЕРХОВ, Л.Ю. ПОЛИЩУК

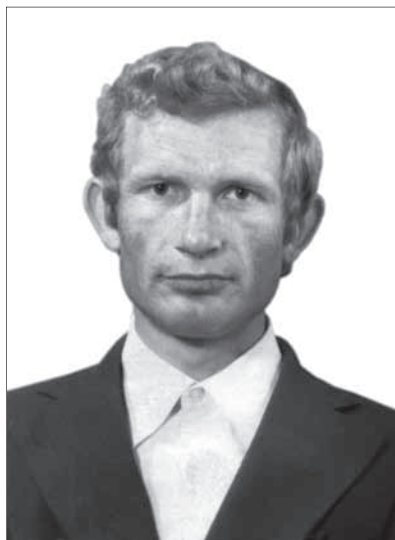
ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ВОЛОДИМИРОВИЧА РУБАНА

9 листопада 2010 р. скінчився земний шлях відомого українського археолога-антикознавця, одного з провідних фахівців у галузі вивчення античних старожитностей Надчорноморщини, талановитого та енергійного дослідника сільської округи Ольвії, автора 55 наукових праць, кандидата історичних наук Володимира Володимировича Рубана.

В.В. Рубан народився 11 січня 1950 р. в с. Мала Корениха (нині в міській смузі Миколаєва). Ще в шкільні роки захопився старожитностями причорноморського краю, брав участь у роботі експедицій Л.М. Славіна, В.В. Лапіна, А.В. Буракова. 1978 р. закінчив історичний факультет Одеського університету. Упродовж 1979—1982 рр. навчався в аспірантурі Інституту археології АН УРСР. Кандидатську дисертацію «Основні етапи просторового розвитку Ольвійського поліса (догетський час)» захистив у 1989 р. Працював у Миколаївському краєзнавчому музеї, заповіднику «Ольвія» НАНУ, університеті «Україна» (Миколаїв) та ін. Був головою районної секції археології Миколаївської обласної організації Товариства охорони пам'яток. Дійсний член Одеського археологічного товариства, член Національної Спілки журналістів України.

Володимир Рубан був дуже обдарований, археологом, що називається, «від Бога» (і теоретиком, і польовиком), але через збіг обставин суб'єктивного й об'єктивного характеру не зміг повністю реалізувати себе як особистість творча і непересічна. Але й те, що він полишив нам у спадок, красномовно свідчить про його хоча і непростий і короткий, але дуже яскравий шлях у науці. Багато що, пов'язане з ім'ям В.В. Рубана, і що увійшло завдяки йому в науку, здебільшого мало якісну позначку «вперше» та було вагомим внеском у розробку нинішніх наукових уявлень про час, причини, рушійні сили, основні етапи, характер і наслідки грецької колонізації Північного Причорномор'я, становлення та історичний розвиток Ольвійського поліса та його хори, основні риси їх матеріальної та духовної культури.

Це, зокрема: 1) розробка докладної схеми періодизації іонійського колонізаційного

руху в межах Понтійського басейну архаїчного періоду; 2) монографічне дослідження динаміки територіального розвитку Ольвійської держави впродовж догетського часу (VI—I ст. до н. е.), в якому В.В. Рубан виділив дев'ять періодів на основі детальної розробки хронології керамічних комплексів і нумізматичних джерел з хори, внісши суттєві уточнення та корективи в періодизацію історії Ольвійського поліса загалом; 3) обґрунтування нового методу вивчення міграційних процесів і показ їхньої ролі в історії Ольвійського поліса та його метрополії — Мілета; 4) доведення на конкретних прикладах значення системного підходу у вивченні археологічних структур, що були залишками держав полісного типу, зокрема здійснення вперше в історіографії порівняльного дослідження процесу протікання колонізації та виникнення грецьких полісів у Нижньому Побужжі (Ольвія) та Північній Добруджі (Істрія); 5) встановлення основних етапів і характеру історії грошового обігу на території Нижнього Побужжя в доримський час, оригінальне вирішення проблеми походження так зв. монет-стрілок і дельфіноподібних; 6) розробка концепції існування валютного союзу між іонійськими полісами західної частини Понту Евксинського в VI ст.

до н. е.; 7) перше ретельне обстеження правобережжя Бузького лиману в 1973—1978 рр. і відкриття багатьох пам'яток, визначення їх хронології, встановлення етнокультурної належності та внутрішньої структури; 8) відкриття та дослідження античних садиб у Нижньому Побужжі (1973—1976), до того відомих лише на сільських округах Боспору і Херсонеса; 9) типологія систем античного розселення, виділення типів античних міст та інших населених пунктів на території грецьких полісів Північно-Західного Причорномор'я; 10) реконструкція історичного розвитку ольвійської хори IV—III ст. до н. е. в територіальному, хронологічному, структурному, етнокультурному та соціально-політичному аспектах; 11) класифікація агораномних клейм із Ольвії та встановлення функції діяльності колегії агораномів та її кількісного складу від IV ст. до н. е. до кінця римського (імператорського) періоду; 12) методично бездоганна класифікація трьох типів амфор VII—V ст. до н. е. (хіоських, мілетських і червоноглиняних з конічною ніжкою), без якої нині не обходиться жодна розвідка з хронології пам'яток і дослідження кераміки архаїчної доби; 13) висвітлення ба-

гатьох аспектів матеріальної та духовної культури, а також соціальної історії населення сільської округи Ольвії на основі досконалого вивчення та отримання максимальної інформації лише з однієї категорії знахідок, зокрема ліпних кратерів (1980) чи фіміатеріїв (1984), або навіть однієї знахідки — енгліфічного клейма (1976), ливарної форми (1979), свинцевої аплікації (1982) тощо; 14) реконструкція північної оборонної лінії в системі фортечних споруд Ольвії та її еволюція в класичний і елліністичний періоди (2009).

Список можна було б продовжити, але вже цього досить, аби зрозуміти, якого рівня вченим був В.В. Рубан. Спектр його наукових інтересів був дуже широкий. Його цікавили питання античної історії, екістики, нумізматики, метрології, епіграфіки, керамології, релігії, архітектури, мистецтва, військової справи та ін. Теми й проблеми, яких він торкався, дуже різні, але вирішення їх було завжди однаковим — виваженим, ґрунтовним, якісним. Це дає надію сподіватися, що ім'я В.В. Рубана та його праці довго житимуть в нашій науці попри всі негаразди примхливої долі.

Світла тобі ольвійська пам'ять, побратиме!

Соратники, колеги, друзі

НАШІ АВТОРИ

БАБЕНКО Леонід Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею, *babenkoleonid@yandex.ua*

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *editors_arch@ukr.net*

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *hopkalo@gmail.com*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ДАНИЛКО Наталя Михайлівна — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна — лаборант відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *dzynya@gmail.com*

ЄВДОКИМОВ Геннадій Леонідович — начальник Краснознам'янської експедиції Інституту археології НАНУ

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *dvkaravaiko@mail.ru*

КЛОЧКО Віктор Іванович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *vklochko@ukr.net*

КОЛЕСНИЧЕНКО Анжела Миколаївна — старший лаборант Одеського археологічного музею НАНУ, *mangul.ua.84@mail.ru*

КОСЬКО Олександр — доктор хаб., професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща), *antokol@amu.edu.pl*

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *bmagomedov@rambler.ru*

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *mogilov@mail.ru*

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу фондів Інституту археології НАНУ

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Адам — магістр, докторант відділу епохи каменю Інституту археології і етнології Польської академії наук (Варшава), *odins_rage@tlen.pl*

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ, *varenyk@GCN.Ua*

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог, *pozihovska@mail.ru*

ПОЛІЩУК Людмила Юріївна — завідувач відділу Одеського археологічного музею НАНУ, *arcaeology@farlep.net*

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, *raudbard@ukr.net*

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, *rudich@iananu.org.ua*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net*

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія», *dr.schultz.1399@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БДОКМ	— Брянський державний об'єднаний краєзнавчий музей
БИ	— Боспорские исследования
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДСПК	— Древности степного Причерноморья и Крыма
ЗООО	— Записки Одесского археологического общества
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
КС ОАМ	— Краткие сообщения Одесского археологического музея
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НИИ	— Научно-исследовательский институт
НМІУ	— Національний музей історії України
ОАК	— Отчеты Археологической комиссии
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СТАИМК	— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
ССИА	— Структурно-семиологические исследования в археологии
ССПК	— Старожитності степового Причорномор'я та Криму
СЭПТ	— Свод этнографических понятий и терминов
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Тр. КИЧПЕ	— Труды Комиссии по изучению Четвертичного периода Европы